

KVALITET MEĐUETNIČKIH ODNOSA I KULTURA MIRA NA BALKANU

Priredili
DRAGOLJUB B. ĐORĐEVIĆ
DRAGAN TODOROVIĆ

FILOZOFSKI FAKULTET U NIŠU
CENTAR ZA SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Niš, 2008.

KVALITET MEĐUETNIČKIH ODNOSA I KULTURA MIRA NA BALKANU

Priredivači

Dragoljub B. Đorđević i Dragan Todorović

Izdavač

Filozofski fakultet u Nišu

Za izdavača

Dr Momčilo Stojković

Glavni i odgovorni urednik

Dr Vladimir Ž. Jovanović

Recenzenti

Dr Mirko Blagojević

Dr Đokica Jovanović

Kompjuterska oprema i prelom

Dario Milenković

Korice

Darko Jovanović

Štampa

Punta – Niš

Tiraž

200

ISBN 978-86-7379-165-4

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
------------------------	---

I DINAMIKA ETNO-KULTURNIH IDENTITETA

Vera Klopčič GODINA MEĐUKULTURNOG DIJALOGA I PROCES EVROINTEGRACIJA	11
Srđan Vukadinović IDENTITETI I KULTURA MIRA NA BALKANU.....	23
Danijela Gavrilović DINAMIKA IDENTITETA NA BALKANU.....	29
Alpar Lošonc POLITIKA MULTIKULTURALNOSTI U “TRANZICIONIM” PROCESIMA U SRBIJI.....	37

II ETNIČKA, RELIGIJSKA I KONFESIONALNA PREDODREĐENOST KULTURE MIRA NA BALKANU

Ivan Cvitković NEKOLIKO SOCIOLOŠKIH DETERMINANTI KOJE MOGU UTJECATI NA MEĐUETNIČKE ODNOSI I USPOSTAVU KULTURE MIRA.....	53
Jasmina Ivanov MEĐUETNIČKI ODNOSI NA BALKANU U SVETLU ETNIČKE I KONFESIONALNE DISTANCE.....	59
Ђокица Јовановић СТЕРЕОТИПИ И ПРЕДРАСУДЕ У НАШЕМ ДВОРИШТУ И У НАШЕМ КОМШИЛУКУ.....	77
Miloš Bešić ETNIČKA DISTANCA U POSTREFERENDUMSKOJ CRNOJ GORI.....	91
Драгољуб Б. Ђорђевић КО ЈЕ РЕМЕТИЛАЧКИ ФАКТОР У СРБИЈИ, МАКЕДОНИЈИ И БУГАРСКОЈ: РЕЛИГИЈЕ, ВЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ ИЛИ НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ (ПОСЕБНО РОМИ)?.....	109
Nada Raduški ETNIČKA DISTANCA I SOCIO-DEMOGRAFSKE ODLIKE ROMA U SRBIJI I NA BALKANU.....	119

III KULTURA MIRA, REGIONALNA SARADNJA I EVROINTEGRACIJA BALKANA

Ljubiša Mitrović RAZVOJ I EVROINTEGRACIJA BALKANA KAO PRETPOSTAVKA UNAPREĐENJA KVALITETA MEĐUETNIČKIH ODNOSA I AFIRMACIJE KULTURE MIRA.....	133
Милорад Божић Срђан Голубовић ЕВРОИНТЕГРАЦИОНИ ПРОЦЕС И ЗЕМЉЕ ЗАПАДНОГ БАЛКАНА.....	147
Siniša Tatalović REGIONALNA SURADNJA I MEĐUETNIČKI ODNOSI NA BALKANU.....	155
Снежана Миљковић Сандра Ђорђевић Ирена Вељковић КВАЛИТЕТ МЕЂУЕТНИЧКИХ ОДНОСА, СВЕСТ О НАЦИОНАЛНОМ ИДЕНТИТЕТУ И МОГУЋНОСТИ РЕГИОНАЛНЕ САРАДЊЕ И ЕВРОПСКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ.....	163

IV IZGRADNJA NOVIH IDENTITETA

Petko Hristov LABOUR MIGRATIONS AND THE CONSTRUCTION OF (NEW) TRANSBORDER IDENTITIES.....	179
Slaviša Raković TECHNOHUMANITIES? – AN OPPORTUNITY FOR AN IDEOLOGICAL TRANSFORMATION OF CULTURAL POLICY AND IDENTITY POLITICS IN SERBIA.....	189
Драгана Стјепановић Захаријевски КОНСТРУКЦИЈА ИДЕНТИТЕТСКИХ КАТЕГОРИЈА У ЗАВИСНОСТИ ОД ПОРОДИЧНОГ ВРЕДНОСНОГ ОБРАСЦА И СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКИХ КАРАКТЕРИСТИКА.....	199
Наталија Јовановић Лела Милошевић Сузана Марковић-Крстић ULOGA OBRAZOVANJA U RAZVIJANJU TOLERANCIJE I SARADNJE NA BALKANU.....	211
Весна Милтојевић Ивана Илић ЕКОЦЕНТРИЗАМ КАО ИНДИКАТОР МЕЂУЕТНИЧКЕ ТОЛЕРАНЦИЈЕ У СРБИЈИ.....	219
BELEŠKA O AUTORIMA.....	229

Zbornik je pripremljen u okviru rada na projektu

**KULTURA MIRA, IDENTITETI I MEĐUETNIČKI ODNOSI U
SRBIJI I NA BALKANU U PROCESU EVROINTEGRACIJE
(149014D)**

**koji podržava Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj
Republike Srbije, a izvodi se u Centru za sociološka
istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu
Rukovodilac Projekta 149014D
Prof. dr Ljubiša Mitrović**

PREDGOVOR

KAKAV JE KVALITET MEĐUETNIČKIH ODNOSA I KAKO UTIČE NA KULTURU MIRA NA BALKANU?

Zbornik radova *Kvalitet međuetničkih odnosa i kultura mira na Balkanu* sastavljen je od referata spremljenih za istoimenu naučni skup sa međunarodnim učešćem, koji će se, u okviru izvođenja projekta “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije (14901D)” – sprovodi ga Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, a finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije – održati (31. 10. – 01. 11. 2008. god.) na spomenutoj visokoškolskoj instituciji i u istome gradu. Pre njega je već objavljena pod istim naslovom *Knjiga rezimea* na srpskom i engleskom jeziku (The Quality of Interethnic Relations and the Culture of Peace in the Balkans), koju je priredio Dragoljub B. Đorđević, a posle konferencije pojavice se i *Knjiga rasprava*. Time se nastavlja već ustanovljena praksa, koja se pokazala opravdanom i plodnom: odstranjuje se čitanje, tj. prosto reprodukovanje unapred pripremljenih saopštenja, podstiče se kreativno učešće referenata i stimuliše dijalog i polemika.

Priredivači *Zbornika*, idejni tvorci konferencije, potpomognuti dr Ljubišom Mitrovićem, redovnim profesorom i rukovodiocem rečenog projekta, vodili su računa o ostvarenju dva zadatka. Prvi je tražio da se obezbedi učešće projektnih istraživača, koji bi morali prijavljene radove da zasnuju na rezultatima iskustvenog istraživanja “Kulturne orijentacije, etnička distanca i kultura mira u Srbiji i na Balkanu”, obavljenog 2007. u Srbiji (Niš), Makedoniji (Skoplje) i Bugarskoj (Plovdiv) na uzorku od 1650 punoletnih ispitanika (koordinatori dr Dragana Stjepanović-Zaharijevski, vanredni profesor i dr Danijela Gavrilović, docent). I u tome se uspelo: 15 – Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, M. Božić, Đ. Jovanović, D. Stjepanović-Zaharijevski, N. Jovanović, V. Miltojević, S. Golubović, D. Gavrilović, S. Marković-Kostić, L. Milošević, S. Miljković, S. Đorđević, I. Ilić i I. Veljković – od oko 25 učesnika na projektu direktno referiše na empirijske podatke iz navedenog izučavanja. Drugi zadatak je zahtevao – na tome smo posebno insistirali – obezbeđivanje nekoliko (naj)uglednijih domaćih imena, koja se bave temom susreta, i po jednog, isto tako moćnog, naučnika iz bivših jugoslovenskih republika i Bugarske. I tu nam se “pozlatilo”: dobili smo Veru Klopčič (Slovenija), Sinišu Tatalovića (Hrvatska), akademika Ivana Cvitkovića (BiH), Srđana Vukadinovića (Crna Gora) i Petka Hristova (Bugarska) – “neodgovorno” se ponela samo Ružica Čacanoska (Makedonija) – koji neosporno jesu vodeći istraživači šire pojmljenih međuetničkih odnosa u svojim zemljama i međunarodno poznati i priznati.

I naši predstavnici van projekta jesu među prvima u struci – Nada Raduški, Miloš Bešić i Slaviša Raković – a Alpar Lošonc svakako najbolji. *Zamisao nalaže da se “Mi – iz projekta” sučelimo sa “Njima – van projekta”, razmenimo praksu i teorijske postavke, te doteramo i uspešnije privedemo kraju projekat “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije”.*

Čitaoci će relativno brzo razaznati da bi tekstovi – ovde razvrstani u četiri grupe: “Dinamika etno-kulturnih identiteta”, “Etnička, religijska i konfesionalna predodređenost kulture mira na Balkanu”, “Kultura mira, regionalna saradnja i evrointegracija Balkana”, i “Izgradnja novih identiteta” – trebalo da odgovore na pitanje: “*Kakav je kvalitet međuetničkih odnosa i kako utiče na kulturu mira na Balkanu?*” Tako će se brzo i uveriti da li je pružen zadovoljavajući odgovor.

U Nišu,
septembra 2008.

Dragoljub B. Đorđević
Dragan Todorović

**I DINAMIKA ETNO-KULTURNIH
IDENTITETA**

Vera Klopčić

GODINA MEĐUKULTURNOG DIJALOGA I PROCES EVROINTEGRACIJA

Kulturna raznolikost i međukulturni dijalog u Evropi

Deklarirani programski ciljevi Evropske Unije na području socijalne kohezije su integracija socijalno ranljivih grupa, jednake mogućnosti za sve i poštovanje kulturne raznolikosti. Iako još uvek postoji velik raskorak između navedenih ciljeva i prakse, inkluzija ranljivih grupa u evropskim državama i uspostavljanje mreža za međunarodnu saradnju sistematski se podstiče i finansira iz evropskih fondova. Sprovodi se na različite načine, pre svega kroz stvaranje mogućnosti za pripadnike ranljivih grupa i njihovo osposobljavanje za aktivnu participaciju u javnom životu, organizacijom besplatne pravne pomoći i drugih oblika savetovanja, koordinacijom aktivnosti lokalnog ili nacionalnog značaja na osnovu zajedničkih ciljeva i strategija i otvaranjem pristupa do kvalitetnog obrazovanja na svim nivoima.

Kulturna raznolikost u strukturi većine evropskih država smatra se posebnim bogatstvom celog kontinenta. Zato se promoviraju aktivnosti za upoznavanje različitih kultura, sprečavanje diskriminacije i za eliminaciju predrasuda, netrpeljivosti i ksenofobije. U tom pogledu očuvanje različitih identiteta kao zajedničke kulturne baštine i dijalog kultura na međunarodnom planu postaje sve značajniji za "raspršene i ne-teritorijalne" manjine i etničke grupe koji žive u različitim evropskim zemljama.

Kulturna raznolikost i socijalno uključivanje u Evropi

Te sadržine uključuju se u međunarodne dokumente kao element zajedničkog razumevanja ljudskih prava i prava manjina u Evropi kao i u relevantne zakone pojedinih država. Na međunarodnom planu u centru interesovanja država su mogućnosti za uspostavljanje međukulturnog dijaloga, osveščivanje političke sfere i što šire javnosti kako bi prevazišli konflikte ili sukobe kultura koji nastaju zbog nedovoljnog međusobnog poznavanja i poštovanja. Godina 2008 proglašena je za godinu međukulturnog dijaloga u Evropi, a brojne kulturne manifestacije na tu temu bavile su se prvenstveno položajem migranata, pre svega muslimana u Evropi i njihovom integracijom u zapadnim zemljama¹. U tom sklopu

¹ U mnogim zemljama stvara se posebna subkultura pripadnika druge generacije migranata, koji se sreću sa brojnim problemima i teškoćama prilagodavanja. Istraživanja ukazuju da se često osećaju kao da ne pripadaju ni kulturi matičnog naroda a ni kulturi zemlje u kojoj žive. U praksi Evropskog suda za ljudska prava u Strasbourgu brojni su primeri proterivanja mladih "migranata druge generacije" koji su počinili teža krivična dela. Pored izricanja kazne predviđene krivičnim zakonodavstvom, države ih proteruju u matične zemlje, koje su napustili još kao deca ili možda u njima nikad nisu ni živeli. Vidi na primer : *Moustaquim v. Belgija* (žalba 12313/86), Odluka suda 18.februar 1991.

Vera Klopčić

organizovani su i konkursi za artistska dostignuća i za prikaze primera dobre prakse o suživotu pripadnika različitih kultura u medijima ili filmskim produkcijama.

Opšti utisak je da godina međukulturnog dijaloga za sada nije unela novosti u raspravu o suštinskom značaju međukulturne komunikacije i nije prevazišla okvir "Sukoba civilizacija", ali je posmatrano iz ugla socijalno ugroženih grupa koncept međukulturnog dijaloga na unutrašnjem planu pojedinih država otvorio novi prostor za razumevanje kulture i identiteta Roma, kao posebnog entiteta. To je izuzetno važno pitanje za Rome kao evropsku manjinu, koja je vekovima živela na marginama a tek u najnovije doba u procesu evropskih integracija iskoristila i mogućnosti za politički angažman. Predstavničke organizacije koje okupljaju Rome iz svih zemalja na tim osnovama stupaju u međukulturni dijalog kao ravnopravni partneri u evropskom prostoru a ne samo kao socijalno ugrožena kategorija korisnika socijalnih beneficija.

U Sloveniji, koja je predsedavala Evropskoj uniji u prvoj polovini 2008 godine, na unutrašnjem planu najviše pažnje posvećeno je upravo mogućnostima uspostavljanja međukulturnog dijaloga između Roma i većinskog stanovništva, gledano kroz prizmu istorijskih događaja i evropskih prioriteta socijalnog uključivanja i jednakih mogućnosti.

U poslednjoj deceniji prošlog veka uključivanje Roma kao socijalno ugrožene grupe ili manjine postaje omiljena evropska tema i zajednički prioritet međunarodnih organizacija, doktrine i nevladinih organizacija. Organizacija Ujedinjenih naroda, Savet Evrope, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju i Evropska unija, kao i nevladine međunarodne ustanove uz razmatranje čovekovih prava, nediskriminacije i jednakih mogućnosti na međunarodnom nivou doticale su se i položaja Roma kao specifičnog pitanja u normativnoj aktivnosti kao i u konkretnim aktivnostima na području migracija, socijalne kohezije i uklanjanja predrasuda. Brojne aktivnosti Svetske banke, Evropske unije, Evropskoga socijalnog fonda i drugih međunarodnih ustanova usmerene su ka finansiranju projekata i programa za poboljšanje položaja Roma i za uključivanje Roma u lokalne sredine, u kojima žive. To je u skladu i sa željom bogatijih evropskih država da u što većoj meri spreče, ograniče ili smanje migracije Roma iz zemalja Jugoistočne Evrope, koje su tek postale članice Evropske unije.

Na poseban položaj Roma u novoj Evropi najpre je ukazala Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji /KEBS/ u Zaključnom dokumentu konferencije KEBS-a iz Kopenhagna 1990 godine. U glavi III po prvi put se izričito spominje poseban položaj Roma kao kolektiviteta.

"Države učesnice jasno in nedvosmisleno osuđuju totalitarizam, rasnu i etničku mržnju, antisemitizam, ksenofobiju i diskriminaciju protiv bilo koga, kao i ugnjetavanje na verskoj ili ideološkoj osnovi. U tom kontekstu države učesnice uviđaju poseban problem Roma (Cigana)²."

² Član sedam instrumenta Srednjeevropske inicijative za zaštitu manjinskih prava iz 1994 godine dograđuje tu odredbu sa saznanjem o potrebi po stvaranju uslova za društvenu integraciju Roma, za očuvanje i razvoj identiteta i za usvajanje mera za uklanjanje netrpeljivosti:

"Države su svesne posebnih problema Roma (Cigana) i obavezuju se da će usvojiti sve pravne, upravne ili obrazovne mere, kao što ih predviđa ovaj instrument za očuvanje i razvoj identiteta Roma, za

Preporuka Parlamentarne skupštine Saveta Evrope 1557 iz 2002 godine o pravnom položaju Roma u Evropi odnosi se i na zaštitu kolektivnih prava Roma kao manjine. Prema toj rezoluciji države su dužne da Romima pored svih individualnih prava garantiraju i kolektivna prava kao nacionalnim ili etničkim manjinama³. Dugo osporavana teza da manjinama treba osigurati posebna prava za očuvanje identiteta u ovom slučaju prihvaćena je od svih zemalja.

U tom smislu godina međukulturnog dijaloga podstakla je intenzivnije aktivnosti etničkih i kulturnih grupa koje tradicionalno žive u različitim evropskim zemljama a nemaju svoju matičnu zemlju /raspršene ili ne teritorijalne manjine/. Na Balkanu je sve više interesovanja i za proučavanje istorije, kulture i identiteta Vlaha, koji su prema unutrašnjim uređenjima etnička grupa ili manjina a u Makedoniji ustavni amandmani usvojeni posle Ohridskog dogovora tretiraju ih kao "vlaški narod".

Istorijski pregled

U Evropi je uvažavanje principa etničkog samo-opredeljenja posle prvog svetskog rata dovelo do stvaranja novih država a obaveze poštovanja prava manjina su nametnute pre svega manjim državama i nisu bile koncipirane kao opšta obaveza za sve države. Zaštita manjina postala je predmet tretmana međunarodnog prava pre svega kao rezultat uverenja, da je potrebno obezbediti mehanizam međunarodne kontrole za sprečavanje mogućih etničkih konflikata i zbog činjenice, da su pripadnici nekih manjina u procesu stvaranja novih država posle prvog svetskog rata ostali da žive na područjima izvan granica države matičnog naroda. Zato im je ponuđen svojevrsan vidik kompenzacije u obliku posebnih prava i međunarodne kontrole nad ostvarivanjem tih prava. Osnovni cilj zaštite manjina bio je politički, to je reguliranje teritorijalnih odnosa između država a ne zaštita kulturne raznolikosti ili zaštita individualnih prava pripadnika manjina. Posebna kulturna prava manjina u Evropi svedena su pod kontekst teritorijalne autonomije i uspostavljen je inovativan način obaveza država prema Društvu naroda / Liga naroda/ kao model garancija za zaštitu nacionalnih manjina. U slučaju kršenja prava, svaka je država imala pravo da zatraži mišljenje Stalnog Međunarodnog suda pravde ili pokrene postupak pred sudom. Politički interes velikih sila odražavao se u teritorijalnoj ograničenosti sistema zaštite, a u praksi velike sile koristile su svoj uticaj za poboljšanje položaja svojih manjina. Sudska praksa Stalnog Međunarodnog suda ostaju konsistentan pravni izvor sve do danas. U savetodavnom mišljenju o manjinskim školama u Albaniji, posebno u onom delu, koji kaže da je cilj zaštite manjina obezbediti mogućnost za "stanovništvo koje se razlikuje po rasi, jeziku ili veri, da živi mirno zajedno sa drugima i u prijateljskoj saradnji sa ostalim stanovništvom i istovremeno čuva (neguje) karakteristike po

olakšavanje društvene integracije Roma (Cigana) preko usvajanja posebnih mera za uklanjanje svih oblika netrpeljivosti protiv tih osoba."

Instrument Srednjeevropske inicijative za zaštitu manjinskih prava. Budimpešta, 30. septembar 1994.

³ Preporuka upotrebljava izraz: "community minority rights".

Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Recommendation No. 1557 (2002) "The legal situation of Roma in Europe", para 15. a. iii

Vera Klopčić

kojima se razlikuje od drugih”⁴ možemo povući paralelu sa savremenim razumevanjem posebnih prava manjina, jednakosti i prava na izražavanje jezika i kulture kao i uvažavanjem potrebe pripadnika manjina po saradnji sa ostalim stanovništvom.

Veliku širinu u razumevanju specifičnosti položaja manjina u različitim zemljama pokazali su i eksperti koji su radili u aparatu Društva naroda. Pablo de Azcarate, koji je jedno vreme bio direktor manjinskog odeljenja u Društvu naroda između ostalog uzima u obzir i psihološke dimenzije suživota manjina i smatra da su “kao po opštem pravilu u Srednjoj Evropi dominantne narodnosti (Nemci i Mađari) bile gornji građanski razred ili zemljeposedničko plemstvo”, koji su “kroz stoleća gledali na Slavene kao na nižu rasu. Najednom su se našli u položaju manjine u odnosu prema onima, kojima su uvek poricali (pravo na) stvarno i efektivno sudelovanje u javnom životu”⁵. Nakon svega on zaključuje, da “ pitanje manjina nije matematički problem koji bi se mogao rešiti jednom i za uvek”⁶.

Posle drugog svetskog rata zaštita pripadnika manjina na univerzalnom planu uključena je u sklop zaštite individualnih ljudskih prava i nediskriminacije. Nekoliko decenija posebne mere za osiguranje opstanka, očuvanja i razvoja nacionalnih manjina bile su uglavnom predmet unutrašnjih pravnih uređenja u Evropi a na međunarodnom planu uključivane su u bilateralne sporazume o zaštiti manjina. Posebnim pravima manjina bavili su se pre svega istraživači, stručnjaci različitih profila i naučne ustanove za proučavanje istorije, kulture i jezika, a u političkoj sferi na međunarodnom planu izbegavala su se jasna opredeljenja o potrebi posebne zaštite manjina.

U periodu posle 1990 godine došlo je do kvalitativne promene u odnosu međunarodne zajednice prema zaštiti manjina, najpre na političkom nivou, a kasnije i u normativnoj aktivnosti međunarodnih organizacija. Političke promene početkom devetdesetih godina prošlog veka ubrzale su proces usaglašavanja na međunarodnoj sceni, koji je uneo novi kvalitet, to je panevropski pristup poštovanja kulturne raznolikosti i uvažavanja različitih kulturnih identiteta. Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji i Savet Evrope u kratkom vremenskom periodu usvojili su dokumente koji ističu političko značenje zaštite manjina, kao i važnost kulturne i jezične raznolikosti kao posebne vrednosti kontinenta. U okviru Saveta Evrope usvojena su dva važna dokumenta - Evropska povelja o zaštiti regionalnih ili manjinskih jezika i Okvirna Konvencija o zaštiti nacionalnih manjina. Oba dokumenta su stupila na snagu skoro istovremeno 1998 godine. Okvirna konvencija sadrži principe koji sačinjavaju standarde zaštite manjina i odražava nivo postignutog političkog konsenzusa o ciljevima zaštite manjina i principa koje moraju države poštovati u nacionalnom zakonodavstvu.

⁴ Advisory opinion, 1935, PCIJ Series, Ser. A/B, No. 64.

⁵ Pablo de Azcarate, “Protection of National Minorities”, Carnegie Endowment for International Peace, 1967, str. 5 in 6.

⁶ Ibidem, 64.

Definicija pojma nacionalne manjine

U sistemu Društva naroda nije se postavljalo pitanje definicija manjina jer su zaštićene grupe taksativno navedene u relevantnim ugovorima. Tek u novom, savremenom pristupu, definicija pojma nacionalne manjine postala je značajna kategorija i predmet stručnih, teoretskih i političkih rasprava. Okvirna konvencija sadrži principe koji sačinjavaju evropske standarde zaštite manjina o ciljevima zaštite manjina ali ne sadrži definiciju pojma nacionalne manjine jer nije bilo moguće postići konsenzus svih članica Saveta Evrope o elementima definicije tog pojma. Neke nevladine organizacije, na primer Minority Rights Group ocenile su to kao pozitivnu činjenicu, jer na taj način nijedna grupa nije *a priori* isključena iz zaštite predviđene konvencijom. U postupku pripreme i usvajanja Okvirne konvencije neke su se države protivile unošenju kriterijuma državljanstva kao elementa definicije⁷. Taj element je do tad bio uključen u definiciju koju je u okviru Ujedinjenih nacija izradio profesor Francesco Capotorti u poznatoj studiji o položaju pripadnika etničkih, verskih i jezičkih manjina iz 1976 godine⁸.

Dikcija Okvirne konvencije o zaštiti nacionalnih manjina prepušta državama široko područje diskrecije za izbor načina ostvarivanja principa konvencije. Prilikom ratifikacije mnoge države su zato usvojile posebne Deklaracije u kojima navode grupe koje smatraju kao nacionalne manjine. To su pre svega zemlje koje pripadnicima tradicionalno naseljenih nacionalnih manjina već garantiraju posebna prava u unutrašnjoj regulativi. Na primer, takvu izjavu su prilikom ratifikacije Okvirne konvencije predale Nemačka, Austrija, Slovenija i Švedska⁹.

⁷ Predstavnik Turske u odboru za izradu nacarta teksta Okvirne konvencije odlučno se protivio uključivanju kriterijuma državljanstva. Iz rasprave na odboru proizilazi da je bio razlog u tome, što je pre svega želeo da ostavi otvorenu mogućnost za zaštitu turskih radnika/ migranata u zapadnoj Evropi, pre svega u Nemačkoj. Drukčije objašnjenje daje stručnjak Geoff Gilbert u članku "The Council of Europe and Minority Rights"; v Human Rights Quarterly, Vol. 18, 1996, str. 176, op. 96. U komentaru izjave turskog ministra za inostrane poslove o tome "da neizvesnost definicije pojma nacionalne manjine može biti od koristi", Gilbert ocenjuje da leži razlog za takav komentar u političkom stavu Turske koja ne priznaje Kurdima status nacionalne manjine.

⁸ CAPORTORTI, Francesco: Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, United Nations, New York, 1979

⁹ SR Nemačka, Deklaracija uz potpisivanje konvencije u pismu Stalnog predstavništva Nemačke i u instrumentu uz ratifikaciju, 10. septembar 1997:

"Okvirna konvencija Sveta Evrope za zaštitu nacionalnih manjina ne sadrži definiciju pojma nacionalna manjina. Znači da je pojedinim državama dopušteno, da se opredele za koje grupe će je sprovesti posle ratifikacije. Nacionalne manjine u Saveznoj Republici Nemačkoj su Danci sa nemačkim državljanstvom i pripadnici naroda Lužičkih Srba sa nemačkim državljanstvom. Okvirna konvencija će se bo upotrebljavati i za Frizijce sa nemačkim državljanstvom i za Sinte i Rome sa nemačkim državljanstvom." Republika Slovenija, Deklaracija sadržana u verbalnoj noti stalnog predstavništva Slovenije podnesena Generalnom sekretaru uz instrument o ratifikaciji /25. mart 1998/:

"Okvirna konvencija ne sadrži definiciju nacionalne manjine a to znači da je državama ugovornicama prepušteno da opredele grupe, koje smatraju za nacionalne manjine, i zato Vlada Republike Slovenije, u skladu sa Ustavom i unutrašnjim zakonodavstvom u Republici Sloveniji izjavljuje, da su to avtohtone italijanska i mađarska nacionalna manjina. U skladu sa Ustavom i unutrašnjim zakonodavstvom Republike Slovenije Okvirna konvencija će se upotrebljavati i za pripadnike romske zajednice koji žive u Sloveniji."

Švedska, Deklaracija u instrumentu uz ratifikaciju /9. februarja 2000/:

"Nacionalne manjine u Švedskoj su: Sami, švedski Finci, Tornedalersi, Romi i Jevreji."

Republika Austrija, Deklaracija u instrumentu uz ratifikaciju / 31. mart 1998/

Kulturna raznolikost i koncept nacionalne države

S druge strane međukulturnog dijaloga koji je otvoren prema svim kulturama u poslednjim decenijama prošlog veka u Evropi i dalje je prisutan i korporativistički pristup koji vodi u procese homogenizacije etničkih grupa, to je užeg povezivanja svih pripadnika etničkih celina, naroda ili manjina. Činjenica da su savremene države u velikoj meri po unutrašnjoj strukturi organizovane kao nacionalne države svakako utiče i na izražavanje brige za sunarodnjake, koji žive u susednim zemljama bez obzira da li im je priznat status manjine u unutrašnjem zakonodavstvu te države ili ne. Pri tom se postavlja niz pitanja o regulaciji i pristupu pojedinih država. Do razlika dolazi pre svega u tumačenju pravnih osnova za saradnju sa etničkim sunarodnjacima, koji nemaju državljanstvo države matičnog naroda i nalaze se pod jurisdikcijom države u kojoj žive.

Brojne države su svojom legislativom obuhvatile reguliranje statusa svojih sunarodnjaka zato što su "etnički srodni" i postavile ih u privilegiran položaj u odnosu na druge državljane a i u odnose na druge strance. Deo doktrine smatra da se time uspostavlja prevlast *Etnosa* nad *Demosom* i ugrožava jednak tretman svih državljana, što je osnovni postulat demokratskog društva. Neki autori već su u početku devetdesetih godina prošlog veka upozoravali na neskladnost takvog reguliranja i davanja posebnog statusa stranim državljanima sa načelima o zabrani diskriminacije na osnovu etničke ili nacionalne pripadnosti¹⁰. Bez obzira na te prigovore i teoretske dileme, brojne države usvojile su posebne mere o brizi matičnih naroda i saradnji sa pripadnicima manjina u susednim zemljama. Neke od njih uključile su i odredbe o olakšicama pri dodeljivanju državljanstva za etničke sunarodnjake i time im otvorile put za političku participaciju u zemlji matičnog naroda¹¹.

U 2001 godini Mađarska je usvojila poseban zakon o saradnji Mađarske sa Mađarima koji žive u susednim državama. Zakon sadrži odredbe o posebnom položaju Mađara bez mađarskog državljanstva, kao i njihovih bračnih partnera i dece¹². S obzirom na to da ih zakon na neki način tako postavlja u privilegiran položaj u odnosu na druge strane državljane, usvajanje tog zakon podstaklo je šire rasprave na međunarodnom planu. Na predlog susednih zemalja Mađarske koje su se osetile ugrožene, o tome je raspravljala i Evropska komisija za demokratiju/Venice Commission/ i usvojila principijelno opšte mišljenje o tome. Zakon taksativno navodi susedne države, u kojima žive Mađari ali ne uključuje i Mađare u Austriji. Zakon nudi Mađarima bez mađarskog državljanstva jednaka prava kao i

U deklaraciji Austrija objašnjava da "pojam nacionalna manjina" u okviru značenja provođenja Okvirne konvencije razume tako "da uključuje one grupe, koje pokriva Zakon o etničkim zajednicama (Volksgruppengesetz, Savezni službeni list br. 396/1976), koje žive i tradicionalno naseljavaju područja u Republici Austriji a čine ih austrijski državljani maternjeg jezika koji nije nemački i imaju svoju vlastitu etničku kulturu."

Prevod: V.K. Originali su dostupni na internetu: <http://conventions.coe.int>.

¹⁰ Vojin Dimitrijević: The absolute Nation State, Post Communist Constitutions, v zborniku *In honour of Aisborn Eide*, 1991, str. 257–269.

¹¹ U avgustu 2008 godine, stranka Nova Slovenija pripremila je predlog za promenu Ustava i povećanje broja poslaničkih mesta, tako da bi i iseljenici iz Sloveniji imeli garantirano mesto u Parlamentu. O predlogu se još raspravlja.

¹² Zakon o Mađarima koji žive u susednim državama /Act LXII of 2001 on Hungarians Living in Neighbouring Countries/.

GODINA MEĐUKULTURNOG DIJALOGA I PROCES...

državljanima Mađarske na području obrazovanja, nauke i kulture, kao i posebne povlastice na području zapošljavanja, socijalne zaštite *etc.* Te povlastice mogu koristiti ako imaju certifikat o mađarskoj narodnosti za sebe i svoje porodične članove/" Certificate of Hungarian Nationality" ili "Certificate for Dependants of Persons of Hungarian Nationality"/. Kao kompromisno rešenje na prigovore susednih zemalja, Mađarska je u narednim godinama sa svakom od njih sklopila poseban dvostrani sporazum, koji regulira i položaj i zaštitu pripadnika nacionalnih manjina.

S tom tematikom bave se i zakonodavstva drugih država. SR Nemačka je u skladu sa članom 116 Temelnog zakona /1999. god./ omogućila dodelu državljanstva za "povratnike", to je etničke Nemce bez nemačkog državljanstva i članove njihovih porodica prema posebnom postupku. Prema preporuci posebnog odbora za migracije, od 1 januara 2005 bračni partneri i deca etničkih Nemaca moraju da pokažu bar osnovno znanje nemačkoga jezika za prijem u državljanstvo. I Ustav Republike Slovenije sadrži odredbu o posebnom položaju Slovenaca bez slovenačkog državljanstva u članu 5/2. U 2005 godini usvojen je Zakon o Slovincima izvan granica Slovenije, koji za kategoriju "etničkih Slovenaca" bez slovenačkog državljanstva predviđa posebna prava na području kulture, obrazovanja i zapošljavanja kao i olakšice pri prijemu u državljanstvo RS.

Kulturna raznolikost i ravnopravnost polova

U istoriji većina filozofa, pravnika, političara i državnika bili su muškarci. Na osnovu toga možemo se opravdano zamisliti nad pitanjem, da li bi se mogli izbeći neki konflikti patrijarhalnih društava uz veće uvažavanje principa solidarnosti i međusobnog povezivanja, koje su najjači aduti ženskog pokreta. To posredno priznaje čak i Francis Fukuyama, jedan od najviše citiranih savremenih autora o kraju istorije: "Neke savremene feministkinje tvrde da je bio veliki deo dosadašnje istorije, istorija sukoba patrijarhalnih društava... Ako se feminističko razumevanje mogućnosti oslobađanja ženskoga dela čovekove ličnosti pokaže kao tačno, onda očigledno još nismo stigli do kraja Istorije"¹³.

Proučavanje višestruke diskriminacije nekih pripadnika ili pojedinih slojeva unutar kulturnih ili etničkih grupa i (ne)jednakost polova za sada još nije u dovoljnoj meri prisutno u konceptu među kulturnog dijaloga, gde se iz pragmatičkih razloga pojedine nacionalne manjine ili kulturni identiteti razmatraju kao homogene celine. Pri tom se zanemaruje unutrašnja raslojenost, različiti stepeni identifikacije članova sa grupnim identitetom kao i individualna prava i interesi pripadnika tih grupa.

U svakom slučaju homogenizacija na osnovu etničke srodnosti doprinosi zataškavanju uzroka drugih konflikata u grupi i ide na ruku vodećim članovima manjinske elite koji pre svega žele da očuvaju svoje pozicije "lokalnih šerifa" koji u internoj strukturi apliciraju hijerahične odnose većinskog društva. Posebno u slučaju eventualnih konflikata u vezi sa modernizacijom, pojedinačna drugačija

¹³ Fukuyama, "Poslednji čovek i kraj povjesti", Zagreb, 1996, str. 261

mišljenja u grupi se često jednostavno *apriori* označe kao neprihvatljiva i štetna za zajednički interes i tradiciju.

Isključivanje nekih grupa u dužim vremenskim periodima iz mogućnosti aktivnog političkog učešća u javnom i kulturnom životu celog društva može da prouzrokuje određeni stepen zatvorenog sistema vrednosti i insistiranje na tradicionalnim modelima života, što se najočiglednije vidi u raznim vidovima patrijarhalnih društava. Zajednička karakteristika patrijarhalnog uređenja je podređeni položaj žena u socijalnoj hijerarhiji grupa i u javnom životu i prevladavajuća apolitičnost među ženama/pripadnicama manjinskih grupa. To je i razumljivo jer je u takvim okolnostima teško graditi pravo na samo poštovanje i samopouzdanje, koje je preduslov za nastup u javnoj sferi. Svima vidljiv rezultat tih psiholoških procesa je nedovoljna politička participacija i marginalizacija u odnosu na druge članove u grupi kao i u odnosu na većinsko stanovništvo.

U tom okviru najčešće se navodi specifičan položaj romskih žena koje su često diskriminirane i kao žene unutar grupe kao i na osnovu etničkog porekla u kontaktima sa većinskim narodom. Zato je cilj međunarodnog projekta "Romske žene to mogu" koji je izveden u 2003 godini u 12. država Srednje i Jugoistočne Evrope bio osnaživanje i osposobljavanje romskih žena za nastup u javnom životu i uključivanje Romkinja u već postojeće mreže za jednakost polova. Za neke romske žene u regionu to je bila prva prilika da se upoznaju sa svim pravima, koja im pripadaju. Posle završenog projekta mnoge od njih su izjavile da su tek sad naučile da imaju ista prava kao i muški članovi grupe. Od tada mnoge od njih su nastavile svoju aktivnost kao uspešne aktivistkinje za prava romskih žena¹⁴.

Na univerzalnom nivou poznat je slučaj *Sandre Lovelace protiv Kanade* iz sredine 70. tih godina prošlog veka kada je Komitet za ljudska prava Ujedinjenih nacija između ostalog odlučivao i o njenoj žalbi zbog diskriminacije na osnovu pola. Naime, Sandra Lovelace je kanadska državljanka indijanskog porekla, kojoj posle udaje za belca i kasnijeg razvoda nije više priznat status Indijanke i posebna prava Indijanke i zabranjen joj je život u rezervatu. Prema aktu o Indijanskim rezervatima to pravo bi i dalje postojalo za oženjene muškarce, koji su se oženili sa belkinjama. Prvenstveni cilj tog Zakona u vreme kada je usvojen bio je zaštita opstanka i očuvanja privrednih aktivnosti Indijanaca, a prema tadašnjem shvatanju beli muškraci bi mogli da ugroze ostvarivanje tih prava više od belih žena¹⁵.

¹⁴ Projekt "Romske ženske to mogu" zasnovan je na metodologiji koju sačinjavaju četiri faze: regionalne pripreme, lokalni seminari, nacionalni i evalvacijski sastanci i regionalna evalvacija. U svakoj od 12. država u regiji najpre su izabrane po dve romske trenerice koje su zajedno sa nacionalnim koordinatoricama vodile seminare za romske žene u romskim naseljima. U okviru projekta osposobljene su 23 romske trenerice a Priručnik za romske trenerice preveden je u romski jezik. Organizovano je 61 lokalnih seminara, a na njima je sudelovalo oko 1300 Romkinja. Tako je nastala regionalna mreža romskih aktivistkinja, koja je aktivna i danas. Rezultati projekta je vidljivi su i u pozitivnijoj prezentaciji Roma u medijima

Sonja Lokar, Nada Žagar: Projekt Romske ženske to zmorejo/E Romane džuvlja šaj/ Roma women can do it/, Evropa, Slovenija in Romi, Klopčić, Vera (ur), Polzer, Miroslav (ur), Ljubljana, 2003, str. 252-256

¹⁵ Slučaj je višestruko interesantan i zbog toga što je Sandra Lovelace uspela u svojim naporima da se unesu promene u taj Zakon, nastavila rad kao aktivistkinja za prava Indijanaca a u 2006 godini izabrana je za senatora u vladi Kanade. U toku postupka pred Komitetom UN Kanada se pored ostalog branila time što je navodila, da je to pravo regulisano u Aktu o pravima Indijanaca, koji je usvojen pre više od sto godina, i da su Indijanci podeljeni između sebe u mišljenjima o tome, treba li Zakon u tom delu uopšte menjati ili ne.

Velika Britanija je na sličnoj osnovi uvela distinkciju prema polu i ekonomskom statusu u zakonodavstvu o imigraciji. Zakon iz 1980 godine postavlja razliku između stranih državljana, žena i muškaraca, koji već legalno borave u Ujedinjenom Kraljevstvu pri korištenju prava da im se pridruže bračni partneri. U slučaju *Abdulaziz, Cabales, Balkandali v. Ujedinjeno Kraljevstvo* iz 1985 godine tri žene su u žalbi između ostalog navodile da je stranim muškarcima mnogo lakše da u Britaniju dovedu osobe s kojima su u braku ili verene¹⁶. Britanska vlada je ovo razlikovanje pravdala time da tako štiti tržište rada od nezaposlenosti, koju bi izazvali strani na novo useljeni muškarci i između ostalog navela da je takvo razlikovanje neophodno zbog očuvanja "javnog mira"¹⁷ jer smatra da postoji veća vjerovatnoća da će nezaposleni na novo useljeni muškarci tražiti zaposlenje nego što se to očekuje od na novo pridošlih žena. Evropski sud za ljudska prava iz *Stasbourg* je u tom slučaju odlučio da je Ujedinjeno Kraljevstvo povredilo zabranu diskriminacije po polu time što njegovo zakonodavstvo pravi razliku između stranih državljana, žena i muškaraca, koji već legalno borave u Ujedinjenom Kraljevstvu i žele da iskoriste pravo na zajednički život porodičnih članova i na ujedinjenje porodice.

Trend razvoja

U doba prosvetiteljstva kao model suživota i regulacije "kulturne različitosti" prevladivao je paternalistički, odnosno evropo- centristički pristup. Narodi i etničke grupe, čija kultura i način življenja izražavaju drugačiju filozofiju i pogled na svet označeni su kao "necivilizovani". U sedemdesetim godinama prošlog veka došlo je kvalitativnog preokreta na univerzalnom planu. Inicijative za šire razumevanje posebnosti kulture, načina življenja i identiteta domorodačkih naroda prerasle su u politički pokret, koji je uspeo i na području regulisanja pravnog statusa domorodačkih naroda na međunarodnom planu i u pojedinim državama.

U političkom kontekstu nove Evrope nivo zaštite manjina postao postaje jedan od važnih elemenata za ocenu ispunjavanja kriterija država kandidatkinja kojima su u procesima evropskih integracija postavljeni zahtevi za usklađivanje pravnog poretka i za reformu institucija i političkih struktura.

Ipak i dalje su ostala otvorena pitanja sistematskog pristupa EU prema položaju i integraciji tradicionalnih manjina kao i položaju i integraciji Roma u svim državama članicama EU. U decembru 2005 Odbor za pravna pitanja i ljudska prava Parlamentarne skupštine Saveta Evrope razmatrao je koncept pojma "naroda/ nacije" sa željom da se razjasni terminologija, koja se upotrebljava u Ustavima i zakonodavstvu u vezi sa "fenomenom etničkih, jezičkih i kulturnih veza između grupa državljana, koji žive u različitim državama"¹⁸. Parlamentarna skupština razmatrala je ovu temu sa šireg aspekta nacionalnih manjina i njihovih

¹⁶ *Abdulaziz, Cabales, Balkandali v. UK* (Application 9214/80;9473/81;9474/81)

¹⁷ Tužiteljice su odbile taj argument o očuvanju javnog mira (na engleskom: public tranquillity) navodeći da se rasne predrasude dela populacije u Velikoj Britaniji ne mogu smatrati kao opravdanje za preduzimanje takvih mera.

¹⁸ Doc. 10762, Raporter: György Frunda, Romunija, Evropska narodna stranka

Vera Klopčić

prava u Evropi 21. veka. U tom okviru još nije postignut ni konsenzus o kriterijima za definiciju grupa kojima države priznaju status nacionalnih manjina u unutrašnjem zakonodavstvu.

U javnosti se zbog toga često sa određenom skepsom govori o konceptu zaštite ljudskih prava i ukazuje na činjenicu da na međunarodnom planu dolazi do dvojnih standarda zaštite manjina kada su u pitanju velike ili male zemlje. Kao dokaz dvojnih standarda često se navodi i činjenica da se novim državama postavljaju uslovi da prihvate i ratifikuju međunarodne sporazume "u paketu", dok stare članice pažljivo čuvaju pravo na izbor koje će dokumente ratificirati i pri tom su suverene. Drugi prigovor se odnosi na proveravanje ispunjavanja kriteriji za članstvo u procesu evro- integracija jer se ponekad stiče utisak da su za konačnu odluku o članstvu ipak bili odlučujući pre svega politički kriteriji i interesi, a ne uspeh reforme pravnog, ekonomskog ili javnog sektora.

Uprkos takvim odstupanjima koji na području manjinske zaštite mogu da nastupe kao ustupak političkim interesima većih država, neusmnjivo je da su kulturna raznolikost, identitet i grupna pripadnost, doživeli renesansu interesovanja i kao pitanja opšteg duhovnog i materijalnog razvoja.. Od istorijskog je značaja da su u protekle dve decenije u Evropi postavljeni normativni temelji od sve evropskog značaja za zaštitu kulturne različitosti i identiteta. Evropska unija usvojila je antidiskriminativne direktive koje zabranjuju diskriminaciju i na osnovu rase ili etničkog porekla i obavezuju sve države članice Unije¹⁹.

U projekciji daljeg razvoja sve značajnije mesto zauzimaju oblici povezivanja i saradnje etnija na regionalnom nivou. Nije mali broj autora koji se slažu da je proces evro- integracija prava prilika upravo za one manjinske grupe kojima rigidan okvir nacionalnih država u istoriji nije bio naklonjen.

Nakon svega, opšti zaključak je da su evropski standardi i kontrolni mehanizmi za zaštitu i razvoj manjina i različitih kulturnih identiteta u Evropi značajno uticali i još utiču na praksu i pravni sistem svih evropskih zemalja. U procesu kontrole nad ostvarivanjem tih standarda u javnom životu ravnopravno su zastupljeni predstavnici državnih i nevladinih institucija, kao i naroda i manjina, tako da je poštovanje različitosti nesumnjivo već postalo značajan integralni deo zajedničkog razumevanja pojmova vezanih uz zaštitu ljudskih prava, kulture i ljudskog dostojanstva, kao i konstitutivni element pravnih sistema evropskih država. U tom smislu, rezultati godine međukulturnog dijaloga značajni su pre svega kao inspiracija za one zemlje koje još nisu usvojile pro- aktivne mere za očuvanje kulturne različitosti, za sprečavanje diskriminacije i za eliminaciju predrasuda, netrpeljivosti i ksenofobije.

¹⁹ Direktiva o implementaciji principa jednakog tretmana svih osoba bez obzira na rasno ili etničko poreklo /Directive 2000/43/

Literatura

- Capotorti, francesco: study on the rights of persons belonging to ethnic, religious and linguistic minorities, united nations, new york, 1979
- Dimitrijević, vojtin: the absolute nation state, post communist constitutions, v zborniku *in honour of aisborn eide*, 1991, str. 257–269
- Fukuyama, francis: "poslednji čovjek i kraj povjesti", zagreb, 1996
- Gilbert, geoff : "the council of europe and minority rights"; v human rights quarterly, vol. 18, 1996, str. 176, op. 96
- Klopčič, vera. Mednarodnopravne razsežnosti pravnega varstva manjšin v sloveniji. Ljubljana: inštitut za narodnostna vprašanja, 2006
- Lokar sonja, žagar:nada: projekt romske ženske to zmorejo/e romane džuvlja šaj/ roma women can do it/, evropa, slovenija in romi, klopčič, vera (ur), polzer, miroslav (ur), ljubljana , 2003, str. 252-256
- Monitoring the eu accession process. Minority protection, volume i. Open society institute. Budapest, 2002.
- Parliamentary assembly of the council of europe. Recommendation no.1557 (2002), "the legal situation of roma in europe".
- Protection of national minorities through bilateral agreements in south-eastern europe", collection of agreements, go 5, strasbourg, 21 may 2001

Srđan Vukadinović

IDENTITETI I KULTURA MIRA NA BALKANU**Paradigma kulture mira**

Ključno pitanje prevazilaženja balkanskih napetosti obuhvata razumijevanje mnoštva identiteta, njihovog prihvatanja i tolerisanja. Glavni činioci društvenih, kulturnih i aktuelnih balkanskih prilika i njihova dekonstruktivnost je uslovljena identitetom i njegovim razumijevanjem. Sva nastojanja da se balkanska drama svede na neki od ideologijskih modela pokazuje se nedovoljnim znanjem i manjkom moralne i političke odlučnosti. Bez razumijevanja nacionalizma kao pokretača složene raspodjele etno-nacionalnih i etno-religijskih napetosti i sukobljenosti u cijelom balkanskom prostoru, nije moguće razviti modele društvenog, kulturnog i ekonomskog bivstvovanja i građenja evropske budućnosti regiona. Prikrivanje nacionalizma navodnim nacionalnim i identitetskim interesi-ma jedne grupacije, obično one koja je brojčano i na drugi način dominantna, je najbanalnija malignost koja urušava društveno tkivo. Dekonstruktivnost znanja o tome jeste potreba i obaveza kulture mira, kao poželjnog načina i stila života, na balkanskom prostoru. Razvijanje kulture mira sa svim navedenim intencijama je dominantna i prvenstvena obaveza poslenika mira i suživota, upravo iz one populacije koja je bila ili jeste uzročnik dekonstruktivnog dejstva u ambijentu, a koje je zasnovano na nerazumijevanju identiteta ili pokušaju nadvladavanja jednog drugim. Razorne posledice nedostajanja takve svijesti u remetilačkom i dekonstrukciji sklonom identitetskom okviru, i na njoj utemeljenog ideologijskog djelovanja, vidljive su, naročito, poslednjih desetak godina starog, i isto toliko ljeta novog milenijuma. Nerazumijevanje egzistiranja mnoštva identiteta i njihove koegzistencije kroz kulturu mira, uočljivo je u urušavanju društva i s njim povezanom političkom, kulturnom i ekonomskom agonijom.

Mogućnosti za izlazak iz aktuelne identitetske društvene zapriječenosti postoje. Isto tako moguće je ocertati političke, ekonomske i kulturne promjene na Balkanu, koje bi prevladale nerazumijevanje egzistencije identitetskih različitosti. Među prvotnim mogućnostima, te promjene treba da prevaziđe svijest o tome da na tim prostorima svi govore istim jezikom. Možda ga svi ne zovu istim imenom, ali to je manje bitno, od činjenice da ga svi razumiju. Lingvistički to je isti jezik. U smislu prevazilaženja protivurječnosti jako je dobro i važno da svi na balkanskom prostoru mogu čitati jedni druge, i da karavani i sajmovi knjiga mogu hoditi s jednog kraja na drugi, prostora koji su urušeni u žestokom konfliktu. Ushićenje radi toga je vidljivo kod značajnog broja populacije koja čita bez problema i predrasuda djela iz bosansko-hercegovačkog, crnogorskog, hrvatskog ili srpskog identitetskog jezičkog prostora. Vrijeme i događaji na Balkanu čine svoje. Prije samo desetak godina, poslednjih ljeta drugog milenijuma, nezamislivo je bilo da u knjižarama, na sajmovima ili kioscima štampe, jednog identitetskog ili makar dominantnog područja, budu prisutna štampana i književna djela iz drugog ili trećeg ambijenta. Radi daljnjeg razvijanja svijesti o različitosti identiteta i njihovoj normalnoj

Srđan Vukadinović

koegzistenciji ne treba insistirati na nekim tezama koje za određeni identitetski prostor nisu dobrodošle, kao recimo da je riječ o istom jeziku. Ali se za početak može reći da je riječ o istoj čitalačkoj publici. Kultura mira osim znanja i razumijevanja traži strpljenje i postupnost. Pored toga traži i uspostavljanje standarda, makar i minimalnih, koji za početak komunikacije nisu sporni i koji za jednu knjigu, film, teatarsku predstavu, likovnu izložbu, kao i širi kulturološki i društveni čin, a koji su svojom strukturom zanimljivi ili mogu biti takvi, ne znače gotovo ništa. Za dobro, zanimljivo i kvalitetno kulturološko i društveno djelo neke nedoumice i navodni standardi ne predstavljaju nikakve prepreke. A različitosti koje postoje i koje su prisutne ustanovljavaju se prema onim identitetima koji su i prostorno, a i strukturno, bliski ili bliskiji. Zbog toga je kultura mira i njeno shvatanje i poimanje identiteta jedan opipljivi auditorijum svih različitosti i svih bliskosti. Različitosti i bliskosti se mogu shvatati i dvojako, ali kvalitetna i zanimljiva društvena djela čine tu paradigmu.

Konfliktnost identiteta – posledica predrasuda i stereotipija

Nepotpunost prisustva informacija o drugome razlog je čestog otklona prema različitostima. Nepostojanje pravih informacija neminovno sa sobom nosi i širenje zloradih i zlonamjernih priča i interpretacija o drugome. Zbog toga se nemilosrdno od bilo kakve komunikacije odbacuju oni koji nisu u sličnom ili istom identitetskom kodu sa većinskom ili dominantnom grupacijom.¹ Zato što im nisu po volji pripadnici drugosti, ljudi su spremni da o njima šire proizvoljne, a pri tome neistinite informacije. I tada se dogodi da pojedinac ili grupa ljudi, pa čak i čitavi narodi budu obilježeni i žigosani, ali bez stvarnog pokrića za tako nešto. Pri tome, prenoseći neistinite konstatacije o drugostima mnogi koji ih prenose dodaju još po nešto. Toga momenta rađa se predrasuda ili stereotipija. Opasna i zapaljiva igra riječi, poslije koje dolazi diskriminacija, zavist, pakost, neprijateljstvo, mržnja, pa na južnoslovenskom prostoru i dekonstrukcija društva, u vidu ratnih razaranja. Predrasude i stereotipije podrazumijevaju loše i iskrivljeno mišljenje o nečemu drugome već u startu, i to bez nekih valjanih saznanja o tome. Ta negativna energija, koja je konstituent predrasuda, je nešto što je jako rašireno i rezultat je nedovoljnog i saznanja i obrazovanja. Ljudi žive kao žrtve predrasuda, jer teško da neko može zamisliti što se u glavi konkretnog životnog i društvenog opredjeljenja, kada je drugost u pitanju, dešava. Zbog predrasuda čovjek je spreman i na progon, segregaciju, ali i uništenje drugoga i drugačijega od sebe. Dekonstrukcija ex-jugoslovenskog društva je posledica suprostavljenosti i konfliktnosti identitetskih obilježja koju su prouzrokovale predrasude i stereotipije i o sebi i o drugima.

Predrasude i stereotipije su društvene anomalije koje se teško iskorjenjuju. O određenoj drugosti ljudi donose svoj stav ili imaju svoje mišljenje ili sud na osnovu sopstvenog znanja ili neznanja, na osnovu iskustva ili svojih osjećaja. Prihvatajući unaprijed nešto, a da se pri tome nema znanje o tome ulazi se u predrasudu. Ako se nešto prihvati kao gotova stvar, na osnovu neznanja, veoma brzo se pokaže da je to zabluda ili da je pogrešno.

¹ Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Oxford: Polity Press, 1992., p.134-142.

Takođe, pokaže se da tako nešto ne može imati nikakvog realnog osnova u nekom iskustvu, a dosta često i u čovjekovom emocionalnom životu.

Stavovi i mišljenja o drugostima zasnovani na pogreškama ili zabludama su prisutni gotovo svuda, u svakoj sferi čovjekovog bitisanja i egzistencije. Iznoseći svoj stav prema zajednici ili prema društvenoj grupi kojoj pripada ili ne pripada, pojedinac ga formira na tri nivoa: jedan je racionalni, sadržan u znanju ili saznanju; drugi je emocionalni, sadržan u osjećaju i iracionalnoj sferi čovjekove ličnosti, i treći je životno iskustveni koji se vezuje za društvenu neizvjesnost i koja je to i takav stav napravila od našeg mišljenja. U strukturi predrasuda su prisutne tri logike: logika saznanja, logika srca i logika (ne)iskustva koje su u svojoj strukturnoj ravni na više nivoa čvrsto konstituisane.

Prisutne su predrasude o različitim sferama čovjekove ličnosti i djelovanja i egzistiranja. Najčešće se govori o vjerskim, nacionalnim i rasnim predrasudama, ali i o predrasudama u domenu pola, roda i svega onoga što je razlika i što je drugost.

Na balkanskom prostoru predrasude jako dugo traju. Njihova dugotrajnost se postiže time što se kao negativni principi čvršće vezuju za dušu i emocije, nego pozitivni. A unutrašnja dimenzija čovjekovog bića, na prostoru gdje su predrasude najviše vezane za grupe i pripadnost njima, i gdje se pripadnik druge grupe, čim nije sa njime smatra da je protiv njega, su jako kompleksne.

Akcije i radnje utemeljene na predrasudama, na balkanskom području, bile su veoma opasne i imale su tragične posledice. Pri tome, ako se predrasude o drugostima fingiraju u političke svrhe, kao što je bio slučaj sa ex-ju društvom, one se mnogo pogubnije kako po sudbinu pojedinca, tako i po sudbinu čitave grupe i društva. Dekonstrukcija društva na balkanskom području je bila najbolji lakmus papir za pokazivanje toga koliko predrasude koje su očigledno bile podstaknute sticajem nekih situacionih faktora spolja, mogu da izazovu razorne posledice po društvo.

Postojanje i formiranje prerasuda i stereotipija o drugostima, kao i način njihovog ispoljavanja zavise od mnogo faktora. Pokazuje se da zavise od tipa ličnosti, stepena obrazovanja i saznanja, kao i od porodičnog vaspitanja. Kada se pomenuti faktori formiraju i konstituišu na principima kulture mira, u čijoj osnovi je životna koegzistencija, uviđa se da mnogo toga što se loše čulo o različitim drugostima, posledica je neznanja. A kada se uvidi pravo stanje stvari pokazuje se da drugost o kojoj se zaključivalo na osnovu pretjerane emocije ili poluistine je slična po mnogim stvarima, ako ne čak i nadvlađujuća i dominirajuća. Tri faktora od kojih zavisi postojanost i opstojnost predrasuda i stereotipija su (ne)postignuća jednog ambijenta u civilizacijskom slijedu dogadjanja. Zapaža se da čitav svijet postaje jedan i jedno, uz uvažavanje svih specifičnosti koje tvore bitne različitosti. Prevazilaženje predrasuda na principima kulture mira je proces u koji moderan svijet užurbano ulazi. To su prirodne zakonitosti postojanja, jer se stalno nešto mijenja, stalno nešto treba. A dok se mijenja egzistencija čovjekovog bivstvovanja radi se o živim i dinamičkim procesima. Čim nema promjena društvo je statično, i završeno je sa njegovim razvojem. Čim kod pojedinaca i grupa nema razmjene informacija i podataka o drugostima, čim nema različitih pogleda i mišljenja društvo postaje nemoćno u razrešavanju ključnih problema. Nemoćno je jer se ne može upustiti u razrešavanje mimo predrasuda i mimo poluistina. Jedino se statično društvo, koje ne počiva na principima kulture mira, može braniti

Srđan Vukadinović

predrasudama. Ali to nije prava odbrana. To je samno pokušaj da se nastavi egzistirati u svijetu i društvu koje se ima, a ne može se prihvatiti razmjena drugačijih mišljenja, ideja i konkurencije koja iz globalnog društva dolazi.

Socijalizacija identiteta

Prohodnost i razvoj svijesti o egzistiranju mnoštva identiteta zavisi od socijalizacije svojstava koje pojedinac ili grupa posjeduju. Socijalizacija u različitim razdobljima, kao što je bio slučaj i na Balkanu je doživljavala svoje mijene. U jednom razdoblju se insiustiralo na jednom jedinstvenom identitetu, što je bila svojevrsna jednostranost u poimanju ovog fenomena.² U drugom razdoblju jedna jednostranost zamijenila je drugu, koja je počivala na insistiranju koje je veoma razumljivo na posebnostima, odnosno na nacionalnom identitetu. Kultura mira je način života koji podrazumijeva mnogo umjereniju liniju u tumačenju i poimanju identiteta. Može se reći da je ta percepcija identitetskih obilježja sadržana u jednom “zajedničkom identitetskom tržištu”, ili bolje reći “kloniranom tržištu”. Na prvi pogled takvo određenje zvuči malo empatično ili prenaplašeno, ali u suštini je jedna sveobuhvatna identitetska figura ili sinonim za zajedništvo mnoštva identiteta. To je prostor koji popunjavaju svi oni koji nemaju nikakve prepreke u razumijevanju i shvatanju svih drugosti. Sudionici i učesnici, na i, u ambijentu “kloniranog identitetskog tržišta” imaju svekoliku otvorenost. Ta otvorenost koju imaju može biti integrativna, nikada naprosto razdvajajuća, podvajajuća ili separatistička. “Klonirano identitetsko tržište” ima tendenciju da izaziva barijere, na neki način da ih provocira. Takođe, poziva pojedince u javne forume da bi im se pokazalo da treba razgovarati zajedno. I to u javne forume poziva one pripadnike određenih grupa koji smatraju da ne treba ili da se nema što razgovarati, i o čemu sa drugostima.

Na “kloniranom identitetskom tržištu” dolazi do integracije različitosti. Dolazi i do integracije različitih pojedinaca i društvenih grupa. Identitetsko tržište ne teži nečemu što bi se moglo nazvati niveliranje ljudi, nego socijalizaciji njegovih strukturnih segmenata. A strukturu toga tržišta konstituišu ljudi i identitetski sadržaji. Tradicija identitetskih obilježja na Balkanu je da pojedinci i čitave grupe ne žele međusobno komunicirati. Ideja “kloniranog identitetskog tržišta” je da ostvari nešto što je suprotno toj nakani prisutnog ponašanja. Ako pojedinac ili grupa, kao pripadnici određenog identiteta ostanu zatvoreni u svojim obilježjima, bilo strukturnim bilo geografskim bilo onim koje zamišljaju u nekom graničnom okruženju njih ne zanima egzistiranje mnoštva identiteta. I onda oni prelaze i žive u najobičnijem politikanstvu. Među takvim pripadnicima identitetskih nakana mogu se naći, i često se nalaze intelektualci i značajni stvaraoci. Socijalizacija identitetskih svojstava znači da u okviru “kloniranog identitetskog tržišta” javno se govori o svom iskustvu suživota, recimo nacionalnog, ili religijskog, ili političkog, ili kulturnog, ili nekog drugog identiteta. Jer, ima slučajeva da se često mimo toga tržišta kao neki autoriteti izgradnje prije svega nacionalnog identiteta uzimaju određena djela koja njihovi autori pišu u osami, a da pri tome nisu imali namjeru

² Ulrik Bek, Rizično društvo, “Filip Višnjić”, Beograd, 2001. str. 57 – 62.

da između njihovog djela i nacionalnog identiteta stoji znak jednakosti. Da ljudi to ne bi uzimali kao jednostranu identitetsku platformu, tu je “klonirano identitetsko tržište”, koje će kroz javni razgovor socijalizirati ono što je univerzalno i zajedničko u egzistiranju mnoštva različitosti.

Kultura dijaloga – preduslov kulture mira na Balkanu

Prevazilaženje protivurječnosti identitetskih obilježja postiže se dijalogom. Zagovaranje dijaloga po svaku cijenu je imperativni zahtjev vremena, koje se može u figurativnom smislu odrediti kao period kulture mira na Balkanu. Pogotovo je bitan dijalog u medijima, zbog uticaja koji imaju u društvu. Mediji su često kritikovani zbog mogućnosti određene manipulacije. Ali, s druge strane jako bitno je istaći najvažniju stvar koju mediji nose u svom egzistirajućem biću – a to je javni dijalog. Mass mediji, kada je u pitanju prevazilaženje konfliktnosti identitetskih obilježja mogu upriličiti ono što su Rimljani imali kao “Forum”, a Grci kao “Agor”. Jer, ako je išta poteklo bitno iz značajno is stvaralaštva duha poteklo je iz tih javnih foruma. Današnji forumi u smislu prevazilaženja protuvrječnosti su ekrani, kao što su kod Grka i Rimljana bili trgovi. Dijalog izvorno podrazumijeva da imaju dvije različitosti u nečemu što je logos, što je zajednički jezik i štiti je zajednička riječ. To znači, da dijalog postoji kada su se negdje u nekoj tački dodira prihvatile i susrele sve osnovne pretpostavke. A dodirne tačke su da se govori i razumije isti jezik i da postoji istomišljeništvo u nekim osnovnim stvarima. Recimo, da su ljudi demokrate i prosvetitelji, a da ne vole nacionalizam u dijelu koji se tiče mržnje i predrasuda prema drugostima. Ili da su recimo nacionalisti i da ne vole integracije koje po njima uvijek uništavaju, asimiliraju. I ti pojedinci se negdje na tim dodirnim tačkama nađu i razgovaraju. Dijalog je nešto što uvijek treba dovesti u pitanje sa zajedničkim jezikom i krenuti od toga. Pri tome dijaloga na balkanskom prostoru ima kada se razgovara o nebitnim stvarima i pitanjima. Čim krene priča o ozbiljnim i fundamentalnim stvarima dolazi do konflikta. Kultura dijaloga ne može pretpostaviti da neko ima fundamentalne pretpostavke drugačije. I u tom momentu i tački dodira počinje kultura dijaloga, koja ustvari nije kultura dijaloga, nego je kultura nečega što tek omogućava dijalog.

Za kulturu dijaloga na balkanskim prostorima kao preduslov kulture mira treba puno sumnje i puno događanja u priopštenju takve komunikacije. Na balkanskim prostorima se naučilo živjeti u svojim “malim ćelijama”, pri čemu se ne želi razgovarati sa neistomišljenicima, koji nemaju iste pretpostavke za razgovor. A ako postoje iste pretpostavke, onda se često kaže da kao istomišljenici nemaju što razgovarati, pri čemu su svi sudionici dijaloga izloženi žestokoj javnoj kritici. U balkanskim prostorima je neophodno naučiti živjeti u pluralu različitosti. Velika mana i nedostatak takvog koncepta komuniciranja je što ljudi na Balkanu, uglavnom žive u malim državama, u modelu koji je monoetnički ili mononacionalni. Zbog toga u konkretnom društvu treba naučiti, imati saznanje i svijest o tome da je društvo pluralno, i da ima puno različitih grupacija i da je to jako dobro. Tu ima puno slojeva koji stratifikovani jedan pored drugoga, a ne jedan iznad drugoga, čine društvo bogatijim i punijim.

Srđan Vukadinović

Izgradnja identiteta kroz kulturu mira i građanstvo

Pitanje kraha ex-jugoslovenskog društva je bitno identitetsko i kulturološko pitanje. Ako deficit građanstva pogađa jedno društvo onda se konfrontiraju pojedinačni ili nacionalni identiteti. Taj deficit je pogađao i bivšu Jugoslaviju, jer je jugoslovenski identitet bio samo jedan ostatak ostalih. Proizvodnja ostalih u monoetničkim državama je logična. Građanski identitet je nešto što omogućava nekonfliktnost opredjeljujućih svojstava. Poslije perioda dekonstrukcije na djelu je razdoblje u kome se na putu izgradnje građanskog identiteta više sjekiraju i nerviraju oni koji imaju čiste identitete, nego oni koji ih nemaju. To je jedna faza izgradnje identitetskih obilježja koja je jako bolna i traumatična. Bolna su iskustva i vrijeme kako za one koji imaju čisti identitet, a koji su građanski orjentisani, tako i za one koji ga nemaju. Prvi misle da su iskočili iz toga etničkog identiteta, a nažalost nisu, jer to nije tako lako. Drugi, su u traženju opredjeljujućih svojstava koja će ih svrstati u građanstvo.

Građanski identitet nije negiranje etničke i konfesionalne pripadnosti naroda. Obnavljanje građanskog identiteta, koje je započelo poslije bolnih događanja u dekonstrukciji društva je sporo, upravo zbog posledica rata. Pojava koja sve više uzima maha i koja se ogleda u konstituisanju građanskog identiteta je nešto što je potrebno kulturi mira, zarad budućnosti balkanskog prostora.

Literatura

- Bek, Ulrik: Rizično društvo, "Filip Višnjić", Beograd, 2001.
Giddens, Anthony: Modernity and Self-Identity: self and Society in the Late Modern Age, Oxford: Polity Press, 1992.
Habermas Jürgen, Državljanstvo i nacionalni identitet / razmišljanja o evropskoj budućnosti, "Filozofska istraživanja", Zagreb, 1991, 40.
Vukadinović, Srđan: Građanska povezanost mnoštva identiteta kao vrijednost društava Jugoistočne Evrope, u: Zbornik "Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana", JUNIR, Niš, 2002.
Wallerstein, Immanuel: Geopolitics and Geoculture, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

DINAMIKA IDENTITETA NA BALKANU*

Pitanja identifikacije i identiteta su veoma aktuelna u periodu velikih društvenih previranja i brzih društvenih promena. Iako su balkanske zemlje, koje su predmet proučavanja u ovoj analizi, geografski i istorijski bliske, ipak su dešavanja krajem XX veka mogla doneti neke razlike u identifikaciji i prisustvu pojedinih identiteta (nacionalnog i verskog, na primer, usled sukoba na prostorima ex-Jugoslavije). Radi se o postkomunističkim zemljama, ali je njihova postkomunistička istorija bitno različita. Ono što može imati značajan uticaj na trenutne identifikacione procese u ovim zemljama jeste etnička podeljenost Makedonije i "ratna prošlost" Srbije, kao i to što je Bugarska postala član Evropske Unije, dok je sudbina evropskih integracija Makedonije i Srbije prilično neizvesna..

Socijalni identitet se definiše kao saznanje individue da pripada određenoj društvenoj grupi uz emocionalni i vrednosni značaj takve pripadnosti. Drugim rečima, to je koncepcija jedinke kao člana grupe. Kako je individualna svest u velikoj meri posredovana kolektivnom svesću, to je i odgovor na pitanje "ko sam ja?" u velikoj meri podudaran sa odgovorom na pitanje: "ko smo mi?". Nakon identitetske dezorijentacije izazvane padom socijalizma nude se različite vrste identifikacije na prostorima Balkana. Nacionalistička opcija je u velikoj meri bila predmet izbora u Srbiji, ali i drugim balkanskim zemljama. Različiti stupanj evropskih integracija Bugarske, Makedonije i Srbije, takođe može biti uzrok preferiranju i prijemčivosti za identitet "evropljanina", ali i za odbijanja da se prikloni ovoj vrsti identifikacije zbog nepovoljnog odnosa Evrope (Makedonija-Grčka problem sa imenom, Srbija – uslovljavanje saradnjom sa Haškim tribunalom i problem sa Kosovom) Pežorativni prizvuk vezan za Balkan može biti uzrok bežanja od identifikacije sa Balkanom i "balkancima".

Sve ove pretpostavke su proveravane u istraživanju sprovedenom pod okriljem projekta "Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije" na uzorku od 1500 ispitanika iz Srbije, Makedonije i Bugarske (po 500 ispitanika). Empirijsko istraživanje je obavljeno pod naslovom "Kulturne orijentacije, etnička distanca i kultura mira u Srbiji i na Balkanu".¹ Namera istraživača uključenih u deo projekta čiji je predmet splet identiteta u ispitivanim zemljama jeste bila da uhvate promenu, težnje, proces – dinamiku "starih" (etnički, verski) i "novih" (profesionalni, civilni) identitet.. Iako identiteti moraju biti u određenoj meri "fiksirani", ipak je identifikacija pojedinca i kolektivnih tvorevina živ proces koji reaguje na društvena dešavanja. "Identitet je

* Rad urađen u okviru projekta "Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije" (149014D), koji se realizuje u Centru za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Teorijska razjašnjenja identiteta i identifikacije, kao i društvenih procesa koji mogu uticati na njih u Dragana Zaharijević, Nikola Božilović, Danijela Gavrilović, Branislav Stevanović, Snežana Miljković Identiteti u Srbiji i na Balkanu u procesima evrointegracije u *Kultura Mira i geokultura razvoja Balkana*, priredili L.J. Mitrović i drugi, str. 41.-69., Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu

istovremeno proces i sistem, budući da je po svojoj prirodi dinamičan, ali istovremeno teži uravnoteženosti.

Proces nastajanja identiteta je paradoksalan, jer je utemeljen na sposobnosti predstavljanja sebe, a to predstavljanje je usmereno i prilagođeno drugima. To dalje znači da identitet ne samo da menja svoje sastavne delove, već i to da opstaje samo zahvaljujući toj sposobnosti²

Kako Srbija, a i Makedonija i Bugarska nisu do sada bile predmet European Value Surveys, nalazi ovog istraživanja Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, predstavljaju značajan dokument u tretiranju ovih tema, kao što u određenoj meri mogu biti osnov komparacije sa nalazima koji se odnose na druge postkomunističke zemlje, ali i sa nalazima koji će uslediti nakon prvih rezultata ovog longitudinalno ispitivanja društvenih vrednosti.

Na osnovu podataka dobijenih u empirijskom istraživanju možemo u komparativnoj analizi zaključiti da nema drastičnih razlika u identifikaciji stanovnika Srbije i Bugarske, dok Makedonija u određenoj meri odstupa od modela.

U odgovoru na pitanje "Šta najpre želite da saznate o osobi koju ste tek upoznali?" pri ponudi seksualne, etničke, verske, rasne, profesionalne, žanrovske (muzika) identifikacije i opcije nešto drugo, ispitanici u Srbiji i Makedoniji u najvećoj meri odlučuju da je dominantna karakteristika koja im govori o čoveku profesionalna identifikacija. Naime, 36,9% ispitanika iz srpskog uzorka se izjašnjava da najpre želi da sazna profesiju. Zatim 24,5% ispitanika pod opcijom nešto drugo želi da sazna karakterne osobine ličnosti, a 6,7% sistem vrednosti te osobe, znači individualne karakteristike. Samo 6,4% želi da dobije informaciju o etničkoj pripadnosti, 4,4% o veri, 5,6% koju muziku sluša osoba koju su upoznali, seksualnoj orijentaciji 2,2% ispitanika, dok je rasa značajna samo za 0,9% ispitanika iz Srbije. Za koju partiju neko glasa značajna je informacija samo za 1,1% ispitanika, što je veoma začuđujuć podatak, s obzirom na duboku političku podeljenost stanovništva Srbije i značajne političke procese koji se upravo odvijaju.

Što se tiče Makedonskog uzorka ispitanici najpre žele da saznaju koje je vere osoba koju su upoznali – čak 33% ispitanika smatra da je ovo najznačajnija informacija o nekoj osobi, zatim sledi profesija 27,6%, karakter 15,1%, etnička pripadnost 8,9%, seksualna orijentacija 8,5% ispitanika, muzički ukus 2,7%, rasa 1,1%, a partijusku orijentaciju želi da utvrdi samo 0,4% ispitanika.

Ispitanici sa prostora Bugarske smatralisu da je značajno da o osobi koju upoznaju znaju profesiju kojom se bavi – 31,5% ispitanika. Sledi etnička pripadnost sa 10,4% ispitanika koji su se odlučili za tu opciju. Vera sa 5,6%, muzika 4,7%, rasa sa 3,1% seksualna orijentacija 2,2%.

Odstupanje po pitanju najznačajnijeg identifikacionog markera koji određuje stupanje u odnos sa drugima primećujemo u slučaju Makedonije u odnosu na Srbiju i Bugarsku. I u Srbiji i u Bugarskoj ispitanici smatraju najznačajnijim identifikatorom profesiju.. U Makedoniji je iznenađujuće veliki procenat onih koji bi da kao prvu informaciju dobiju podatak koje je vere neka osoba (čak 33%). U Srbiji i Bugarskoj ova vrsta identifikacije nema taj značaj, naprotiv nizak je procenat onih koji se zanimaju za versku pripadnost i smatraju je

² Branimir Stojković, *Evropski kulturni identitet*, Prosveta, Niš, Zavod za izučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 1993, str. 24.

važnom odrednicom. Različita objašnjenja se mogu ponuditi za ovakvu situaciju. Što se tiče “makedonskog slučaja” moguće objašnjenje je duboka verska i etnička podeljenost makedonskog društva. Mogući razlozi niskog procenta ispitanika iz Bugarske i Srbije (oko 5%) koji veru smatraju važnim identifikacionom odrednicom mogu biti vrlo različiti. U Srbiji se objašnjenje može tražiti u okretanju od prošlosti gde je vera pored ostalog imala značenje odrednice na osnovu koje smo se “u borbi raspoznavali”, dok se opredeljenje bugarskih ispitanika može smatrati okretanjem ka građanskom identitetu, kao posledici jasne građanske evropske orijentacije.

Odstupanje u slučaju makedonskog uzorka se može primetiti i u pogledu seksualne orijentacije kao značajnog identifikacionog markera – dok je procenat onih koji bi najpre da znaju seksualnu orijentaciju osobe koju upoznaju u Srbiji i Bugarskoj nizak (2,2% odnosno 1,5%), u Makedoniji je to bitna informacija za 8,5% ispitanika. Ovo može biti pokazatelj tradicionalnosti makedonskog društva, ali je to potrebno proveriti dodatnim analizama i ukrštanjima sa ostalim podacima iz istraživanja koja bi pružila dodatnu sliku.

U odgovoru na pitanje “Koliko je za Vas važno da ljudi znaju - kom narodu pripadate, da imate decu, da ste oženjeni, iz kog ste grada, vašu profesiju, vašu versku pripadnost, da ste Evropljanin, Balkanac, koju muziku slušate, vaše političko opredeljenje”, ispitanici su bili u situaciji da se samoidentifikuju sa različitim vrstama identiteta i da kažu u kojoj meri je određena vrsta identifikacije za njih bitna, u kojoj meri su prema njoj ravnodušni i u kojoj meri je smatraju nebitnom.

Za ispitanike u Srbiji je najbitnije da se zna da su oni roditelji, naime čak 68,9% njih želi da obznani svetu da ima decu i to je ono što bi oni da pošalju kao signal o sebi, odmah nakon toga (58,8% ispitanika) želi da se zna da su oženjeni/udati. Identifikacija sa porodicom je jača u odnosu na sva druga “pripadanja”. 20,7% ispitanika smatra da nije bitno to da li imaju ili nemaju decu, a 27,5% da je ne bitno da li su u braku, dok je prema informaciji o deci ravnodušno 7% ispitanika, a o bračnom statusu 11% ispitanika.

U Srbiji zatim sledi identifikacija sa narodom (45% ispitanika želi da se zna kom narodu pripadaju, iako je mali procenat njih želeo da zna kom narodu pripada neko sa kim se sreću – “bitno je da se zna da smo mi Srbi”). Zatim slede identifikacija sa profesijom (41,4% smatra da je bitno da se zna kojoj profesiji pripadaju, 13,5% je ravnodušno, 43% da nije bitno), sa gradom (40% smatra da je bitno da se zna iz kog su grada, 16,5% je ravnodušno, 41,5% da nije bitno). 38,2% ljudi smatra da je bitno da su “balkanci”, 16,9% ispitanika je ravnodušno prema toj vrsti identifikacije, dok za 41,3 posto to nije bitno. Sa verom kao svojom bitnom karakteristikom se identifikuje 37,5% ispitanika (16,3% ravnodušni, 43,8% da nije bitno). 37,2% ispitanika smatra da je bitno to što su Evropljani, 18% je ravnodušno, dok 41,3% smatra da to nije bitno. Sledi identifikacija sa određenom muzikom (26,1% bitno, 19,5 % ravnodušno, 52,5 nije bitno). Najslabija identifikacija jeste sa političkim opredeljenjem – 10,7 posto ispitanika u Srbiji bi želelo da obznani svoju političku orijentaciju, 15,5% je ravnodušno da li će se to znati, dok za čak 70,2% ispitanika to nije značajna informacija o njima samima. Začuđuje ovaj podatak i ujedno potvrđuje specifičan odnos prema politici, naime ispitanicima nije bitna nečija politička orijentacija, kao što nije bitno i njihovo političko opredeljenje. U društvenim uslovima u Srbiji gde su politička dešavanja u žiži društvenog života

ovakvi podaci mogu ukazivati na zamor od politike, a sa druge strane na to da politički identitet ispitanici ne smatraju trajnim i važnim u identifikaciji drugih i samoidentifikaciji.

Ispitanici iz Makedonije žele da kao najvažniji samoidentifikacioni marker obznane kome narodu pripadaju – 72,5% ispitanika to smatra bitnim, 16% je ravnodušno, dok samo 7% njih smatra da to nije bitno. Sledi identifikacija sa roditeljstvom, - 66,5% ispitanika želi da se zna da li imaju dece, 12,9% njih je ravnodušno, 12,5% smatra da to nije bitno. Odmah zatim sledi identifikacija sa verom – 66,4% ispitanika želi da pošalje informaciju o svojoj verskoj pripadnosti, (22,5% ravnodušnih, 10,4% smatra da to nije bitno). Bračni status je bitan samoidentifikacioni marker za 59,8 % ispitanika, (16,6% ravnodušnih, 13, 6% nije mi bitno). Nakon toga sledi samoidentifikacija sa profesijom (59,6%- bitno, 22,9% ravnodušnih, 13,6% nije bitno). Sledi samoidentifikacija sa identitetom “balkanac” – 32,4% bitno, 33,5% ravnodušnih, 27,6% nije bitno. Identifikaciju sa tim da su “evropljani” smatra bitnim 31,1% ispitanika, 35,1 % je ravnodušno, za njih 27,6% to nije bitno. 17,6% ispitanika iz Makedonije smatra da je bitno da se zna koju muziku slušaju, 29,1% njih je ravnodušno, a 44,5% smatra da to nije bitno. Na poslednjem mestu, kao i u Srbiji, jeste samoidentifikacija sa političkom partijom, to kojoj političkoj partiji pripadaju smatra bitnom informacijom o sebi 13,5% ispitanika, 28,9% je ravnodušno, dok 49,5% ispitanika smatra da to nije bitno.

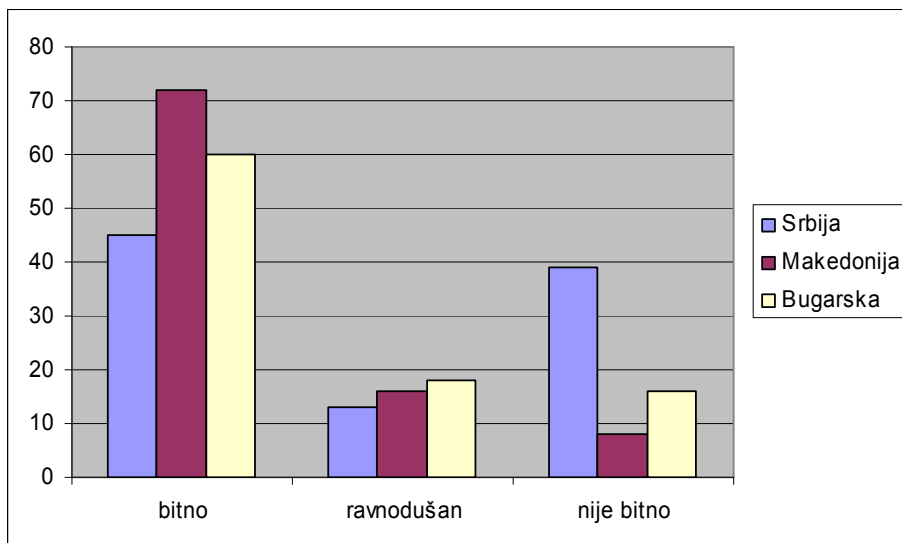
Najveći broj ispitanika iz bugarskog uzorka smatra da je najvažnije da se zna kom narodu pripadaju 59,6% (ipak značajno manje nego u Makedoniji 72,5%). 18, 4% ispitanika je ravnodušno, 16,1% smatra da to nije bitna informacija o njima. Sledi identifikacija sa roditeljstvom (49,8% - bitno, 20% ravnodušan sam, 17,6% nije mi bitno). Zatim identifikacija sa gradom u kome žive (46,5% bitno, 25,3 – ravnodušan sam, 21,5% nije bitno). Nakon toga dolazi samoidentifikacija sa evropskim identitetom (43,8%,- bitno, 26,4 – ravnodušan sam, 20, 9% nije mi bitno.) Sledi identifikacija sa profesijom (41% -bitno, 25,3% ravnodušan, 22,9% nije bitno), Balkanom (40,7% bitno, 28% ravnodušan, 22% nije bitno), bračnim statusom (36,9 bitno, 24% ravnodušan, 26,8 nije bitno), verom (36,7% bitno, 24,9% ravnodušan, 28,9% nije mi bitno). Muzička (20,4% bitno, 29,5% ravnodušan sam, 23,8% nije mi bitno) i politička orijentacija (7,8% bitno, 29,5% ravnodušnih, 53, 8 %) na začelju.

Tabela 1

Koliko je za Vas važno da ljudi o Vama znaju kom narodu pripadate?

	Bitno	Ravnodušan	Nije bitno
Srbija	45,3%	13,3%	38,7%
Makedonija	72,5%	16%	7,8%
Bugarska	59,6%	18,4%	16,1%

Slika 1

Što se tiče Srbije identifikacija sa roditeljstvom i bračnim statusom je najjača, što ukazuje na kraj velikih priča i ideologije krvi i tla, bar ako je suditi po rezultatima ovog istraživanja. Sledeća kategorija – karakter, individualni, nivo ukazuje na hipostaziranje vrednosti porodice i ličnosti, dok su vera i nacija stavljene u drugi plan.

U Makedoniji sudeći prema nalazima ovog istraživanja, bez pretenzije da izvodimo široke generalizacije, priča sa tradicionalnim identitetima nije ispričana – etnički i verski identitet su još uvek veoma jaki, zatim sledi porodični.

U Bugarskoj nema velikih iskakanja pojedinih oblika identifikacije, mada je pripadnost narodu još uvek jak identifikacioni marker, nakon toga slede sa veoma sličnim procentom identifikacija sa gradom, potom decom (brak mnogo niža stopa), gradom, Evropom i profesijom.

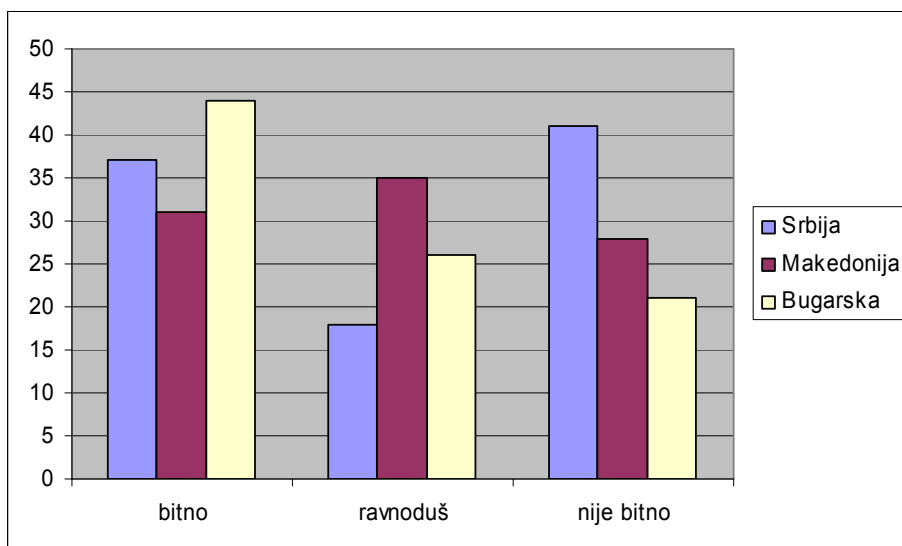
Zanimljivo je pitanje stava prema bivstvovanju Evropljaninom, kao što smo i očekivali spremnost da se prihvati taj identitet najjača je u Bugarskoj, sledi Srbija, dok je u Makedoniji ovaj identitet najslabije prihvaćen. Iako su problemi u odnosu sa EU u Srbiji veoma izraženi, ipak je svest o jedinom izboru posle svih problema veoma jaka u Srbiji, dok u svesti ljudi u Makedoniji dugo čekanje “pred vratima” zbog problema sa imenom uzima danak. Zanimljivo je da je u Makedoniji značajan procenat (35,1% ispitanika ravnodušan prema evropskom identitetu. U Bugarskoj je takođe relativno visok procenat ravnodušnih, dok je u Srbiji malo ravnodušnih. Više njih odbacuje evropski identitet nego što ga prihvata (videti tabelu i sliku).

Danijela Gavrilović

Tabela 2
Koliko je za Vas važno da ljudi o Vama znaju da ste Evropljanin?

	Bitno	Ravnodušan	Nije bitno
Srbija	37,2%	18,0%	41,3%
Makedonija	31,1%	35,1%	27,8%
Bugarska	43,8%	26,4%	20,9%

Slika 2

U odgovoru na pitanje *da li se u vašoj sredini događalo da neko ko ne pripada većinskom narodu*, ima problema pri zapošljavanju, upisu dece u školu, primanju medicinske pomoći ili je bio odbačen u sredini u kojoj živi, najveći broj ispitanika u Srbiji smatra da je najveća diskriminacija etničkih grupa pri zapošljavanju (36% ispitanika tako misli), 15, 8% smatra da pripadnici etničkih grupa imaju problema kod školovanja, dece, 11,8% ispitanika smatra da bi oni mogli biti diskriminirani i kod ukazivanja medicinske pomoći, dok 26,5% ispitanika smatra da oni mogu biti odbačeni u sredini u kojoj žive.

Na osnovu nalaza ovog istraživanja najjača diskriminacija u Srbiji proizilazi iz etničke pripadnosti, jer su procenti koji pokazuju u kojoj meri bi neko mogao biti diskriminisan ako pripada nekoj političkoj partiji znatno manji kada je u pitanju školovanje dece, medicinska pomoć i odbačenost. Ovaj procenat raste kada

DINAMIKA IDENTITETA NA BALKANU

je u pitanju zapošljavanje. Nalazi ovog istraživanja ukazuju na zapošljavanje po političkoj liniji – ako ste u pogrešnoj partiji možete imati problema.

Pol kao nečija odlika ima značaja samo pri zapošljavanju (25,5% ispitanika), ostali oblici diskriminacije na osnovu pola nisu prisutni po mišljenju ispitanika. Pripadnost verskoj zajednici vam može u Srbiji doneti probleme pri zapošljavanju, tako misli 16,9% ispitanika, ali može uzrokovati i odbačenost u zajednici (18,9% ispitanika je odgovorilo **da** na postavljeno pitanje da li se u vašoj sredini događalo da...). Upis dece u školu i medicinska pomoć nisu oblasti diskriminacije verskih grupa. Čak i ako se neubičajeno oblačite imate šansi da ne dobijete posao u Srbiji (18,5%). Pri upisu deteta u školu možete imati problema ako pripadate nekoj verskoj grupi (9,1%). Pored zapošljavanja, drugi dominantni oblik diskriminacije je odbacivanje. Ako se neuobičajeno oblačite odbacuje vas sredina smatra 17,5% ispitanika u Srbiji.

I u Makedoniji je etnička pripadnost osnov diskriminacije u pogledu zapošljavanja (25% ispitanika tako misli). Na osnovu etničke pripadnosti možete biti i odbačeni u sredini (tako smatra 9,6% ispitanika). Pripadnost političkoj partiji vam može praviti najveće probleme i ako živite u Makedoniji (37,5%). Zapošljavanje i sfera rada su uopšte “mesta za diskriminaciju”, dok su oblast školovanja i zdravstva u velikoj meri “mesta za ostvarivanje ljudskih prava”.

Od ove priče iz Srbije i Makedonije odstupa mišljenje bugarskih ispitanika. Ako pripadate manjinskom narodu možete imati problema pri zapošljavanju (26,45). Svi ostali oblici diskriminacije na osnovu etničke pripadnosti su isključeni. Pripadnost političkoj partiji je značajno niže razlog za diskriminaciju na poslu . Ovo je vrlo značajan nalaz, ovi podaci bi ukazivali na to da je u Bugarskoj prevaziđen model zapošljavanja po partijskoj liniji (samo 11.8% ispitanika misli da to može biti osnov za diskriminaciju). Sledeće što vam može nauditi u Bugarskoj pri zapošljavanju jeste vaš način oblačenja. Ovi nalazi ukazuju na napredak u prihvatanju drugog i drugačijeg u Bugarskoj.

Ako bi smo mogli da se upustimo u iznošenje nekih zapažanja, nalazi iz ovog istraživanja ukazuju na još uvek visok procenat zaziranja od drugog i drugačijeg na Balkanu – najviše u Srbiji, zatim u Makedoniji, dok je Bugarska najdalje odmakla u smanjivanju diskriminacije po različitim osnovama.

Vrlo paradoksalan je podatak o tome da ni egzogena, niti endogena identifikacija ne uzima kao važan politički identitet, a ipak naš život – zaposlenje zavisi pre svega od politike.

Dinamika identiteta na Balkanu pokazuje zanimljive trendove. U Srbiji se udaljavamo od identifikovanja sa širim kolektivom- narodom i verom, ali nam ni evropski identitet nije preterano blizak, žarište identifikacije postaje porodica. U Makedoniji ti procesi još uvek nisu završeni, dok je Bugarska uplovila u mirnije vode.

Danijela Gavrilović

Literatura

- Branimir Stojković, *Evropski kulturni identitet*, Prosveta, Niš, Zavod za izučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 1993,
- Dragana Zaharijević, Nikola Božilović, Danijela Gavrilović, Branislav Stevanović, Snežana Miljković
Identiteti u Srbiji i na Balkanu u procesima evrointegracije u *Kultura Mira i geokultura razvoja Balkana*, priredili LJ. Mitrović i drugi, str. 41.-69., Niš: Institut za sociologiju i Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu
- Stuart Hall, 1992, [The Question of Cultural Identity](http://www.eurozin.com), www.eurozin.com.
- Castells, M. 2002. *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
- Woodward, K. 2000. *Questioning identity gender, class, nation*. London and New York: Routledge

**POLITIKA MULTIKULTURALNOSTI
U “TRANZICIONIM” PROCESIMA U SRBIJI***

Uvod

“Tranzicija” u Srbiji se u svim odgovarajućim analizama smatra zakasnelom, odgođenom, čak i nezavršenom. Ova ocena se može potvrditi naročito ako se analiza razvija u komparativnom vidu, upoređujući situaciju sa drugim zemljama. Međutim, ovu ocenu moramo na izvestan način korigovati. Razmotri li se vremenski razmak od početka prelaska u novi političko-ekonomski poredak u Centralnoj i Istočnoj Evropi do savremenosti, prepoznaje se da je posredi promena perspektive sagledavanja. Tranzitologija je u svom dijagnostičkom-predviđalačkom maniru obećavala obrasce sa neminovnim ciljnim hodom, takoreći ideološku providnost, a sada je reč, barem u mnogim situacijama, o nerazmrsivom kolopletu različitih odnosa i protivrečnostima koje se ne mogu izbrisati. Valja destruisati primese netržišnih institucija, raščarati preostale kodove prošlosti, i uz isplative napore i neophodnu patnju, ulazimo u sferu blagostanja, to je bila dramaturgija tranzitologije. Ne možemo izbegnuti činjenicu da je izgovoreno na merodavnom mestu: *nijedna* pretpostavka tranzicione “paradigme” nije izdržala test. Sa ovom ocenom se možda možemo sporiti, ali je ne možemo zanemariti.¹ U svakom slučaju “post-tranzicijsko” stanje je umnogome drugačije u odnosu na ono što je tranzitologija projektovala.

Iz toga sledi zaključak da ne postoji “jednoznačan” model za “tranziciju”, a ni ciljevi “tranzicije” nisu dati da bi se mogli preuzeti na mehanički način. U svakom slučaju, prelazak se više ne može razumeti kao jednosmerni put koji nas na kraju izvodi iz tunela na polje obasjano svetlošću. Ukoliko više ne postoji jednoznačna veza između početka i kraja, tada je uputno govoriti o transformaciji, a ne o pukom tranzitu koji znači da nas brod znalaca, inženjera-dizajnera stvarnosti prevodi sa jedne na drugu obalu. Teoretičari, planeri brzo su izgovarali aksiomatske stavove, ne razmišljajući o postojećim strukturama, sporednim rezultatima, ili su imali unapred pripravljeni odgovor na sva moguća pitanja.

Za našu temu to nadalje znači da nikad nisu postojali jednoznačni ciljevi za politiku multikulturalnosti (i sve što spada u arsenal ove politike, odnosno, ovu sintagmu pominjem kao okvirnu) koji su proizilazili linearno iz tranzicione paradigme. Bolje reći, postojao je uvek određeni korpus prava, pravila koji se mogao derivirati iz postojećeg evropske politike za konstelaciju u Srbiji, ali on se mogao dobiti tek tumačenjem, a ne pukim prilagođavanjem. Uostalom, to i jeste smisao svake politike koja nikad nije “tehnik”, “mehanički prenos” nečega što

* Članak je napisan u okviru projekta 149032 koji finansira Ministarstvo nauke Republike Srbije.

¹ Th. Carothers, The End of the Transition Paradigm, *Journal of Democracy*, 2002, 1, 5-21. Nešto drugačije, M. Lavigne, Ten Years of Transition: A Review Article, *Communist and PostCommunist Studies*, 2000, 33, 485-504.

prethodno postoji, nego stvaranje određene situacije. Politika multikulturalnosti, saživota, integracije itd. u ovom smislu je nezavršiva, ona se ne može finalizirati kao “tranziciona paradigma”. Smatram da neke nedoslednosti i manjkavosti proizilaze upravo iz nerazumevanja ove na očigled jednostavne činjenice.

U poslednje dve decenije je javni govor u Srbiji koristio kategorijalnu aparaturu “tranzicije” i “evropeizacije”. U kolikoj meri je politika multikulturalnosti postala deo ove retorike? Da li je politika multikulturalnosti integralni deo “tranzicijske” retorike? Ili još tačnije, da li je politika multikulturalnosti ubrzavala ili usporavala “tranziciju”? Da li se politika multikulturalnosti može smatrati konstitutivnim delom “tranzicije” u Srbiji ili je ona samo njen privesak?

Ne treba ovde trošiti reči na iskustvene tendencije u toku devete dekade sada već prošlog veka koje su se odražavale na politiku multikulturalnosti. To ne znači da ne dajemo značaj prošlosti. Najzad, upravo je jedna bitna spoznaja u pogledu “tranzicione” paradigme da je tok događaja spektakularno osporio ionako upitnu premisu, naime, da institucionalno, socio-kulturno i socio-ekonomsko nasleđe ne igraju značajnu ulogu u prelasku. A to govori u prilog tome da se i danas prošlost mora uzeti u obzir kao značajan resurs, te da se određene tendencije današnjice mogu razumeti tek s obzirom na oslanjanje na prošlost.² Recimo, prošlost u ovom polju veoma često funkcioniše u smislu “zahteva”, odnosno, stečenih prava koja se mogu mobilizovati kao zahtevi spram nove situacije (AP Vojvodina je, recimo, bila specifična po visokom nivou zaštite prava nacionalnih manjina iz perioda pre 1990. godine. Da bi se ta prava zaštitila, Zakonom o nacionalnim manjinama je izričito zabranjeno da se smanjuje stepen prava koje nacionalne manjine već uživaju.)

Posle II svetskog rata u tadašnjoj Jugoslaviji razvila se određena vrsta ideološke multikulturalnosti pod patronatom Komunističke partije (ili saveza), oblici saživota su bili upregnuti u strujno kolo vladajućih ideoloških matrica. Dakle, resurs prošlosti je u najmanju ruku bio protivrečan za nove vlasti.

U uzavreloj, kodovima nasilja određenoj nacionalnoj konstelaciji devedesetih godina XX veka bilo je jasno da su se neki oblici saživota upriličavani u ranijem periodu istrošili, neki su ostali u smislu rezidualnosti, ali je najtačnije da se sve to opisuje terminima regresije. Devedesete godine, erupcije (državnog i ne-državnog) nasilja su ostavile duboke ožiljke, i proizvele su određene nepovratne promene u demografskoj strukturi na štetu manjina. Mada u ovom radu ne tematizujemo ovo pitanje, ipak valja makar ne zaboraviti da su tokovi devedesetih oslabili podlogu politike multikulturalnosti čak i u tradicionalno mešovitim sredinama sa dalekosežnim posledicama. Naime, ove ireverzibilne promene, to jest, promena demografske strukture Srbije ne dozvoljava nikakav povratak u pređašnje stanje, nadalje baca senku na bilo koju politiku multikulturalnosti.

² B. Greskovits, (2003). Beyond transition: The variety of post-socialist development. In R. Dworkin (Ed.), From liberal values to democratic transition (pp. 201-225). Budapest: Central European University Press. M. Dobry, (Ed.). (2000). Democratic and capitalist transitions in Eastern Europe: Lessons for the social sciences. Dordrecht and London: Kluwer Academic Publishers.

Znamo, petooktobarski “prevrat” 2000 je otvorio vrata ka novom shvatanju odnosa prema manjinama, ali danas se mora reći da se kao i u pogledu drugih društvenih domena tokom vremena pomenuta godina sve više relativizovala, u sve manjoj meri se shvatala kao radikalni početak. Ne treba zaboraviti da opozicija u devedesetim godinama nije prednjačila u kreiranju rešenja za politiku multikulturalnosti, ona je ispoljavala samo krajnje šture naznake u pogledu politike multikulturalnosti.³ Čak se sticao utisak da tadašnja opozicija smatra da je ovo polje najmanje problematično, te ne traži nikakvu korekciju. Raniji režim je zagovarao retoriku koju su delili i, tada još, opozicione partije, naime, da se manjinska prava ovde realizuju na najvišem međunarodnom nivou. U pogledu “tranzicije” to je uvek značilo da je politika multikulturalnosti podređena, te da je opšte ubedenje da ona eventualno traži određene *tehničke operacije* (sprovođenje nečega, implementaciju itd.), ali ne i *strateško* promišljanje postojećeg stanja. To je jedan od razloga da se u Srbiji u najdalekosežnijim razmatranjima nikada nije polazilo od toga da politika multikulturalnosti može da mobilizuje “tranzicione resurse”, da politika multikulturalnosti može da bude okosnica “tranzicije”. Ili da politika multikulturalnosti može uobličiti “tranziciju” na neočekivani način.

No nepobitno je da intencija da se Jugoslavija (Srbija) približi evropskim institucionalnim instancama uslovia je ponovno promišljanje osnova političkog upravljanja međuetničkih odnosa. Jer, bilo je jasno da nikakvo prilagođavanje evropskim tokovima nije moguće, ukoliko ne nastaje pomak u ovom političkom domenu. Valja znati da u devedesetim godinama XX veka nastaju značajne transformacije u manjinskoj politici na evropskom planu (Zapad je oličen u evropskim institucionalnim strukturama, bez sumnje upotrebio svoj uticaj kako bi izvršio pritisak na brojne države), kategorijalni arsenal (kolektivna prava itd.), diskursi o saživotu (naravno, u skladu sa nastalim ekonomskim i kulturalnim promenama, kao što je globalizacija itd.) se definitivno formiraju u ovo vreme. Ali je iole ozbiljna recepcija toga u tadašnjoj Jugoslaviji izostala. U svakom slučaju spoljne instance, odnosno odgovarajuće institucije Evropske unije i njeni reprezentanti su igrali kreativnu ulogu u uobličavanju nove politike. Naravno, moglo bi se dodati da je međunarodna konstelacija danas takva da svaki politički potez predstavlja izvesnu artikulaciju spoljnih i unutrašnjih nastojanja, da je na svakom političkom nastupu žig sinteze spoljnog i unutrašnjeg, odnosno domaće elite na neki način uvek posreduju spoljna pravila. Ali je ovde ocena u pogledu politike multikulturalnosti u Srbiji da su prednjačili spoljni podsticaji i da su unutrašnji podsticaji ostali podređeni, što ima uticaj na razumevanje ove politike i njene utkanosti u društvo. (Naime, ako se nešto prihvata kao tek spoljna implementacija, tada su uvek manje šanse da se takve mere integrišu u društveni poredak).

Konfuzija koja je nastala povodom pitanja navodne evro-konformnosti jugoslovenskog (srpskog) ophođenja prema politici multikulturalnosti predstavljala prepreku u odnosu na razumevanje nužnosti novih poteza na pravnom planu, i u

³ Jedna kritika spram tadašnje srpske opozicije se može naći u V. Kimlika – M. Opalski, *Može li se izvoziti liberalni pluralizam? Zapadna politička teorija i etnički odnosi u Istočnoj Evropi*, Beograd, 2002.

⁴ A o implementaciji “tranzicionih propisa” vidi, Youth Initiative for Human Rights, Izveštaj broj 18, Program zaštite ljudskih prava, Primena tranzicionih zakona u Srbiji januar-maj, Beograd, 2006.

drugim sferama. Ono što je moglo izgledati građanima da je već odavno rešeno na zadovoljavajući način (zbog neprestanog ponavljanja strateške rešenosti svih relevantnih pitanja), postalo je problem koji traži promenjeni nastup i kosi se sa njihovim očekivanjima. Jer, pokazalo se da kompleksna pitanja pozitivne diskriminacije prema manjinama, priznavanja njihovog javnog identiteta sa dalekosežnim posledicama prema tumačenju zajedničkog života, tek ostaju da se promisle, i regulišu. Ista pitanja su involvirala seriju i drugih problema čije je tretiranje ranije bilo u najvećoj meri izbegavano (asimilacija npr.) ili tek površinski analizirano (*strukturalni* odnosi između manjine i većine, integracija npr.). Građani Srbije su tek polako i postepeno učili da demokratski poredak niti automatski rešava problematiku saživota etničkih zajednica sa različitim resursnim kapacitetima, niti omogućava tehničko razrešenje iste problematike.

Osim pomenutog momenta, razumevanje različitih manjina kao egzotičnih grupa, čija se ispoljavanja iscrpljuju u medijsko-folklornim manifestacijama, isto tako predstavlja organski deo nasleđa u Srbiji, to jest, percepcije manjina. Nova politika je morala sprovesti odlučujuće korake prema prevazilaženju ovog stanja, koje se ispoljava u tome da se manjine sagledavaju kao premoderni entiteti, utonuli u močvaru naivnog sećanja na izbledele tradiciju. To je odgovaralo politici koja se skrivala iza fasade etnokulturalne neutralnosti, a zapravo je *nolens-volens* sprovodila pristrasnu strategiju na uštrb manjina. Dakle, u novom milenijumu valjalo je promeniti percepciju o manjinama, stvoriti radikalno novo stanje, a ne tek promeniti postojeće okvire. Jer, osnaženje principa, po kojem bi manjine trebale da odlučuju o onim pitanjima od kojih zavisi njihov identitet, zahtevalo je preobrat celokupne konstelacije.

Jednom rečju, pred akterima nove politike pojavio se zadatak stvaranja drugačije javnosti koja je senzitivna prema pitanjima od suštinskog značaja za opstanak manjina, stvaranje odgovarajućih pravnih pravila sa jasnim imperativima, a i sankcijama. Pored stvaranja promenjene komunikacije prema građanima, istovremeno je postojao i zadatak da se nova manjinska politika učvrsti kao jedan od prioriteta u sklopu elana "reformске politike". Ovde bi trebalo podvući, da je upitno u kolikoj meri generalna politika uvažavala politiku multikulturalnosti kao jedan od prioriteta, ili se radilo tek o taktičkim potezima, o "prilagodavanju" evropskom redu vožnje. Jer, ako se tvrdi da je primarni cilj "tranzicije" ekonomska dobrobit, blagostanje itd. a sve to *automatski, ili barem logikom nužnosti* koriguje stanje u polju političke multikulturalnosti, tada je zaključak jednoznačan: politika multikulturalnosti se nije tretirala kao noseća instanca "tranzicije". Time otkrivam i moj stav: ne sporim da postoje određene veze između ekonomske dinamike i politike multikulturalnosti (naročito se to ispoljava u situaciji kada je reč o manjinskim grupama koje su socijalno marginalizovane⁵), drugačije rečeno, ne mislim da postoji indiferentnost između politike multikulturalnosti i ekonomske konstelacije, ali tvrdnje, da ekonomski tokovi koji će proširiti mogućnosti za sve razrešavaju pitanja saživota, ne odgovaraju stvarnosti. Ne treba smetnuti s uma da je moderno društvo uvek nezadovoljno društvo, da i tržišno takmičenje koje se promoviše kao vrhunska forma koordinacije između različitih ljudi stvara nezadovoljstvo, nelagodu, različite resurse moći. A sve to itekako može imati

⁵ D. B. Đorđević, Vere manjina i manjinske vere, u: *Romi na raskršću*, Niš, Punta/DDA/KSS/, Bahtalo drom, 2002.

etničke reperkusije, čak i u zemljama gde je politika upravljanja međuetničkih odnosa stabilizovana, i već duže vreme pacifikovana.

No prvo da vidimo koje su bile najvažnije promene u domenu politike u Srbiji prema manjinama na početku trećeg milenijuma, da bismo korektno demonstrirali situaciju. Proširili su se neki organizacioni kapaciteti države za upravljanje kompleksnim problemima manjina, valja izvestiti npr. o premeštanju nekih kompetencija na pokrajinski nivo, to jest, bliže adresatima (naravno, ako je reč o Vojvodini). Prepoznaju se promene u javnom govoru, manjine su daleko češće predmet različitih tematizacija, pojavljuju se istraživanja koja se usredsređuju na različite aspekte života manjina, ređaju se konferencije sa ambicijom da doprinosе problematici manjina. Tematizuju se problemi koji utiču na uobličavanje percepcije na manjine (način pojavljivanja, tačnije, nevidljivost, manjinskih kultura u udžbenicima, mogućnosti prevazilaženja belicističkog razumevanja istorije itd.) Najzad, sintagme, koje su ranije skoro jednoglasno bile odbacivane, ili propraćene sa jakom sumnjom, kao primera radi, manjinska autonomija, postale su prihvaćene i korišćene od strane mnogobrojnih subjekata, mada one nikad nisu iscrpno tematizovane.⁶ O priznavanju manjina se govorilo drugačije, komunikacija sa kompetentnim akterima na međunarodnoj sceni je postavljena na druge osnove. Vidni su bili pomaci u nekim domenima koji su krucijalni za identitetske obrasce, dovoljno će biti ako spomenem mogućnost polaganja kvalifikacionog ispita na maternjem jeziku. Spoljna politika je promenila odnose sa susednim zemljama koje važe kao matične zemlje, što je bitno za poziciju manjina kojima je stalo do toga da postoje kooperativne relacije između države u kojoj žive i matične države. Posle petooktobarskog prevrata 2000. godine započeta je putanja koja je sadržavala u sebi nove aspekte: primera radi, konstituisani su nacionalni saveti manjina,⁷ priznavane su neke zajednice kao manjine koje ranije nisu bile priznavane, projektovani su promenjeni odnosi prema matičnim državama manjina, da nesistematično pomenem neke elemente repertoara nove manjinske politike.⁸ Pre ulaska u Savet Evrope SRJ se 11.05.2001 pridružila Okvirnoj konvenciji za zaštitu nacionalnih manjina koja je stupila na snagu 1.09. 2001.⁹ Državna zajednica Srbija i Crna Gora je 2005. godine ratifikovala i Evropsku povelju o regionalnim i manjinskim jezicima.

Izraz nove orijentacije je bio i zakon koji je tretirao manjine na promenjeni način. Bez sumnje, isti zakon iz 2002. godine na nivou bivše državne zajednice¹⁰ se može posmatrati u kontekstu približavanja evropskim integracijama. Doduše.

⁶ O teorijskim argumentima za i protiv različitih oblika autonomije sam pokušao govoriti u, A. Lošonc, *Aspekti teritorijalnih i kulturnih autonomija: za i protiv*, in: *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji*, SANU, Beograd, 2007. Osim toga, vidi, G. Bašić i K. Crnjanski, *Politička participacija i kulturna autonomija nacionalnih manjina u Srbiji*, Beograd, 2006. R. Bauböck, *Territorial or Cultural Autonomy for National Minorities?* in A. Dieckhoff (ed.), *Nationalism, Liberalism and Pluralism*, Lanham MD: Lexington Books, 2004..

⁷ Nacionalni saveti su pravna lica koja imaju između 15 i 35 članova, u zavisnosti od ukupnog broja pripadnika određene nacionalne manjine. Pravo konstituisanja nacionalnih saveta su ostvarile sve brojačano značajnije manjine u Srbiji, njih 14 (osim albanske manjine).

⁸ Ovde se neću napuštati u detaljno opisivanje dinamike manjinske politike posle 2000. god.

⁹ Značaj ove konvencije je u tome da predstavlja obavezujući multilateralni instrument posvećen zaštiti manjina.

¹⁰ Ovde se mora reći da Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina koji je donet 2002. godine *de facto* je važio samo na teritoriji Srbije.

povodom zakona se može izreći ona uopštena tvrdnja koja se može navesti u slučaju i mnogih drugih zakona donetih u periodu posle 2000: nosio je na sebi pečat trenutka donošenja. Jer, ne može se osporiti da je zakon predstavljao iskorak u odnosu na prethodno stanje, ali je odražavao i znakove određenih političkih kompromisa, užurbanosti, odnosno, bilo je nekih kratkoročnih poteza koji se moraju podrediti kritici.

Da ne govorimo o tome da je Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, koji je donet 2002. godine za teritoriju tadašnje SRJ, predviđao određeni institucionalni režim, ali od predviđenih institucija formirani su samo nacionalni saveti, ali ne i Savezni savet i Savezni fond za nacionalne manjine. Indikativno je da umesto novog ministarstva za nacionalne manjine u Srbiji (kao već samostalnoj državi, inače) na diskutabilan način uredbom je formirana Služba za ljudska i manjinska prava, što je, naravno, niži organ uprave od ministarstva. Nije slučajno da su zainteresovani subjekti našli za shodno da kritički tematizuju ovaj institucionalni deficit. Oni su nedostatak ministarstva shvatili ne samo kao puki nedostatak određene poluge u institucionalnoj infrastrukturi, nego kao nespremnost države da na najvišem nivou doprinosi politici multikulturalnosti.¹¹

Dakle, već tada su se prepoznavali problemi koji opstaju i na koje valja obratiti pažnju, jer pokazuju snažan kontinuitet. Prvo ću naznačiti najopširnije probleme koji su se javljali tokom prvih godina posle 2000:

- nedostatak postavljanja upravljanja manjinskih odnosa na dugoročnim osnovama, to jest, regulisanje manjinskih odnosa na osnovu etnokulturalne pravde, a ne na osnovu podele moći,
- u javnom govoru i u javnoj sferi su se prepoznavali znakovi govora mržnje,
- postoje i nevidljivi oblici netolerancije i diskriminacije koji zahtevaju pažnju i praćenje, jer ih objavljena istraživanja, različite statistike ne registruju, što baca senku na mnoge studije o manjinama koje donose malo novo, pre stvaraju iluzije (njih treba izložiti kritici, od čega smo se jako odvikli),
- valjalo je razmišljati o stvaranju odgovarajuće institucije koja bi sistematično pratila relevantne tokove, izveštavala o nastalim problemima.

Pored toga pomenuću još neke probleme koji se bili prezentni za aktere manjinske politike:

- na pravnom planu postojale su neusaglašenosti između različitih zakona, što stvara značajne prepreke ostvarivanju određenih prava,
- nacionalni saveti koji su predviđeni da izražavaju interese dotičnih etniciteta sučeljeni su sa deficitom legitimacije (način njihovog izbora, delokrug, finansiranje).

Pogledamo li ove naznake, prepoznaćemo određene konstante u pogledu sprovođenja politike multikulturalnosti, drugačije rečeno, određena problematika je ostala i posle smenjivanja različitih vlada u Srbiji. To je osnovni razlog na osnovu kojeg govorimo o deficitima politike multikulturalnosti i to u perspektivi "tranzicije".

¹¹ Ovaj institucionalni deficit je bio propraćen apelom Lige za dekadu Roma koja je posebno naglašavala važnost da se uspostavi ministarstvo za ljudska i manjinska prava.

Manjinska prava se mogu izvesti na različite načine: recimo mogu se derivirati samupravna prava na osnovu potreba za kulturalnom protekcijom, zatim kulturalna manjinska prava se mogu izvesti na osnovu individualne autonomije, možemo zamisliti mogućnost da se manjinska prava izvode na osnovu jednakog respekta prema svim građanima, da pomenem samo naznačajnije mogućnosti. No pokušavamo li rezimirati generalni stav prema politici multikulturalnosti, tada sledi prvi zaključak da u Srbiji *nije* postojao konsenzus povodom relacija većina/manjina i povodom regulacije heterogene/složene zajednice, ili je dosada taj konsenzus bio previše slab da bi poslužio u cilju dosledne regulacije odnosa između većine i manjine. Regulacija institucionalnih odnosa nosila je na sebi pečat političkog okazionizma: odluke su se donosile veoma često situaciono. A nedoslednosti u politici prema manjinama (koja uvek, izražava stav povodom odnosa većina/manjina, a i, barem indirektno, povodom strukture političke zajednice, dakle politika prema manjinama odražava strukturu), sklonost ka sprovođenju *ad hoc* mera, učestala praksa da se određene situacije rešavaju *ne* na osnovu rutinskog nastupa državne birokratije, nego uz kontingentne spoljne i unutrašnje pritiske¹² itd. su samo izraz khrkosti pomenutog konsenzusa.

Ako pogledamo Ustav, dobija se utisak da u *njemu provejavaju elementi razumevanja države kao sredstva za "nacionalno samoostvarivanje", što konzervira i nacionalne manjine u sličnom "instrumentalnom" kontekstu.* Postoje zapravo dva odgovora u Ustavu na pitanje kako treba regulisati odnose između različitih etničkih zajednica. Jedan odgovor ("B") namerava normalizovati odnos između države (kao ustavno-pravne forme) i nacije instrumentalizacijom države. No time se dospeva u protivrečnost sa stavom odgovora "A" da je država izraz političke volje nekog naroda, bez obzira na etničke, verske, ili ideološke razlike. Jer, nastaje opasnost da se nacionalna državnost pojavljuje ne kao pripadnost političkoj, nego etničkoj zajednici.

Po drugom odgovoru ("B") Miloševićev režim je kompromitovao pojam nacionalizma, a danas se oertava zadatak ponovne formulacije nacionalizma a cilju integracije u novom okruženju. Shodno tome, nacionalizam iznova tumačen na osnovu građanskih principa može da bude izvor i motor blokirane modernizacije. Nacionalizam figurira kao moć integracije, kao posrednik zajedničkih sadržaja kada drugi mediji integracije u modernom društvu zakazuju. Mada se ovaj program nacionalizma deklarativno ne izjašnjava protiv manjina, smatra (i to na osnovu različitih analogija) da se uspešni projekti demokratije vezuju za jednonacionalne političke zajednice, i shodno tome neminovno gura manjine u poziciju "ostatka".¹³

¹² Primera radi, mučne situacije iz 2004. godine u Vojvodini povodom nasilnih akata prema manjinama kao i različitost interpretacija od strane vlasti i manjina ("atrocitet" ili "etnički incidenti"), nevoljni "izlazak" na evropsku scenu povodom toga je demonstrirala konfuziju nastupa države. Kao reakcija na zaoštavanje međuetničkih odnosa u Vojvodini, formiran je Uredbom Vlade Savet za nacionalne manjine. No s obzirom na činjenicu da Srbija nema Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, ovaj savet nikad nije mogao igrati efikasnu ulogu. O tome sam pokušao da pišem, *The regime of tolerance in crisis*, Belgrade, European Center for Peace and Development, 2006.

¹³ To potvrđuje i formulacija Ustava u članu 1 "Republika Srbija je država srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive".

Nije nebitno da li će se manjinska prava, respekt prema manjinama tumačiti kao “privilegija” “povlastica” koja se tiče samo manjina, odnosno, da su manjinska prava sagledavaju samo iz njihove perspektive (“to se tiče samo njih”), a ne iz perspektive društva kao celine. Ovaj pojam demokratije zapravo priziva homogenu zajednicu, sa kompaktnim kolektivnim identitetom. Drugačije rečeno, ova orijentacija se zalaže za *normalizaciju* nacionalizma, a suočavanje sa neposrednom prošlošću za nju je isključivo empirijsko pitanje koje ne mora da igra nikakvu ključnu ulogu u integraciji političke zajednice. Izvorna nacionalna zajedničkost se može neprekidno obnavljati tek određenim afektima članova društva. Dok, argumentacija “A” smatra da je u pogledu tematizacije nacije neophodna politički-moralna refleksija u cilju integracije heterogene zajednice, jer način kritičkog odnošenja, polemizovana relacija prema tradiciji utiče na strukturu identiteta zajednice, prema odgovoru “B” povodom akata nasilja u ime nacije treba osnažiti samo pravno-tehničke i pragmatične mere. Važno je da po potonjem odgovoru država treba da integriše *ne* društvo, nego naciju, *ergo*, država treba da sjedinjuje većinsku naciju, a povodom manjina postoji samo pravni odnos koji se uobličava shodno (pragmatičkim) zahtevima evropskih institucionalnih struktura. Stoga što u društvu figuriraju različite vrednosti i motivi, država mora da poseže za sintetičku moć neupitne tradicije.

No, smisao regulisanja odnosa u složenoj zajednici koja poseduje visoki stepen stabilnih različitosti jeste (i) integracija manjina, kao i njihova zaštita. Odnosno, smisao regulisanja je u tome da elemente pomenutih različitosti dovede u jedinstvo, to jest, da ih integriše na nivou konkretnosti koji ne može da dosegne tradicionalna nacionalna država. Time što se afirmiše institucionalna regulacija odnosa većine i manjine, nameravaju se uključiti ljudi, ali ne samo kao građani, nego i kao konkretni subjekti, naime, u njihovoj različitosti. Nije teško uvideti da ovakva institucionalna regulacija pretpostavlja zajedničke orijentire, i da je tek u okvirima takvih opštosti moguća zajednička politika.

Osim političke reprezentacije manjina u parlamentima šire zajednice, prema vani, ovaj princip ima i drugo značenje: političko predstavništvo unutar manjinske zajednice, oličeno u manjinskim nacionalnim većima. Ovo pitanje regulisano je Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina i Pravilnikom o načinu rada skupština elektora za izbor veća nacionalnih manjina. Uprkos tome što se pri adekvatnom regulisanju izbora manjinskih političkih predstavnika mogu pojaviti određene tehničke poteškoće, u kratkotrajnoj praksi pokazalo se nekoliko nedostataka vezanih za rad veća, koji, kako se čini, proizilaze iz šire koncepcijske neizvesnosti:

- Ukoliko se prihvata da je od krucijalnog značaja tretiranje samoupravnih institucionalnih kapaciteta manjina, tada se odmah možemo setiti novog instituta prethodnog zakona, naime, nacionalnih saveta.¹⁴ No sistem posrednih izbora manjinskih veća se mora problematizovati na osnovu teorije savremene demokratije. Izlišno je ovde ponavljati pozitivne i negativne strane posrednog i neposrednog prava glasa i potencirati srodne

¹⁴ O ovome sam više pisao, A. Lošonc, Politička reprezentacija kao izraz odnosa između većine i manjine, in: D. Vujadinović, V. Goati (ur.) *Između autoritarizma i demokratije, Nacionalni i državni interesi moderne Srbije*, Beograd, 2007.

probleme.¹⁵ Ali, iskustvo sa manjinskim nacionalnim većima od početka njihovog postojanja nas opominje. Jer, i pored naizgled teško premostivih teškoća vezanih za neposredne izbore za manjinska veća, skup elektora, koji su to svojstvo stekli pripadništvom nekoj manjinskoj instituciji ili pošto su sakupili 100 odgovarajućih potpisa, mnogo više podseća na izražavanje korporativnih interesa, gde-gde “kvazi-staleški” način regulisanja manjinskih društvenih domena, nego na demokratski proces u savremenom smislu;¹⁶. Naime, ovakav način regulisanja neminovno generira difuziju *ne-političkih* interesa, a grupisanje se ne odvija s obzirom na neki projekat društva, nego s obzirom na svezu socijalne i etničke pripadnosti. Ove primedbe treba pažljivo razmotriti. Jer, isticano je da način konstitucije nacionalnih saveta stvara velike demokratske deficite, otvaraju se vrata prema fenomenu koji se u odgovarajućoj literaturi zove “elitni kartel”. Primećeno je da način izbora članova nacionalnih saveta, naime, elektorski način izbora ostavlja nedoumice i stvara probleme u pogledu reprezentacije heterogenih i širokih interesa manjinskih zajednica. Mnogi su imali utisak da je način konstitucije nacionalnih saveta više pomogao uključivanju postojećih manjinskih elita u političko polje, a nije pospešivao širu integraciju nacionalnih manjina. Deklarisani politički pluralizam elektora stvorio je u praksi, kako su to komentatori kritički naznačili, imitaciju dvopartijskog sustava kod svih veća, to jest, kvazi-dvopartijski sistem.¹⁷

- Konkluzija koja se ovde nameće je da je na kvaziparlamentarnoj podlozi stvoreno jednopartijsko odlučivanje favorizuje dominantne struje u okviru svake manjinske zajednice, a činjenica da je ova tendencija bila prisutna u većem broju manjinskih zajednica ukazuje da je reč o strukturalnom problemu. Postojeći sistem reprezentacije manjina sadrži snažnu tendenciju *ne-političkog* reprezentovanja manjina. Izoštrenije se može reći, i to upotrebom (ili zloupotrebom) formulacije Klauza Ofea da postoji opasnost zamene legitimiteta sa prisilnim elementima etničke lojalnosti kao surogata. Etničke partije se uvek mogu pozivati na snagu jednog totalizirajućeg principa, recimo na “interese date manjine”, što se veoma teško može problematizovati u *osiromašenoj* javnoj sferi manjina. Kolokvijalna ocena da uvek mora da postoji mogućnost provere praktikovanja moći vezano za pravni sistem se ovde mora ponoviti. Dakle, postojeći sistem reprezentacije preti sa opasnostima da se monopolizuje tumačenje jednog totalizujućeg (“eticitet, odnosno predstavljanje etniciteta”) načela. Tada su pojedini članovi etničkih zajednica gurnuti u lažne dileme. Nije moguće govoriti iz perspektive savremene teorije demokratije o doslednoj reprezentaciji manjina ako nije moguća *racionalna i efektivna* tematizacija moći. (To bi trebalo da važi i za manjine i za većine, pa i za odnose između manjina i

¹⁵ B. S. Frey, Direct Democracy: Politico-Lessons from Swiss Experience, *American Economic Review*, 1994, 338-348. L. Salat, – M. Robotin, *New balance: democracy and minorities in post-communist Europe*, Budapest, LGI Books, 2004.

¹⁶ M. Hechter and D. Okamoto, Political Consequences of Minority Group Formation, *Annual Review of Political Science*, 2001, 4, str. 189–215. P. Graefe, The contradictory political economy of minority nationalism, *Theory and Society*, 2005, 34, 519–549.

¹⁷ Osim u slučaju etničke skupine nastale deljenjem hrvatske manjine.

većina). Čini se da se tvrdokorno ponavlja situacija da većinske političke elite percipiraju manjinske političke elite kao direktne konzumente u difuziji moći u sklopovima kvantitativnog deljenja moći.

- Nacionalna veća su se sastajala retko (očigledno, nije se smatralo da su one previše relevantne), i ona su u isuviše maloj meri mogla meritorno da utiču na društvenu dinamiku, na održavanje modernizacije manjinskih zajednica. Tako su se nacionalna veća pretežno svela na drugu izbornu fazu (na još jedno posredno biračko telo) čija se svrha iscrpljuje u podržavanju vladajuće struje iz čijeg će se jezgra formirati novo, drugo telo koje donosi odluke u ime nacionalnog veća, i iz kojega ono crpi svoju legitimnost;
- Apstraktne, nedovoljno određene nadležnosti nacionalna veća nisu omogućivale da ista veća realizuju značajnije učinke.¹⁸ Poslove koje je zakonski tekst pripisao nacionalnim većima su *de facto* realizovali njihovi izvršni organi stvarajući "kvazikabinetsku" praksu. Pri tome, mogle su se zabeležiti u teoriji poznate situacije: deficit odgovornosti izvršnih organa prema svom "parlamentu", a relevantne odluke su se najčešće donosile u uskom krugu dela političke elite manjinskih zajednica;
- Prema Zakonu o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina nacionalna veća su trebala da učestvuju u regulisanju četiri grupe pitanja (koja su od značaja za identitet manjinskih zajednica): upotreba jezika i pisma, obrazovanje, informisanje i kultura. Ali, u stvarnosti proklamirana uloga nacionalnih veća u procesu odlučivanja ili njihova savetodavna uloga, su ostala na nivou proklamacije. Naime, zbog nerelevantnosti pitanja sa kojima su se ona bavila i zbog beznačajnosti finansijskih sredstava sa kojima su ona raspolagala, njihovo postojanje nije imalo vidnijeg efekta u odnosu na stanje u manjinskim zajednicama;¹⁹
- Napokon, problematizovan je i način finansiranja nacionalnih saveta. Bilo bi pogrešno ukoliko ne bismo приметili da je država u nekim situacijama omogućila korišćenje budžetskih sredstava za ove institucije, no stekao se dojam da se radi o posledicama (i previše) pragmatičnih i kontingentnih političkih dogovora. Doduše, u zadnje vreme je osiguran relativno stabilniji priliv sredstava za rad nacionalnih veća i njihovih izvršnih tela, čime su elementarno rešene materijalne pretpostavke za ostvarivanje političkog predstavnništva unutar manjinskih korpusa. Ali, javili su se i novi problemi, jer država nije postavila jasne okvire odgovornosti onih organa manjinskih veća koji su zaduženi za re-redistribuciju finansijskih sredstava. Pozivanje na

¹⁸ Zakon o nacionalnim savetima nikad nije ni donet, što je plastični izraz deficita pravne regulacije.

¹⁹ Valja dodati i činjenicu da se sve to ovo dogadalo u kontekstu delovanja pokrajinskih tela, čija je nadležnost ograničena ustavnim i zakonskim položajem Vojvodine. Prema sadašnjem stanju najviši pravni akt AP Vojvodine je Statut koji je donet 1991. godine. Shodno Ustavnom zakonu Statut Vojvodine bi trebalo da bude usaglašen sa novim ustavom do kraja 2007. Statutom su određene i nadležnosti APV u oblasti zaštite prava i sloboda pripadnika manjina. Valja znati da Narodna skupština Republike Srbije daje prethodnu saglasnost za promenu Statuta. U Vojvodini je inače jedan od organa koji štiti prava manjina jeste ombudsman. Naravno, ustrojstvo i način rada organa vojvođanske autonomije je umnogome prilagoden multietničkoj strukturi stanovništva, te i javna politika može da pokazuje veću senzitivnost prema manjinskim problemima. Inače, neizostavni momenat je i tzv. omnibus zakon (Zakon o utvrđivanju određenih nadležnosti autonomne pokrajine) iz 2000.god., jer se njim regulišu i pitanja ustavopravnog karaktera.

autonomnost nacionalnih veća ne deluje ubedljivo, jer je država dužna da obezbedi uslove kontrole distribucije sredstava i dužna je da obezbedi uslove funkcionisanja odgovornosti pred javnošću. Zbog toga se već duže vreme čuju glasovi da je nužna reforma manjinskog pravnog sistema, pre svega načina izbora manjinskih saveta.²⁰

Razmišljajući o predstavljenim problemima, opet nailazimo na već postojeće stanje konstruisano od strane pomenutog zakona o manjinama. Naime, zakon je predviđao određenu vrstu reprezentacije u vidu nacionalnih saveta, no uz neodređenost u pogledu funkcija nacionalnih saveta, te je neizbežno pitanje pravog statusa nacionalnih saveta. Bitno je naznačiti da se kod nacionalnih saveta pristaje uz izbore članova na osnovu elektorskog sistema. Kombinujući neprihvatljivi izborni sistem sa visokim, nedostižnim izbornim cenzusom za manjine, izbori za nacionalne savete su pokazali značajne demokratske deficite. Naime, već za vreme donošenja zakonskog teksta, a i u recepciji zakona su se pojavila razmimoilaženja u vezi značenja manjinske afilijacije. Tačnije, pojavila su se pitanja koja su se odnosila na domašaj slobodnog prihvatanja identiteta i prava na ekspresiju identiteta.

Neophodno je dobiti uvid u načine normiranja reprezentacije manjina u Vojvodini i Srbiji za ovih poslednjih pet godina. Pomenuti Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina iz 2002. godine je bio izraz nove manjinske politike. Ali, ovaj zakon se oslanjao na Okvirnu konvenciju, a u njemu se ni ne pominje politička reprezentacija manjina. Posle ovog zakona, *Povelja o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama* bivše DZ SiCG iz 2003. prva je izričito ustanovila pravo pripadnika manjina “na određen broj mandata u skupštini države članice i Skupštini Srbije i Crne Gore, polazeći od principa neposredne reprezentacije, saglasno zakonima država članica” (član 52.). No, posle dotične deklarativne naznake, elan normiranja je skoro presahnuo.

Problem u ostvarenju političke reprezentacije manjina, koja bi trebala na političkom planu pokušati očuvati multietničnost, ogledala se u nepostojanju koherentne strategije vlasti spram manjinskog pitanja. Rešavanju političke reprezentacije manjina pristupa se obično pred izbore, bez konsultacija sa predstavnicima manjina, ili tek s predstavnicima najbrojnijih manjina odnosno njihovih najjačih partija, koji shodno “partiokratskoj logici” vode računa o partijskim interesima svoje manjinske stranke.

U ovom trenutku valja govoriti o pravnoj neizvesnosti povodom manjina. Štaviše, posle prestanka državne zajednice još uvek ne postoji zakon o manjinama, odnosno, veliki deo manjinskih pitanja je u domenu *extra legem*. Nacionalna veća,

²⁰ Do sada se pojavilo nekoliko neformalnih predloga zakona, od kojih su najvažnija dva. *Jedan* je izradio Centar za istraživanje etniciteta, kojim se predviđaju dve bitne novine u odnosu na sadašnji model manjinskih samouprava: neposredni izborni sistem te decentralizovani sistem manjinskih samouprava (opštinske samouprave umesto jedne centralizovane samouprave). *Drugi* je bio model Saveza vojvodanskih Mađara, koji u biti zadržava stari model, uz fakultativnu mogućnost neposrednih izbora i decentralizovanu samoupravu. Postojeći pravilnik o izborima manjinskih samouprava nužno zahteva izmenu, kao uostalom i ceo sistem manjinskih prava, dakle, jedno od pitanja koje se postavlja pred zakonodavca je li potrebno reformisati ceo sistem manjinskih prava ili tek dograditi izbor manjinskih samouprava.

bez obzira kako ćemo ocenjivati njihove političke pozicije, a koja još funkcionišu u ovom trenutku, nalaze se u lebdećem stanju.²¹ Najzad, u nekim situacijama se može izveštavati ne samo o tendencijama da se neki zakoni nisu primenjivali dosledno ili uopšte, nego i o tome da su postojale pravne odredbe koje su bile u koliziji.²²

Recimo, pominje manjine Nacionalna strategija Srbije za pristupanje Srbije i Crne Gore Evropskoj uniji, a to je dokument koji je inače izrađen u okviru kancelarije vlade Srbije za pridruživanje Evropskoj uniji.²³ Čak u istom dokumentu ćemo naći jedan poseban odeljak koji se odnosi na manjine. Doduše, isti dokument izgovara, verovatno zbog razloga racionalnosti, tek neke uopštene naznake o manjinama. Dokument naime više pokušava prikazati postojeća zakonska rešenja, kao i napore Srbije da se integriše u međunarodni pravni kontekst, i tek sa nekoliko rečenica upućuje na određene probleme u pogledu "implementacija propisa". Isti deo dokumenta se poziva i na mišljenje Evropske komisije koja je registrovala izvestan napredak, ali je jasno naznačila i postojeće probleme. Dokument posebno potencira problematiku Roma, i naglašava kapitalan značaj obrazovanja (Vlada Republike Srbije usvojila je u januaru 2005. godine Nacionalne akcione planove (NAP) za unapređivanje položaja Roma u oblastima obrazovanja, zapošljavanja, stanovanja i zdravstva, kako bi Srbija pristupila regionalnoj inicijativi "Dekada inkluzije Roma 2005-2015" potpisivanjem Deklaracije Dekade od strane Predsednika vlade 2. februara 2005. godine u Sofiji²⁴). Juna 2006 vlada Srbije je donela Zaključak o merama za povećanje učešća pripadnika nacionalnih manjina u organima državne uprave. Zakon o nacionalnim manjinama u članu 21. garantuje pripadnicima nacionalnih manjinapravo na ravnopravno učešće u javnoj vlasti.

U Srbiji postoje značajne razlike u ostvarivanju ovog prava između organa lokalne samouprave i institucija koje su u ingerenciji republičke vlasti. U opštinama u kojima stranke nacionalnih manjina vrše vlast postoji ravnopravna zastupljenost tih manjina u organima javne vlasti. Iako MUP Republike Srbije odbija da saopšti nacionalni sastav policije u etnički mešovitim opštinama, svi predstavnici nacionalnih saveta i nevladinih organizacija navode upravo policiju kao instituciju u kojoj je najmanja zastupljenost pripadnika nacionalnih manjina. Policija i pravosuđe, kao dve izuzetno važne institucije vlasti, moraju da uspostave ravnopravnu zastupljenost pripadnika nacionalnih manjina u svojim redovima.

²¹ Jednom broju nacionalnih manjina koji su izabrani 2002. i početkom 2003. godine je već istekao mandat.

²² Zakon koji se odnosio na lokalnu samoupravu nije dozvoljavao korišćenje nacionalnih simbola, nego samo određene reprezentativne znakove lokalnih jedinica i matične države, što je bilo kontradiktorno sa zakonom o manjinama. Zabeleženi su slučajevi kada se zakonske odredbe mogle iznuditi tek uz zamršenu sudsku proceduru, kao u slučaju Srbobrana, Najzad, vredi zabeležiti da Zakon o lokalnoj samoupravi iz 2002. godine predviđa konstituisanje saveta za međunacionalne odnose u nacionalno mešovitim opštinama. No od 68 nacionalno mešovitih opština samo njih 39 formiralo savete za međunacionalne odnose, mada to nije stvar izbora, nego zakonska obaveza)

²³ www.kombeg.org.yu/aktivnosti/c_eko_pol/20050622/strategija.pdf.

²⁴ Vidi, DEKADA ROMA, Informator Centra za prava manjina, Godišnji izveštaj lige za dekadu, 2007.

Zaključak

Dokazivao sam da politika multikulturalnosti nije igrala konstitutivnu ulogu u “tranzicijskim” procesima u Srbiji. Navodio sam različite nedoslednosti (npr. pravnog karaktera) i nedovršenosti koje to potvrđuju i koje demonstriraju navedenu tvrdnju. Osim toga, čini se da je u političkoj eliti duboko uvraženo mišljenje da je politika multikulturalnosti refleks nečega “spoljnog”, recimo ekonomske dinamike, odnosno, da će ekonomski boljitak automatski izazvati korekciju u polju multikulturalnosti. Takva linearna veza (iza nje bi stajala zapravo neka vrsta nepriznatog “ekonomizma”) se ne može potvrditi, ni iskustva u drugim zemljama to ne potvrđuju. Politiku multikulturalnosti posmatram ne samo iz perspektive manjina, nego iz perspektiva celog društva, što pretpostavlja obostrano, multidimenzionalno zajedništvo. No realizacija ovakve perspektive još čeka svoju šansu u Srbiji.

Literatura

- Bašić, G. i K. Crnjanski (2006), *Politička participacija i kulturna autonomija nacionalnih manjina u Srbiji*, Beograd.
- Bauböck, R. (1999) Liberal Justifications for Ethnic Group Rights in: Christian Joppke and Steven Lukes (eds.) *Multicultural Questions*, Oxford University Press, Oxford, 133-157.
- Bauböck, R. (2004) Territorial or Cultural Autonomy for National Minorities? in A. Dieckhoff (ed.), *Nationalism, Liberalism and Pluralism*, Lanham MD, Lexington Books.
- Carothers, Th. (2002) The End of the Transition Paradigm, *Journal of Democracy*, 2002, 1, 5-21.
- DEKADA ROMA (2007), Informator Centra za prava manjina, Godišnji izveštaj lige za dekadu.
- Dobry, M. (Ed.). (2000). Democratic and capitalist transitions in Eastern Europe: Lessons for the social sciences. Dordrecht and London: Kluwer Academic Publishers.
- Domonji, P. (2003), Položaj “malih” manjina u Vojvodini, *Habitus*, 9-10.
- Đorđević, D. B. (2002) Vere manjina i manjinske vere, u: *Romi na raskršću*, Niš, Punta/DDA/KSS/, Bahtalo drom.
- Frey, B. S. (1994) Direct Democracy: Politico-Lessons from Swiss Experience, *American Economic Review*, 338-348.
- Graefe, P. (2005) The contradictory political economy of minority nationalism, *Theory and Society*, 519-549.
- Greskovits, B., (2003). Beyond transition: The variety of post-socialist development. In R. Dworkin (Ed.), *From liberal values to democratic transition (201-225)*. Budapest: Central European University Press.
- Hechter, M. and D. Okamoto (2001), Political Consequences of Minority Group Formation, *Annual Review of Political Science*, 4, 189-215.
- Kimlika, V. – M. Opalski (2002), *Može li se izvoziti liberalni pluralizam? Zapadna politička teorija i etnički odnosi u Istočnoj Evropi*, Beograd, 2002.
- Lavigne, M. Ten Years of Transition: A Review Article, *Communist and PostCommunist Studies*, 2000, 33, 485-504.
- Lošonc. A. (2003) Naznaka o recepciji višekulturalnosti u Srbiji, *Habitus*, 9-10.
- Lošonc, A. (2007) Politička reprezentacija kao izraz odnosa između većine i manjine, in: D. Vujadinović, V. Goati (ur.) *Između autotarizma i demokratije, Nacionalni i državni interes moderne Srbije*, Beograd.
- Lošonc, A. (2007), Aspekti teritorijalnih i kulturnih autonomija: za i protiv, in: Položaj nacionalnih manjina u Srbiji, SANU, Beograd.
- Offe, C. (1998) Homogeneity” and Constitutional Democracy: Coping with Identity Conflicts through Group Rights’, *The Journal of Political Philosophy*, 6, No. 1, 113-141.
- Pavlović D. (2003) Zastupljenost manjina u predstavničkim telima, *Habitus*, 9-10.

Alpar Lošonc

Salat, L. – M. Robotin (2004), *New balance: democracy and minorities in post-communist Europe*, Budapest, LGI Books.

Youth Initiative for Human Rights (2006) Izveštaj broj 18, Program zaštite ljudskih prava, Primena tranzicionih zakona u Srbiji januar-maj, Beograd

**II ETNIČKA, RELIGIJSKA I
KONFESIONALNA
PREDODREĐENOST
KULTURE MIRA NA BALKANU**

NEKOLIKO SOCIOLOŠKIH DETERMINANTI KOJE MOGU UTJECATI NA MEĐUNACIONALNE ODNOSI I USPOSTAVU KULTURE MIRA

Je li ovo vrijeme “propasti zajedničkih identiteta” (M. Castells, 2002), ili je to samo privid? Je li preoptimističan zaključak da je u “novom dobu” prestala potreba za identitetima? Jesu li prestale potrebe za identitetima zasnovanim na tradicionalnim vrijednostima, kao što su Bog, konfesija, jezik, nacija i slično? Jesu li nacionalni simboli baš postali “prašnjavi barjaci”? Jesu li nam se, na prijelazu iz 20. u 21. stoljeće, vratili neki “zaboravljeni” identiteti? Je li u tom povratku došlo do “povampirenosti” identiteta, osobito nekih od njih. Jesu li pripadnici društvene elite (osobito političke) na Balkanu pojedinci bez identiteta, “Evropljani”, “građani svijeta”, ili, možda, osobe s naglašenim (kolektivnim) identitetom? Mnogo pitanja na koja se daje mnogo različitih, pa i kontradiktornih, odgovora.

Pitanje je koliko je svijest s naglašenim (kolektivnim) identitetom pogodna za razvoj demokracije u višenacionalnoj sredini. Demokracija i globalizacija traže ne kolektivizam, već jedan novi individualizam koji je malo podalje od tradicije i običaja. Suvremena demokracija traži nove modele odnosa između pojedinca i zajednice.

Naime, iskazivanje identiteta može biti na individualnom, grupnom i kolektivnom nivou. Na individualnom nivou, riječ je o osobnom doživljavanju i iskazivanju nacionalnosti. Najčešće se to svodi na osobni izbor prijatelja, bračnog druga, način prehrane (u nekim zajednicama i način odijevanja), itd. Na kolektivnom nivou identitet se iskazuje preko blagdana, izgradnje i održavanja nacionalnih institucija, kulturno-umjetničkih društava, radija, listova, televizije, služenja nacionalnim jezikom, itd.

Što sve utječe na međunacionalne odnose u vrijeme “povampirenosti” identiteta? Što priječi razvoj međunacionalnih odnosa i kulturu mira na Balkanu? Da li to što svaki od naroda vjeruje da je bolji od ostalih? “Nacionalni ponos je uvijek žešći u razdobljima uspjeha” (Cavallio-Sforza, 2008). Kako graditi međunacionalne odnose u okolnostima jačanja desnih političkih stranaka i religijskih integralizama? Naime, postsocijalizam je doživio jačanje starih ideologija u “novom pakovanju”: nacionalizam (osobito etnonacionalizam), religijski fundamentalizam, nova desnica, a to slabi međunacionalne odnose i ne doprinosi izgradnji kulture mira na Balkanu. Tu je i nacionalna tradicija koja se, zbog specifične nacionalne povijesti, stvara u okviru jednog naroda, odnosno nacije. Ona obuhvaća kolektivnu svijest, načine ponašanja, specifične običaje i tvorevine nacionalne kulture. Prenosi se s generacije na generaciju, nerijetko se prilagođava novim uvjetima društvenog života. Očuvanjem tradicije želi se očuvati nacionalni i kulturni identitet. Svaka nacija želi sačuvati svoju tradiciju i prenijeti je na sljedeće generacije. Kakva je u tome uloga obitelji?

Djeca nacionalni i kulturni identitet ne dobivaju činom rođenja, već ga stječu. Točno je da se nitko od djece nije rodio kao Bošnjak, Hrvat, Srbin, Makedonac..., ali je točno da se svatko od njih rodio u obitelji s bošnjačkom,

hrvatskom, srpskom, makedonskom kulturom, tradicijom, običajima, navikama, itd. I sve se to na dijete, u procesu njegove socijalizacije, prenosilo. U obitelji dijete spoznaje što znači riječ “Bošnjak”, “Hrvat”, “Srbin”, “Makedonac”, uči ga se u odnosu spram tih identiteta, “naših” simbola. U tom smislu nacionalni i kulturni identitet jeste *stečeni* identitet. Nema istraživača koji je naišao na empirijske pokazatelje da je dijete rođeno od oca i majke pripadnika bošnjačke nacije, u obitelji steklo hrvatski ili srpski identitet. Niti ima djece koja su rođena od oca i majke pripadnika hrvatske ili srpske nacije, da su stekla bošnjački identitet. Rijetke su opet, ako ih uopće i ima, situacije da se jedan nacionalni i kulturni identitet (kao kolektivni, grupni identitet) mijenja u novi.

U djetinjstvu dobivamo spoznaje (u okviru obitelji) što znači biti “naš” (“naša obitelj”, “naša nacija”, “naša konfesija”). “Naš” identitet uključuje osjećaj pripadnosti “našoj” naciji u odnosu na “njihovu” naciju (što je osjećaj pripadnosti “našoj” nacionalnoj ili religijskoj grupi snažniji, to je veća barijera prema “njima”, pripadnicima “drugih” nacionalnih i religijskih grupa). Za nj su važni simboli “našeg” identiteta (barjak, himna ...). Zar tu ne ide i “naše” ime. I kad bismo htjeli, ne možemo se odreći našega nacionalnog identiteta (bošnjačkog, hrvatskog, srpskog). On proizlazi iz našeg imena, tradicije, običaja, blagdana, obreda, jezika. To je “stečeni” identitet kojeg nosimo.

Kada, na primjer, u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini spomenete riječ “kultura”, “jezik”, “religija”, “školstvo”, odmah se postavlja pitanje “čija”: Bošnjačka (muslimanska), Hrvatska (katolička) ili Srpska (pravoslavna)? Sve su to pojmovi koji ovdje djecu (ali i ne samo njih) više razdvajaju nego ujedinjavaju. Površnom promatraču moglo bi izgledati da ljudi ovdje žive “kao ulje i voda” (A. Ezergailis), odvojeni tradicijom, religijom, pa, donekle, i jezikom i pismom.

U ovakvim okolnostima nastavnici bi u ovaj kaos ideja i misli trebali unositi red, jasnoću i analizu. To je njihova uloga. Nastavnik treba djeci objašnjavati, obrazlagati i izlagati. Zato treba ostati izvan navedenih sukoba kako bi mogao pravilno ocijeniti to stanje, i prezentirati ga učenicima.

Uz rat, i migracije seoskog stanovništva u gradove, kao posljedica njega (rata), dovode do svojevrstne krize moralnosti u njima. Zar se to nije desilo u mnogim gradovima Bosne i Hercegovine (i ne samo u njoj) u ratno i poratno vrijeme? I što sada? Što činiti? Jedna je varijanta, koju nam nameće dio etno-konfesionalnih elita, vraćanje tradicionalnim vrijednostima, usklađivanje razvoja s lokalnim etikama (islamskom, pravoslavnom, katoličkom). Drugi nude kompromis koji prihvaća gospodarski razvitak uz istovremeno poštivanje tradicionalnih vrednota. A što je s ostalim mogućnostima?

Mir i nasilje su dva pristupa životu. *Kako mlade odgajati da grade kulturu mira*, ako je sila jedini sudac? Kad je sila jedini sudac lakše se opredijeliti za nasilje (kako ga se ne bi iskusilo na osobnoj koži) nego na mir. A mira kao da više nema ni među maslinama i palminim granama, a kamo li među balkanskim narodima koji su ratnim pokličima ispratili XX. i dočekali XXI. stoljeće. A Organizacija ujedinjenih nacija je (1999. godine) usvojila *Deklaraciju o kulturi mira*.

Mir je sastavni dio sustava moralnih vrijednosti u mnogim religijama: hinduizmu, džainizmu, buddhizmu, kineskim religijama, prvobitnom kršćanstvu

NEKOLIKO SOCIOLOŠKIH DETERMINANTI KOJE MOGU UTJECATI...

(da li i koliko u današnjem!)¹, itd. Kultura mira podrazumijeva toleranciju, solidarnost, dijalog, pluralnost, slobodu mišljenja i svjetonazora, uvažavanje ljudskih prava, itd.

Važnost političkog pripadništva u međunacionalnim odnosima. Politika, kao borba ideja, izgrađena na etici i moralu još je 90-ih godina prošlog stoljeća proglašena i iz Bosne i Hercegovine i sa Balkana. Kako se ne sjetiti divnih riječi Đure Šušnjića: “Došlo je vrijeme da se ponovo promisli šta je politika, jer ovakva kakva je danas ona je mesto gde su sve duševne bolesti zakazale sastanak” (Šušnjić, 2006:14). Kritičari kažu 50 godina smo “izgubili” u socijalizmu (!!). A sada evo 20 godina smo izgubili u tim pričama kako je bilo u socijalizmu i ako ovako nastavimo priča će još dugo trajati. A problemi u međunacionalnim odnosima (i ne smajmo se njima) ostati.

Danas se u međunacionalnim odnosima pokazuje bitnim političko pripadništvo. Oni koji pripadaju nacionalnim (neki ih nazivaju nacionalističkim) strankama određuju sudbinu međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Još određenije, elite iz vođstva tih stranaka. Pravilo je sljedeće: pred izbore “držati” tenzije u međunacionalnim odnosima da bi se dobili izbori, a nakon izbora radimo suglasno dogovoru “nacionalnih elita”.

Neki sociološki indikatori krize morala i posljedice te krize po međunacionalne donose i kulturu mira. U ratu i poraću dolazi do krize morala. U ratu je najlakše uništiti privatnost i privatni moral ljudi koji misle samo na to kako sačuvati vlastiti život. Renan je, u pismu Straussu, naveo: “Rat je splet grijehova, protuprirodno stanje, u kome se vojnicima preporučuje da čine – proglašavajući to za podvig – ono što se u svakom drugom vremenu ljudima naređuje da izbjegavaju da čine, jer su takvi činovi izraz poročnosti ili nekog nedostatka u karakteru”.

Prisjetimo se i Dvornikovićeve knjige “Karakterologija Jugoslavena”. U njoj Dvorniković podsjeća da su se narodi nakon međusobnih ratova često “častili” različitim ocjenama karakteroloških osobina jedni drugih. Mnogi autori pisali su o tim “čašćenjima” u proteklom ratu protivjeći se poistovjećivanju Srba s četnicima, Hrvata s ustašama, Bošnjaka s balijama. Zaista, da je napraviti sociološku analizu o tome kako su, koje karakterne osobine, sebi i drugima u ratu (1991.-1995.) davali Hrvati, Bošnjaci i Srbi, imalo bi se što i pročitati. Bilo bi to poučno, bar sa stajališta kako se ne smije pristupati ocjeni karakternih osobina pojedinaca i naroda. Otud je opravdano njihovo zalaganje za jačanje i obnovu moralne svijesti ljudi, za univerzalnu etiku, za moralni preporod društva, što podrazumijeva afirmaciju općeljudskih vrijednosti.

Gdje vide krizu morala? U odsustvu brige o općem dobru; dominaciji parcijalnih interesa pojedinih političkih stranaka; moralnim posrtanjima; kompromitiranju univerzalnih vrijednosti. Oni govore o pluralizmu moralnih shvaćanja (solidarnost, egoizam, malograđanština, antikorupcijska i antipljačkaška moralna shvaćanja). Jesmo li postali tolerantni prema moralnim destrukcijama, jesmo li se na njih navikli? Zato su u pravu oni koji traže moralnu obnovu.

Uloga dijaloga u uspostavi kulture mira. Je li problem u “Drugima” ili u “nama”? U novije vrijeme kad se govori o dijalogu najčešće se misli na međure-

¹ Počevši od Pavla VI., Rimokatolička crkva, od 1968. godine, svakog prvog dana u godini slavi Svjetski dan mira.

Ivan Cvitković

ligijski dijalog, prije svega, na dijalog među kršćanima i muslimanima. Pa dobro, što bi, makar i tako reduciran dijalog, mogao ponuditi muslimanima i kršćanima? Rekao bih: muslimanima šansu da bolje upoznaju kršćanstvo i kršćane, a kršćanima da bolje upoznaju islam i muslimane. Netko će reći: pa imali smo mi dijalog i kroz povijest! Drugi će se zapitati: nije li možda bolje i ne spominjati povijest tih dijaloga i međureligijskih odnosa. Pitanje je koliko nam povijest – u toj domeni – može biti učiteljica, a koliko bludnica. Ali, uz kršćanstvo i islam, kršćane i muslimane, tu su, na Balkanu i druge religije i njihovi sljedbenici, druge kulture i svjetonazori. Hoćemo li i te raznolikosti prihvatiti i voditi dijalog s njihovim sljedbenicima ili ih ignorirati? A ignoriranje bi vodilo u sumnjive moralne stavove.

Onaj tko želi voditi dijalog s pripadnicima drugačijih svjetonazora od osobnog, trebao bi polaziti od načela koja podrazumijevaju da dijalog uključuje različitosti, a ne potiskuje ih. Dijalog podrazumijeva spremnost na kritičko promišljanje i o samom sebi, svom identitetu i vrijednostima. Da, dijalog nije isto što i debata. Sudionici dijaloga trebaju biti spremni, suosjećati, biti samokritični, saslušati drugoga. U dijalogu govoriti u ime svojih uvjerenja, ali ih ne nametati kao jedino moguće rješenje.

Kada bi me izvan Bosne i Hercegovine, znajući da sam rođen u Mostaru, zapitali što ima u Mostaru, moj odgovor je bio: Mostar je jedan od rijetkih, ako ne i jedini, grad u Bosni i Hercegovini koji ima šansu. U njemu, za razliku od drugih gradova u kojima je iznad 70% stanovništvo iste nacionalnosti i konfesionalnosti, su ostala bar dva naroda koji zasad žive jedan pored drugoga, ali imaju šansu. Danas, već toliko godina nakon prestanka rata (barem onog s oružjem), na pitanje jesu li Mostarci iskoristili šansu, s tugom odgovaram - NISU. Zašto? Nema istinske međusobne komunikacije, a bez komunikacije nema dijaloga, a bez dijaloga nema suživota. Tamo se na “oltar različitosti” gleda s velikom dozom sumnje. Za razliku od sredina u kojima se različitost uzima za vrlinu, tamo je riječ o “pomahnitalim različitostima”, kako ih naziva Richards Dawkins u svojoj knjizi “Iluzija o Bogu” koja je bila “hit knjiga” na posljednjem sajmu knjiga u Frankfurtu.

Zasigurno da će se dijalog između kršćana i muslimana i u Mostaru, i u Bosni i Hercegovini, i na Balkanu, voditi oko raznih pitanja. Pri tom je važno da on promiče bez mržnje, ponižavanja ili nasilja, već u toleranciji, poštovanju i uvažavanju. Nažalost, i u Mostaru, i u Bosni i Hercegovini, a i u Europi, ima još mnogo kršćana koji nikad nisu bili u dijalogu s muslimanima, i muslimana koji nikad nisu bili u dijalogu s kršćanima.

Dokle god razmišljamo u relacijama “Zapad - muslimanski svijet”; “Religije Zapada i religije Istoka”; “naša je religija posebna” ili “naš svjetonazor je poseban”, pitanje je jesmo li na pravom putu, putu XXI. stoljeća, putu dijaloga, tolerancije, razumijevanja, suživota. Ako mislimo da je naša religija, ili svjetonazor, posebna, ne bi li se onda morali zapitati što je s tom religijom ili s tim svjetonazorom?

Dijalog i izgradnju culture mira na Balkanu usporava i nespremnost na samokritičko sagledavanje “svoje” uloge u prethodnom ratu (svi misle da su oni drugi krivci, a “mi” pravi). Pokazalo se da prošlost nitko nije “savladao” (H. Arendt). Previše je, u tom domenu, emocija koje ozbiljnu raspravu čine gotovo nemogućom.

NEKOLIKO SOCIOLOŠKIH DETERMINANTI KOJE MOGU UTJECATI...

Dijalog i izgradnju culture mira onemogućavaju “oštre riječi” upućene od jednih o drugima. Može li biti dijaloga i izgradnje mira ako za pripadnike neke nacije kažemo da su “reakcionarni”, “fašisoidni”, “genocidni”, itd.

Što bi moglo pospješiti razvoj međunacionalnih odnosa i culture mira na Balkanu? Ovisi to i o našoj predstavi o drugima: jesu li oni oličenje zla, netko koga treba izbjegavati, ili netko s kim treba razgovarati. Dakle, nužno je međusobno uvažavanje i priznavanje, bez obzira na različitosti. Treba prihvatiti drugost drugoga, njegov nacionalni identitet (a i ostale). Za culture međunacionalnih odnosa treba upoznavanje: ne živjeti jedni pored drugih, a da se ne poznaju ti drugi, njihove tradicije, običaji, obredi, vjerovanja ... Potrebni su susreti i kontakti.

Je li dijalog vodi toleranciji, ili tolerancija vodi dijalogu? Ili tu važi “zakon spojenih posuda”? Je li tolerancija postala, kao i dijalog, mit, ili sekularna religija? Bez obzira na te dileme, možemo reći da tolerancija vodi k miru. Ali drugoga ne treba samo poznavati priznavati, tolerirati, već ga i prihvatiti. Ruke su duge zato da mogu drugoga zagrliti². Za toleranciju je bitno da kod građana prevladava svijest o “ravnopravnosti”. Možda je Žižek (2008.) u pravu kad piše da je tolerancija samo pojam kojim se prikriva neravnopravnost. Zaista, tolerantan može biti onaj tko je moćan, brojniji, bogatiji, utjecajni. Kako d amanjina, malobrojna i neutjecajna skupina, siromašni, da budu tolerantni?

Kakva je uloga medija i javnog mnijenja u razvoju međuetničkih odnosa i uspostavi culture mira? Javno mnijenje je važan faktor u izgradnji mira i međunacionalnih odnosa. A ono, u dobroj mjeri, opet, ovisi o tome tko kontrolira medije, osobito elektronske. Naime, sliku o sebi i drugima uobličavaju (uz kućni odgoj) – mediji. Većina stanovnika, kao osnovni izvor informacija, uzima vijesti i druge emisije na TV, a tek gotovo neznan dio novine (nepostojanje navika za čitanje, siromaštvo ili neki drugi vid nedostupnosti novina). To upućuje na zaključak koliko TV može utjecati na međuetničke odnose i culture mira (Sveta TV, moli za nas!, rekao bi Krleža). Ne treba zanemariti ni utjecaj na javno mnijenje rasprava koje se vode na “sijelima”, pa sve do dedinih i bakinih priča o tome “što” je i “kako” je bilo. Ili, rasprave o skorašnjim ratnim događanjima, i “našim” stradanjima te “njihovim” zločinima u njima, koje se vode u vlaku, na tržnici, u posjetama, za večerom, u krčmi.³

Pod utjecajem medija, osobito TV, posljednjih nekoliko decenija, raste antiintelektualizam. Na taj način se ne doprinosi međunacionalnim odnosima i culture mira na Balkanu. Mediji ne stvaraju nova uvjerenja koja bi mogla doprinositi pomirenju, utisak je da oni samo pojačavaju ona uvjerenja koja već postoje, a koja usporavaju pomirenje i izgradnju mira. Osobito pred izbore mediji (naročito lokalni) puni su nacionalističke retorike, u njima dominiraju teme poput genocida, viktimizacije, mučeništva, stradanja, rehabilitacije, itd.

Ne zaboravimo ni *ulogu prošlosti u međunacionalnim odnosima*. Nije u pitanju samo zlouporaba prošlosti, već i izmišljanje prošlosti; njeno politiziranje i nacionaliziranje. “Nitko od nas sudionika prošlih i kobnih događanja ne može za

² “Jedni druge ne možemo *preobratiti*, nego jedni s drugima moramo *deverati*. Deveranje je stari bosanski izraz koji ne znači ni živjeti ni neživjeti, nego životariti i ne ulaziti u tuđe dvorište, u tuđu vjeru i naciju, nešto kao zapadnoeuropska tolerancija, samo mnogo tolerantnije” (Lucić, 2006:161).

³ “Krčma je mjesto koje ljudima pruža priliku da razmjene svoje misli i poglede o javnim događanjima i poslovima” (Einstein, 1999:93).

Ivan Cvitković

svoju ispovijed svojatati čistu i potpunu istinu. Već izbor i vrednovanje pojedinih događaja jako ovisi o osobnom iskustvu i predrasudama, kad se i ne brani i veliča svoja uloga. Ukus i svjetonazor dominiraju rekonstrukcijom onoga važnog što se zbililo ... Historija vrvi podmuklostima i lažima, prikrivenim namjerama i hirovima taštine” (Supek, 2006:252). Pamtiti, a ne zaboraviti, omiljena je uzrečica nakon rata na prostorima ex. Jugoslavije. Bilo bi bolje kad bi ona glasila: pamtiti, a ne zlopamtiti. “Opsjednuti” vlastitom nevinošću, svi razvijaju sjećanje na svoju patnju, a zaboravljaju patnje drugih. Prestali smo biti čovjek, a postali Bošnjak, Hrvat, Srbin. Tako je i odgovornost za zločine (pojedinačna) utopljena u odgovornost svakog od nas kao pripadnika nacije. Kao da smo svi podjednako odgovorni: i nacionalni lideri, i pripadnici nacionalnih stranaka, generali, vojnici, civili – svi. Kako prevladati ta “negativna sjećanja”.

Kaže se da je historija učiteljica života, pitanje je samo kakvi su joj učenici, koliko je među njima slabih.

Je li točno da “nema mira među narodima, dok ne bude mira među religijama” (H. Küng)? Ako su religije i religijske zajednice bile dio problema (u konfliktu), mogu li onda biti dio rješenja? Važi li onda Küngova deviza: “Nema mira među narodima dok ne bude mira među religijama”. Ako je religija izvor i uzrok sukoba, može li biti rješenje za međureligijski dijalog i pomirenje? Svjedoci smo da ljudi umiru za religiju, ali i ubijaju za nju. “Koga to Hrista u našim sukobima i nesporazumima svi mi, pravoslavci, rimokatolici i protestanti, zajednički svjedočimo? ... Ne dajemo Bogu šansu da voli te druge ljude” (Stojanović, 2006:50).

Kakvo je povijesno iskustvo kada je riječ o ulozi religija i religijskih zajednica u društvenim konfliktima? Jesu li one imale više mirotvorsku ulogu ili su doprinosile nastanku i raspaljivanju konflikata?

Je li u pravu Žižek (2008:15) kad kaže da “religijske vođe (takoder) nisu uspjeli smiriti napetosti i sukobe u svijetu”.

Literatura

- Castells, Manuel (2002.). *Moć identiteta*. Zagreb: “Golden marketing”.
- Cavalli-Sforza, Luigi Luca (2008.). *Geni, narodi i jezici*. Zagreb: “Algoritam”.
- Dawkins, Richard (2007.). *Iluzija o Bogu*. Zagreb: “Izvori”.
- Dvorniković, Vladimir (1939.). *Katrakterologija Jugoslovena*. Beograd: “Kosmos”.
- Einstein, Albert (1999.). *Moj pogled na svijet*. Zagreb: “Izvori”.
- Koker, Kristofer (2006). *Sumrak Zapada*. Beograd: “Dosije”.
- Lucić, Ljubo (2006). *Između neba i granata II*. Sarajevo: Svjetlo riječi”.
- Stojanović, Ljubivoje(2006). *Pravoslavni pogled na drugog*, u Zborniku. Protestantizam na balkanskoj vetrometini. Niš: JUNIR.
- Supek, Ivan (2006.). *Tragom duha kroz divljinu*. Zagreb: “Profil”.
- Šušnjić, Đuro (2006.). Predgovor knjizi Don Branka Sbutege. *Kurosavin nemir svijeta*. Beograd: “Akvarius”.
- Zbornik, (2006.). *Osnove socijalnog učenja Katoličke crkve*. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer i Beogradska nadbiskupija.
- Žižek, Slavoj (2008.). *O nasilju*. Zagreb: “Naklada Ljevak”

МЕЂУЕТНИЧКИ ОДНОСИ НА БАЛКАНУ У СВЕТЛУ ЕТНИЧКЕ И КОНФЕСИОНАЛНЕ ДИСТАНЦЕ

Чињеница да степен различитих облика социјалне дистанце представља поуздан индикатор социјалне кохезије, односно социјалних конфликата, јесте довољан разлог за његово повремено мерење. Односило би се то нарочито на мултиетничка и мултиконфесионална друштва, а још више на средине у којима су различитости, етничке и конфесионалне, доводиле до разноликих поларизација (каткад и оквиру припадника групе којима је заједничка етничка и верска припадност). При том, не треба пренебрегнути ни чињеницу да је стање социјалне дистанце један од важних показатеља отворености друштва за развојне промене (Миладиновић, С., 2007, 117.). Када је реч о политичким превирањима на просторима средишњег Балкана, и то пре свега оним која су довела до различитих, па и најекстремнијих видова сукоба око формирања нових граница темељених према политичко-територијалном и етничком обрасцу, пружа додатни подстрек за бележење промена у социјалној дистанци. Свеукупне (не)прилике на поменутом подручју, оправдавају повећану пажњу истраживача и за испитивање степена етничке и конфесионалне дистанце његовог становништва.

У овом случају предмет пажње су житељи града Ниша (Србија), Скопља (Македонија), и Пловдива (Бугарска).¹ Становништво тих градова, као важних средишта држава у којима се налазе, може бити својеврстан репер за мерење етничке и конфесионалне дистанце не само у тим срединама. Јер, у Србији је актуализовано питање статуса Косова и Метохије отварањем дискусије о њиховој могућој независности (у оквиру тзв. Републике Косово), док је Македонија у покушају уређења дестабилизационих односа између два, по броју, највећа етничка ентитета - македонског и албанског. Бугарска је пак у позицији пријема у пуноправно чланство Европске Уније, што значи да је у процесу који на изванредан начин условљава и суочавање с различитим проблемима, па и оним који се тичу доминантног етничког обрасца, као и

¹ Резултати саопштени у овом раду добијени су у емпиријском истраживању: "Културне оријентације, етничка дистанца и култура мира у Србији и на Балкану" у оквиру пројекта "Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције" (149014Д) који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу. Истраживање је реализовано на узорку од укупно 1650 испитаника са увећаним квотама мањинског становништва ради постизања репрезентативности испитивања ставова мањина о наведеним темама. Треба истаћи да су градови третирани као територијално-административне целине, што је подразумевало да у узорак буду уврштени и испитаници из руралних насеља која припадају наведеним целинама. Детаљније информације о узорку, начину избора испитаника и донетима уопштавања истраживачких резултата налазе се у тексту посвећеном узорку: "Основне информације о узорку, просторно-временском оквиру истраживања, теренској реализацији и инструменту емпиријског истраживања "Културне оријентације, етничка дистанца и култура мира у Србији и на Балкану".

њихово подразумевајуће превазилажење. Због тога је могуће рећи да је у свим посматраним срединама у време реализације истраживања било услова за евентуалну диверзификацију у односима различитих етничких и конфесионалних скупина.

Није сувишно указати да исход истраживања социјалне дистанце подразумева прецизирање степена удаљености припадника појединих друштвених група, односно блискости исказаној у спремност истих на успостављање друштвених релација у одређеном социјалном простору. Разумљиво је да критеријуми за (не)прихватање припадника других друштвених група, иако оличени у релативно трајним диспозицијама који сабиру дејство мноштва културних, историјских, политичких и социјалних околности, показују одређени степен осцилације сходно снази укупних турбуленција на поменути пољима. У том смислу, значајно може бити поређење измерене етничке и конфесионалне дистанце већинских етничких група према другим националним скупинама, и то управо на подручјима који су у фокусу овог истраживања, као и са резултатима претходних истраживања у свакој од испитиваних средина. Треба истаћи да би увид у социјалну дистанцу, осим њеног мерења на наведен начин био комплетан тек по обаваљању истраживања степена реалне међуетничке и међуconfесионалне сарадње изражен кроз учесталост, национално и конфесионално мешовитих бракова, пријатељских веза, сарадничких односа у професионалним и суседским и сличним односима.

Иако је етничку и конфесионалну дистанцу могуће мерити на више начина, за ову прилику коришћена је у социолошким и социјално психолошким истраживањима често примењивана Богардусова скала (Bogardus, E. S. (1925), 299-308). Овај инструмент концептуално је осмишљен тако да “мери” осећање блискости/удаљености у односу на социјалну групу према којој се испитује однос у одређеном социјалном миљеу. За ову прилику уместо седам тврдњи колико (садржи) оригинална Богардусова скала², примењено је шест, незнатно модификованих.³ Сваку од тврдњи било је могуће прихватити, одбити или неутрално одговорити. Дистанца је мерена према следећим етничким групама: албанској, бугарској, македонској, ромској, српској, турској и влашкој. Разлог за такво груписање проистиче из чињенице да припадници истих чине састав већег дела становништва на испитиваном подручју. Верска толеранција је мерена међу припадницима православне, римокатоличке, муслиманске, протестанске и јудаистичке вероисповести⁴ као и атеистима.

² Блиско сродство путем брака, чланство у клубу, сусед у улици, рад у истом занимању, држављанство, признавање припадника других етничких група само као посетилаца земљи и искључење из земље.

³ За потребе истраживања чије резултате наводимо мерени су следећи односи међу групама: сродство путем брака, пријатељски односи, суседски односи, прихватање припадника мањинског народа за сарадника на послу, за становника града и становника земље.

⁴ Премда је и у овом истраживању коришћена општеприхваћена терминологија за означавање конфесија, односно њихових припадника, потребно је истаћи, па чак и упозорити на постојећи проблем неадекватне употребе појединих термина у друштвеним наукама и њихове операционализације приликом емпиријских истраживања. Реч је, заправо, о једном од круцијалних проблема, будући да се коришћењем неадекватних, вишесмислених или непрецизних појмова, понекад и нетачних или непримерено коришћених, као што су

**Етничка и конфесионална дистанца у Србији –
поглед уназад**

Иако су могућности за компарацију налаза досадашњих истраживања скромне, у расправи о етничкој дистанци у Србији ипак је незаобилазно поменути чињеницу да је према налазима истраживача у некадашњој Југославији (СФРЈ) дуги низ година бележен тренд етничке толеранције, односно низак степен етничке дистанце. Резултати првих истраживања са простора СФРЈ (Фиаменго, 1960; Супек, 1963; Рот, 1966;) показали су да “дистанцирање у испитиваним срединама није нарочито раширено поготову, ако се упореди са сличним истраживањима у другим земљама” (Баћевић, 1990: 154) Седамдесетих, на југословенском узорку констатовано је свега 13% испитаника који испољавају јачу етничку дистанцу. (Пантић, 1967)

Почетком осамдесетих у средњошколској популацији на подручју Србије констатован је “веома висок проценат прихватања (етничких група ЈП), знатно виши него што је добијен у многим иностраним истраживањима” (Рот и Хавелка, 1973: 129)

Праћење етничке дистанце у дужем временском периоду наводи ауторе и на извођење закључака о правилностима које наведена појава показује на испитиваном подручју. Тако, један од закључака јесте и тај да су обрасци националног дистанцирања у Југославији стабилни у просторном, временском и генерацијском погледу, те да су условљени дејством историјских, културних, економских али и ситуационих чинилаца. (Пантић, 1987: 587)

Тридесетак година касније од момента извођења првопоменутих истраживања (Пантић, 1989), на југословенском узорку проценат испољавања израженије етничке дистанце се повећава (21%), а испитивање исте у популацији младих, показало је да се “омладина с краја осамдесетих разликује од омладине с почетка шездесетих [...] која је испољавала јак отпор према етничком дистанцирању и истицању националних разлика.” (Баћевић, 1990: 166) Констатовано је да млада генерација ипак још увек показује мање дистанцирање у односу на омладину у окружењу, али и да постоји тренд јачања етничког дистанцирања, и то од половине 80-тих ка крају исте деценије (Баћевић, исто, 1990: 166)

Колико је променљива снага којом утичу поједини чиниоци (овога пута ситуациони) на испољавање етничке толеранције у турбулентним временима, показују и налази које су настали као резултат испитивања југословенског друштва у кризи 90-тих. Између осталог, истраживачи су констатовали да уколико се “актуелна дистанца у највећој мери може објаснити актуелном друштвеном ситуацијом, постоји велики степен вероватноће да би са променом те ситуације (успостављањем мира и економских односа међу новонасталим државама на тлу бивше Југославије) могла смањити и сама етничка дистанца. У оквиру истог става наглашено је и то да процес ипак “неће бити ни брз ни лак, јер су оживљена нека стара неповерења и непријатељства нпр. између Срба и Хрвата, Срба и Муслимана.”

“конфесија”, “православље” и “католицизам”, наука удаљава од дела својих суштинских логичко-епистемолошких карактеристика (објективности и прецизности).

Јасмина Иванов

Тада је у Србији утврђена “врло висока етничка дистанца – највећа према Албанцима, а најмања према Ромима и Македонцима.” (Кузмановић, 1994 :240).

Утицај друштвених чинилаца на профил етничког дистанцирања констатован је и у знатно касније изведеним истраживањима етничке дистанце. Говорећи о утицајима који дневна политика има на став популације према етничким мањинама и спремности истих да ступе у различиту врсту социјалних контаката аутор закључује да је “етничка дистанца у СРЈ једна од емпиријских манифестација доминантне политичке матрице у Србији и СРЈ” (Секељ, 2000:19) а исто поткрепује речима једног од државних челника⁵ према коме се проблем са Хрватима, односно Албанцима у Србији може бити решен радикалним мерама. Истраживање је показало да већинско становништво управо испољава снажну дистанцу према поменутиим етничким групама, те и да је тај однос узајамно потврђен. (Секељ, 2000, 21-23)

На основу резултата новијих истраживања могуће је констатовати извесну “релаксацију” у међунационалним односима у Србији, те добијени налази, упркос чињеници да се данас у великој мери “лични и колективни идентитет везује за примордијалне елементе, те да је национална припадност данас изузетно важан идентификациони оквир [...] недвосмислено казују да постоји потенцијал за међуетничку сарадњу” и спремност код одређеног броја грађана за прихватање промена које би требало да воде ка превазилажењу замки конфликтног и постконфликтног друштва. (Миладиновић, 2007:125, 126)

Резултати истраживања етничке и конфесионалне дистанце у Србији (град Ниш)

У Табели 1 где су збирно представљени позитивни одговори за сваку од ставки у Богардусовој скали, уочава се очекивани тренд. Наиме, етничка дистанца највише је изражена по питању ступања у најблискије односе са припадницима мањинских група, и она правилно опада са смањењем степена интимности односа у који би респоденти евентуално ступили.

У подзорку за Србију у највећој мери је изражена социјална дистанца према Албанцима⁶, те би тек 15,2% испитаника ступило у брачни однос с Албанцем, док би их 44,9% имало за пријатеље, а 49,7% за суседе. Позитивни одговори премашују половину код односа који подразумева сарадњу на послу (55,4%) и расту до прихватања припадника ове мањине за односе најмањег интензитета блискости, с тим што не прелазе 60%. Када се реакције на тврдње сагледају у односу на националну припадност, степен наклоности према албанској етничкој групи код припадника већинске, српске етничке групе додатно опада, када су у питању најблискији контакти. Наиме, респоденти који су се изјаснили као Срби тек у 11,2% случајева прихватило би ступање у брак с припадником албанске етничке групе. Оно што је интересантно јесте то

⁵ нпр. потпредседника српске владе Војислава Шешеља

⁶ Овај налаз је потврђен у претходно поменутиим али и другим бројним истраживањима социјалне дистанце у СФРЈ, СРЈ и Србији

што је степен нетолеранције према Албанцима за остале врсте мање блиских социјалних контаката за нијансу мањи у групи испитаника Срба но на нивоу читавог подузорка. Такав налаз није неочекиван ако се има у виду (историјски) тренутак у коме је изведено истраживање. Изразита мобилизација осећања према косовско-метохијском питању у политичком и медијском простору Србије, свакако је утицала на такав став припадника већинског становништва. Налази указују на јако испољавање стереотипа према албанској етничкој групи⁷ (С. Михајиловић, 1998: 411, Попадић, Биро, 1999, Милошевић, 2004:103), са којом су односи оптерећени вишедеценијским сукобима, али и са благим јачањем свести о неминовности сарадње с истом, у случају очувања територије Косова и Метохије у склопу државе Србије.

Иако у мањој мери изражена но према Албанцима, о великој етничкој дистанци још увек је могуће говорити и када је реч о пристајању на најблиској однос с Ромима. У Српском подузорку 28,7% респодената би ступило би у брак са припадником ромске етничке групе. Међутим, постотак позитивних одговора далеко пада испод наведеног када се посматра група већинског становништва. Респоденти Срби тек у 12,3% случајева прихватају могућност евентуалног склапања брака са припадником ромске етничке групе. Ова тенденција се одржава и у случају исказане спремности за улазак у друге видове социјалних контаката са Ромима, с тим што више није реч о тако великој разлици између налаза у читавој популацији и у групи већинског становништва. Испитаници би знатно радије Роме имали за пријатеље – 68,3:64,1%, за суседе – 73,1:69,5%, сараднике на послу – 75,9:72,1%, становнике града 83,2:80,2% и становнике властите земље 84,1:80,9%.

Сличан степен етничке толерације исказан је и према Турцима са којима би у укупном подузорку 26,9% испитаника ступило у брачни однос, док би то учинило 20,9% припадника већинске етничке популације. Када је реч о осталим видовима социјалних веза који подразумевају мању блискост, припадници већинске популације исказују мању спремност да им се приклоне у односу на припаднике ромске етничке групе. Тако, Срби за пријатеље би прихватили Турке у 60,2%, за суседе у 64,2%, за сараднике на послу у 66,3% случајева. Скоро трећина Срба не жели припаднике турске мањине ни за становнике свог града, док их као становнике властите земље прихвата у 72,3% случајева.

Следећи по степену прихваћености јесу Власи (41% испитаника пристаје на партнерске, 70,3% на пријатељске контакте, а 80,1% за суживот у истој држави). С незнатном разликом је етничка толеранција испољена према Бугарима (47,1% [али 38,7%Срба] испитаних их прихвата као брачне партнере, 74,9% за пријатеље, 81% за становнике своје земље). Налази који се односе на бугарску етничку групу указују на слабљење етничког стереотипа који је најчешће образлаган чињеницом да је Србија била у ратном сукобу са Бугарима неколико пута (Кузмановић, 1994:229). Ипак, разлоге за мању дистанцу према овој етничкој групи могуће је приписати и искуственом

⁷ Истраживања стереотипа о албанској етничкој групи редовно показује засићење негативним особинама (примитивни, не воле друге народе, некултурни, необразовани, прљави, дрски, неискрени, свадљиви, себични, глупи, хладни, кукавице...)

тестирању суживота, будући да је реч о подручју које се граничи за земљом одакле долазе њени припадници. Такав приступ подстакнут је такође и присуством те мањине у популацији испитиване територије, те последњих година интензивирању културној и политичкој сарадњи земаља суседа.

Највећи степен етничке блискости забележен у српском подзоруку је према Македонцима. Са припадницима те етничке групе ступило би у брак 68,1% испитаника, а чак 89,6% у пријатељски однос. Прихватање осталих врста социјалних веза расте и достиже 90,3% по питању живота у истој земљи. Избегнут сукоб са припадницима тог народа током распада СФРЈ, као и добросуседска сарадња, чини да се ови налази унеколико разликују од података установљених у ранијим истраживањима (нпр. Кузмановић, 1994).

У српском подзоруку, где доминирају испитаници који су се декларисали као припадници православне вероисповести⁸, најмања дистанца испољена је, према припадницима сопствене конфесије (Табела 2). Када је у питању толеранција према мањинским верским групама треба рећи да је она највећа према римокатолицима, са којима би испитаници из српског подзорка ступили у брак у 46,3% случајева. За пријатеље их прихвата у 75,4%, суседе 77,4%, сараднике на послу у 80% и као становника града односно државе у 82% случајева. Наизраженија конфесионална дистанца забележена је према припадницима муслиманске и протестанске вере. Када је у питању најблискија социјална релација (брачна заједница) испитаници из Србије показују већу дистанцу према муслиманима јер тек четвртина (26,7%) оправдава такву релацију. Исти социјални однос са протестантима прихвата 29,1% испитаника, док би на све остале видове социјалних веза мањег степена блискости радије пристали с муслиманима но са протестантима (Табела 2). Јудаисти су у српском подзоруку у трећини случајева (34,2%) прихваћени као потенцијални брачни партнери а у свим осталим релацијама прихваћени су за нијансу боље од муслимана.

Када је верска толеранција посматрана према верскоисповести респондента, показало се да православни показују сличан степен наклоности према припадницима других конфесија, као и читава популација испитивана у Србији. Генерално степен наклоности према муслиманима у свим испитиваним релацијама је нижи (од 17,8% прихватања брачних односа до 73% оних који их желе за становнике у држави у којој живе).

Припадници других верских заједница од стране већинске, православне прихваћени су у нешто мањој мери као брачни партнери⁹ но на нивоу читавог подзорка, али су у осталим социјалним релацијама пожељнији за испитанике православне вере него за респоденте на нивоу укупног подзорка за Србију. Ранг испољене конфесионалне дистанце у групи испитаника који су се декларисали као православни верници јесте идентичан

⁸ 86,7% испитаника у српском подзоруку се изјаснило као припадник ове конфесије

⁹ Припадници православне конфесије за брачне партнере прихватају муслимане у 17,8% случајева, протестанте у 25,5%, јудаисте у 31,6%, католике у 43,3% и атеисте у 45,6% случајева

редоследу прихватања припадника појединих верских група на нивоу читавог подузорка. Испитаници муслиманске вере у подузорку за Србију¹⁰, имају најмањи отклон према припадницима по броју доминантне (православне) вере (за брак их прихвата 85,7%). Муслимани би прихватили римокатолике за брачне партнере у 57,1%, протестанте у 47,6%, јудаисте у 40,5% и атеисте у 45,6% случајева. Већа спремност припадника мањинских верских заједница на ступање у брак са припадником већинске, у овом случају православне конфесионалне заједнице, но обрнуто је установљена и у другим истраживањима што неки аутори ипак не објашњавају већом искључивошћу православних (Кубурић, 2007:169).

Етничка и конфесионална дистанца у Македонији – налази истраживања (град Скопље)

Традиционално, највећи отклон по питању свих посматраних друштвених релација на нивоу целокупног подузорка за Македонију забележен је према бугарској етничкој групи. Испитаници би у 21,6¹¹ случајева пристали на брачну заједницу с припадником те мањине, а 56,9% на пријатељске везе. Интересантно, да је суседски однос нешто мање пожељан у односу на пријатељство с Бугарима 54,1:56,6%¹². Наклоност испитаника према бугарској етничкој групи расте са смањењем блискости социјалних односа у које би се упустили, али и тад до двотрећинског прихватања Бугара за становнике државе у којој живе 66%.

Поређење података о етничкој дистанци према Албанском и Ромском становништву на нивоу читавог узорка и онима добијеним у доминантној етничкој групи даје занимљиву слику. Тако у укупној популацији за брачног партнера из албанске заједнице прихвата 28,2% испитаника, али само 8,9% Македонаца. Слично је и са Ромима. На најблиски однос са њима пристаје 24% свих испитаних, али свега 9,6% Македонаца. У осталим видовима друштвеног општења тај тренд се наставља, па су Роми у нешто мањој мери социјално прихватљиви за сарадњу но Албанци, и то како на нивоу читавог подузорка тако и за саме Македонце. Изузетак чине подаци који се односе на најмање присне контакте. Као становнике властитог града и властите државе, већинско македонско становништво радије прихвата Роме (83,1 и 87,4%) него Албанце (74,4 и 78,4%). Могуће је претпоставити да искуство у парламентарној демократији у савременом македонском друштву, обележеном тешкоћама у сарадњи два конститутивна етничка ентитета на свим нивоима, од локалног до државног, битно утиче на ставове према пожељности Албанске етничке групе као суграђане и грађане државе будући да то подразумева и сарадњу у формалним институцијама. Манифестацију

¹⁰ као највећа мањинска верска група у узорку заступљена са 7,8%

¹¹ Испитаници већинске етничке групе Македонци прихватају брак са Бугарима у :29,8% случајева, а дистанца се смањује у односима мање блискости и достиже :71,1% код пристајања на живот у заједничкој држави

¹² Овакав налаз није реткост у примени Богардусове скале што може бити објашњено како непрецизном дефиницијом појма пријатељства, тако и чињеницом да је пријатеље могуће бирати за разлику од суседа.

етничке дистанце међу поменути два етничка ентитета лако је уочити и према њиховом територијалном распореду у испитиваном подручју града Скопља, где по насељима доминирају искључиво припадници једне односно друге етничке групе, а нису реткост ни сукоби на међуетничкој основи¹³ који додатно отежавају суживот и сарадњу међу највећим етничким групама.

Прихватање Турака као потенцијалних брачних партнера је знатно израженије у испитиваној популацији на нивоу читавог подузорка – 21,3% но у доминантној, македонској етничкој групи – 13,6%. Наклоност ка припадницима овог етничитета у порасту је са смањењем степена блискости социјалних контаката, са изузетком суседских односа, где - као и у случају са Бугарима - испитаници радије пристају на пријатељски но на комшијски однос (Табела 3). Већинско, македонско становништво за све социјалне релације, осим брачне, Турке прихвата у занемарљиво мањем постотку у односу на испитанике у читавом подузорку (70,1% за пријатеље, 69,1% суседе, 81,7% сараднике на послу, 85% као становнике града и 86,7% као становнике земље).

Власи као етничка мањина, прихваћени су у испод половичном износу као потенцијални брачни партнери 43,2% и то на нивоу подузорка за Македонију, а од Македонаца у 58,8% случајева. Наклоност ка влашкој мањини расте са смањењем степена блискости односа у који би испитаници евентуално ступили. Тако их за пријатеље прихвата 77,2% испитаних, за суседе 78,1%, за сарадике на послу 82,9%, становнике града 85,7% и становнике земље 86,8%). Македонци који показују већу наклоност ка влашкој етничкој групи, него испитивана популација у целини, исказују већу задршку за сарадњу на послу с Власима него у суседским односима (90,2:87,7%).

У прихватању српске етничке групе, према којој је, иначе, испољена најмања дистанца у Македонији, исказане су велике разлике, и то нарочито када се пореде подаци на нивоу читавог подузорка и на нивоу већинског македонског становништва. Срби су за брачне partnere прихваћени у 58% случајева у читавом македонском подузорку, а од стране Македонаца у чак 85,4% случајева. За пријатеље их жели 77% односно 92,4% Македонаца, за суседе 75,9%: 89,7%, сараднике на послу 78,8%:91,3%, суграђане 81,1:91,7% и становнике земље 82,7:93,7%. Из представљених података могуће је закључити да су Срби пожељнији као пријатељи него као суседи или сарадници на послу на испитиваном подручју. Разлику у дистанци измереној на нивоу подузорка и у доминантној етничкој групи, наравно да је могуће објаснити значајним присуством албанске етничке групе, која испољава снажну дистанцу према српској етничкој мањини. На то указује резултат истраживања по коме испитаници Албанци у свега 8,2% случајева пристају на најинтимније социјалне везе са Србима, док би се у пријатељске контакте упустилио тек 20,5% испитаних. Наклоност Албанаца према припадницима

¹³ Током реализације истраживања дошло је и до “извесне турбуленције на етничкој основи, која се првенствено манифестовала као реакција на велику полицијску акцију (названу Планинска бура), у којој је било и жртава...”, из извештаја координатора теренског истраживања у Македонији др Ружице Цацаноске 13.11.2007 год.

МЕЂУЕТНИЧКИ ОДНОСИ НА БАЛКАНУ У СВЕТЛУ МЕЂУЕТНИЧКЕ ...

српске етничке групе благо расте, достижући 44,3 % испитаних који пристају на најудаљенију релацију – суживот у истој земљи.

После Срба, за албанску етничку мањину најмање су прихватљиви Бугари (од 6,2% пристајања на брачни однос до 47,%% на суживот у земљи) и Роми које Албанци готово да у потпуности одбацују као могуће брачне партнере (0,8%), док су им у другим релацијама знатно наклоњенији (као пријатеље прихвата их 36,1%, суседе 50,8% а као становнике земље 71,3% испитаника из албанске етничке скупине. Најприхватљивије етничке мањине за Албанце су Турци (38,5% до 83,6%) и Македонци (13,1% до 73%).

Испитаници у подзорку за Македонију, најмању конфесионалну дистанцу испољавају према припадницима православне верске заједнице (за брачног партнера прихваћени у 67,2% случајева), потом према римокатолицима (48,9%), муслиманима (40,3%), протестантима (29,1%). Најмање прихваћена верска група су јудаисти (22,1% их жели за брачне партнере). Наклоност према атеистима је одмах иза наклоности ка римокатолицима и муслиманима према степену прихваћености могућих социјалних односа са изузетком брачних, где су атеисти пожељнији од муслимана. У осталим социјалним релацијама испољена је флексибилност, и то знатно већа но исказана у расположењу за међуетничку сарадњу. За пријатељске контакте представници свих поменутих вероисповести су прихваћени у најмање 70% случајева (јудаисти) па до 88,7% (православни).

Слика о међуconfесионалној толеранцији пружа сасвим другачији утисак када се посматра у зависности од верске припадности испитаника. Јер, испитаници већинске, православне вере показују најмању толеранцију према припадницима муслиманске вероисповести, с обзиром на то да би тек 11,8% од оних који се сматрају припадницима православне верске заједнице пристало на брак са припадником муслиманске заједнице. Тај однос је реципрочан (11,5% муслимана прихвата хипотетички брак са особом православне вере). Испитаници који се декларишу као православни прихватају јудаисте у 32,4% случајева за најинтимније социјалне везе, а протестанте у 39%, док су римокатолици најприхватљивији за брачну везу (72,5%). Атеисте, као брачне партнере, православни прихватају у скоро половини случајева (45,5%). Код других понуђених социјалних контаката мање блискости припадници православне вероисповести не показују задршку почев од пријатељских односа са муслиманима, које прихватају у 65,6% па до римокатолика које би прихватили за пријатеље у 90,3% случајева.

Знатно затворенији у погледу могућности фамилијарног повезивања су испитаници муслиманске вероисповести, који готово у симболичном износу прихватају хипотетички брак са јудаистима (3,6%). Пожељност протестаната, римокатолика и православних је забележена тек код 10-ак% испитаника.¹⁴ Резултат истраживања указује да су муслимани најотворенији

¹⁴ Протестанти са 9,7%, католици у 11% и православни 11,5% случајева.

Јасмина Иванов

за брак према атеистима, јер би са њима такав однос успоставила четвртина испитаника (25,5%). Насупрот реченом, највећи степен одбојности за улазак у мање блиске друштвене релације исказан је према атеистима и јудаистима.

Етничка и конфесионална дистанца у Бугарској (град Пловдив)

Добијени подаци о етничкој дистанци на подацима у подузорку за Бугарску могу бити третирано као исказ већинског становништва с обзиром на то да мањинске квоте у њему нису увећане те би посматрање исте према националној припадности дало приближне резултате.¹⁵ Осим тога треба потсетити и на присуство “доминантног етничког модела” на том подручју, који подразумева давање предности заједничком националном идентитету на рачун специфичног.¹⁶

Као што су и други истраживачи са подручја Бугарске констатовали, могуће је уочити да су “фамилијарни односи веома затворени за друге етничкосте, јер дозволити особи друге етничке заједнице и културе улазак у породицу је права реткост.” (Мантарова, Закхариева, 2007: 268). Такав став односио би се и на припаднике етничких група имиграната из земаља Европске Уније, према којима је иначе у укупном износу показана најмања социјална дистанца (Мантарова, Закхариева, 2007:268).

Када се посматрају укупни резултати могуће је извести недвосмислен закључак да највеће дистанцирање испитаници показују према Ромима, са којима би тек 4,4% ступило у брак. Роми су такође најмање пожељни за пријатеље 21,1%, а тек трећина испитаних би их толерисала за суседе (32,3%) или као сараднике на послу (32,6%). У двотрећинском износу испитаници у бугарском подузорку су се изјаснили за прихватање Рома као суграђана 66,1% и нешто већем као становнике властите државе земље (70,3%).

Према Албанцима је у Бугарској забележена такође изражена социјална дистанца, већа и од оне испољене према Турцима, према којима је однос оптерећен дуго “негованим” стереотипима, али и историјским наслеђем. Албанци су као потенцијални брачни партнери пожељни у 7,9% случајева, док би их за пријатеље прихватила трећина испитиваних 33,7%, а за суседе и сараднике на послу још увек мање од половине испитаних (49,3:48,8%). Натполовично су прихваћени за становнике града и земље али тај постотак не превазилази две трећине испитаних (61,6:63,3%).

Традиционално, и према припадницима турске етничке заједнице бележи се висок степен нетолеранције. Тек сваки осми испитаник у бугарском подузорку прихвата могућност потенцијалног брака са Турчином – 13,9%. Турке за пријатеље прихвата 45,6%, за суседе 59,9%, сараднике на послу 61,7%,

¹⁵ Иначе према резултатима последњег пописа из 2001. г. најбројније мањине у Бугарској су Турци са 9,5% и Роми са 1,5% учешћа у укупној популацији

¹⁶ “Самоопредељење за припадност нацији јако утиче на самосвест о етничкој припадности – тенденција да се даје предност заједничком на основу специфичног. Ово је објективан процес који одражава карактер етничког модела у Бугарској, али одражава и субјективан став који је проузрокован временом и контекстом истраживања” из извештаја локалног координатора истраживања за Бугарску изведеном пре 4 године.

МЕЂУЕТНИЧКИ ОДНОСИ НА БАЛКАНУ У СВЕТЛУ МЕЂУЕТНИЧКЕ ...

као становнике властитог града 77,7% и као становнике властите земље 79,3% испитаника. Испољена социјална дистанца према Ромима и Турцима резултат је дуготрајног одржавања стереотипа¹⁷, али и статусом ових етничких група у друштву и медијске слике о њима, сматрају социолози непосредно упућени у ту проблематику. Сепарацију у територијалној и образовној сфери, поменути аутори такође наводе као важан аспект који угрожава интеграцију ових мањина у бугарско друштво. Висок криминалитет у ромској и групи, други социјални проблеми који су посебно наглашени у мањинским етничким групама, као и велики економски проблеми са којима се суочава савремено бугарско друштво, део су објашњења високе социјалне дистанце према тим мањинским групама. (Мантарова, Закхариева, 2007:271)

За испитанике у Бугарској припадници влашке етничке групе нешто су пожељнији за мрежу социјалних односа у односу на Турке. Као брачни партнери прихватљиви су у 17% случајева, као пријатељи у 52%, суседи у 62,3%, сарадници на послу у 63,7%, а као становници града или државе у 74,7%, односно у 76,7% случајева.

Две етничке групе према којима бугарски испитаници исказују најмању дистанцу су Срби и Македонци. При том, Срби су ипак далеко мање “омиљени” у односу на Македонце. На потенцијалне брачне односе са Србима пристаје 26% испитаних. Србе за пријатеље испитаници прихватају у надповичном износу – 61,5% и тај износ правилно расте до односа који подразумева однос најмање блискости – живот у истој земљи (78,9%). Са Македонцима би брак засновало 36,1% испитаника, док их за пријатеље жели 71,4% испитаних. Њихова пожељност расте са смањењем степена интимности односа у који се улази, те достиже 85,1% у случају прихватања Македонаца као становника властите државе.

Налази истраживања потврђују чињеницу о затворености бугарског друштва, поготову затвореност породица за припаднике других етничких скупина. Подаци добијени овом приликом показују значајније дистанцирање у односу на оне устатовљене у другим истраживањима у којима се констатује смањење дистанце последњих година. Етничка дистанца у најблиским контактима према припадницима етничких скупина које су најприсутније на подручју Бугарске, исказана је у већем степену него у истраживању из 1993.г (Мантарова, Закхариева, 2007:268). Разлика може потицати и због тога што је истраживање чији су резултати приказани у овом тексту урађено у мањем граду, где процеси модернизације и отварања бугарског друштва иду спорије него што је то случај са престоницом, чије је становништво у значајној мери садржано у узорку испитивања етничке дистанце са чијим резултатима је учињено поређење. Иако је то, не треба сумњати, само део разлога, недовољно познавање околности у испитиваној средини не омогућава релевантно тумачење а тиме и закључке.

¹⁷ Око 90% испитаника се у недавном истраживању стереотипа према овим мањинама изјашњава о Ромима као популацији која жели да живи о трошку државе, као незаинтересоване за образовање, лење, као оне који не воде рачуна о хигијени, нити поштују законе. За Турке важи да су јако религиозни (82,3%), да немају позитивне ставова према Бугарима (36,3%), непоштују законе (31,7%), док су остале особине које су наведене за Роме прихваћене код око четвртине испитаника.

Природно, доминација испитаника који се изјашњавају као припадници православне конфесије утицала је да резултати о верској дистанци показују највише наклоности према припадницима верске групе којој лично припадају. Према израженој прихваћености других верских група осим наглашене толеранције према групи неверујућих са којима би у 58,9% случајева пристали на ступање у брачну заједницу, најмању дистанцу испитаници на нивоу читавог подузорка за Бугарску показују према римокатолицима са којима би на брачну везу пристала скоро половина респодената (49,8%). Више од четвртине испитаних прихвата најблискије контакте са јудаистима (28,1%) и протестантима (26,9%), док су најмање прихватљиви за брачне партнере муслимани (15,7%). Прихваћеност осталих видова друштвених релација следи наведени редослед: најмање је изражена дистанца према доминантној православној конфесији, потом према римокатолицима и атеистима, после којих следе јудаисти, протестанти и муслимани као најмање пожељна група за сарадњу у социјалном простору.

Посматрањем дистанце према конфесионалној припадности испитаника добија се следећа слика. Испитаници доминантне, православне вероисповести, прихватају атеисте (63%) и католике (53,2%) у надполовичном износу за брачне партнере, протестанте и јудаисте за нијансу радије, него испитаници у читавом подузорку (27,6:30,1%), док је према муслиманима исказан низак степен толеранције (8,2%). Према осталим релацијама у социјалном простору, православни исказују сличан, за нијансу умањен степен склоности, у односу на забележен на нивоу читавог подузорка.

Подаци добијени у групи испитаника муслиманске вероисповести пак показују изразиту затвореност када су у питању најинтимније релације с припадницима осталих верских група, али зато испољавају изразиту спремност на сарадњу у социјалним односима који захтевају мању блискост. За брачне партнере припадници муслиманске вероисповести најмање желе јудаисте (4,3%). Не много прихватљивији јесу припадници римокатоличке и протестантске цркве, са којима би тек у 6,5% случајева пристали на хипотетичку брачну заједницу. Атеисти су тек од једне десетине испитаника прихваћени за хипотетички брак, док је ајвећа толеранција испољена према припадницима православне вероисповести са којима би у 15,2% случајева ступило у брачну заједницу. Када се изузму атеисти који су за пријатеље прихваћени у 37% случајева, као и јудаисти и протестанти који су надполовично пожељни за пријатеље, могуће је закључити да су испитаници муслиманске вероисповести показали у свим другим социјалним релацијама изузетно високу конфесионалну толеранцију. На пример, у свим друштвеним релацијама изузев брачне и професионалне припадници ове конфесије прихватају православне у потпуности (100%), католике такође, а са припадницима осталих конфесија спремни су на сарадњу у преко 80% случајева у суседским и професионалним релацијама, док их као становнике властитога града, односно државе радо види чак у од око 95% испитаника.

Генерално, представљени подаци показују да се, како су то и налази ранијих истраживања потврдили, етничка и конфесионална дистанца манифестују пре свега у пољу најблискијих социјалних релација – спремности да се изгради брачна или пријатељска веза. Дистанца се смањује са опадањем блискости односа који би могли били засновани у социјалном простору. Треба истаћи да је етничка дистанца према мањинским етничким и конфесионалним групама знатно слабија на испитиваном подручју у Србији него у Македонији и нарочито, Бугарској. Генерално, у сва три подузорка најмање прихваћене етничке групе су албанска, ромска и турска, с тим што је дистанца према њима још већа када се посматра искључиво у групи већинског становништва. Такође, установљено је да албанска етничка група испољава најизраженију социјалну дистанцу према другим етницитетима забележену у истраживању.

Испитаници показују толерантнији став према припадницима мањина који порекло воде из суседских земаља. У Србији је већа наклоност исказана према припадницима македонске етничке групе него према припадницима бугарске етничке групе. У Македонији је наклоност знатно већа према Србима него према Бугарима, а у Бугарској према припадницима македонске етничке групе но према српској етничкој мањини.

Дистанцирање међу верским групама још је интензивније у зони најблискијих социјалних веза, но оно је ипак знатно мање од исказаног међу етничким групама када су у питању социјални контакти који захтевају мању блискост. Најснажнија узајамна удаљеност је установљена међу припадницима православне и муслиманске вере у Македонији, док у Србији и Бугарској већинска верска група испољава снажну дистанцу према муслиманима, али не и обрнуто. Најмања дистанца ако се изузме доминантна конфесионална група забележена је према римокатолицима. Чињеница да је међуетничко дистанцирање израженије од верског наводи и на претпоставку да је национална припадност у односу на верску значајнија компонента у идентитету наших испитаника. На то може упућивати и више пута емпиријски аргументована теза да је на просторима где су, по брјности доминантни припадници православне вероисповести религиозност нижа но на онима где живи претежно римокатоличко или муслиманско становништво. Није без значаја ни тврдња неких познаваоца ове проблематике да је декларативна религиозност и верска припадност више део националног идентитета него личне религиозности. Ипак, одговор на ову хипотезу треба потражити у неком наредном истраживању где ће овај проблем бити у жижи интересовања истраживача.

Јасмина Иванов

Табела 1
Укупна етничка дистанца изражена у дистрибуцији одговора ДА (у%) (подузорок Србија)

Тврдње	Албанци	Бугари	Македонци	Роми	Срби	Турци	Власи
Желео бих као становника своје земље	59,2	81,0	90,3	84,1	98,7	71,1	80,1
Желео бих као становника свог града	58,1	81,0	89,9	83,2	98,5	69,5	79,0
Сарађивао бих на послу	55,4	78,6	89,8	75,9	98,4	65,1	77,3
Имао бих за суседа	49,7	78,2	90,3	73,1	98,7	62,9	74,6
Имао бих за пријатеља	44,9	74,9	89,6	68,3	98,9	59,5	70,3
Ступио бих у брак	15,2	47,1	68,1	28,7	96,2	26,9	41,0

Табела 2
Укупна конфесионална дистанца изражена у дистрибуцији одговора ДА (у%) (подузорок Србија)

Тврдње	Православци	Католици	Муслимани	Протестанти	Јудаисти	Атеисти
Желео бих као становника своје земље	98,5	82,0	75,4	68,4	78,3	75,0
Желео бих као становника свог града	98,3	81,6	74,1	67,5	77,4	74,6
Сарађивао бих на послу	98,2	80,0	71,1	63,6	74,8	72,8
Имао бих за суседа	98,0	77,4	68,0	60,3	71,9	71,0
Имао бих за пријатеља	98,2	75,4	68,3	54,2	67,1	68,1
Ступио бих у брак	97,1	46,3	26,7	29,1	34,2	46,6

МЕЂУЕТНИЧКИ ОДНОСИ НА БАЛКАНУ У СВЕТЛУ МЕЂУЕТНИЧКЕ ...

Табела 3
Укупна етничка дистанца изражена у дистрибуцији одговора ДА (у%) (подузорак Македонија)

Тврдње	Албанци	Бугари	Македонци	Роми	Срби	Турци	Власи
Желео бих као становника своје земље	84,8	66,0	93,0	82,5	82,7	87,7	86,8
Желео бих као становника свог града	82,6	65,0	92,4	81,9	81,1	86,4	85,7
Сарађивао бих на послу	78,3	61,4	91,5	71,9	78,8	84,0	82,9
Имао бих за суседа	67,0	54,1	89,6	57,7	75,9	72,2	78,1
Имао бих за пријатеља	68,5	56,9	88,7	55,0	77,0	73,1	77,2
Ступио бих у брак	28,2	21,6	66,0	20,4	58,0	21,3	43,2

Табела 4
Укупна конфесионална дистанца изражена у дистрибуцији одговора ДА (у%) (подузорак Македонија)

Тврдње	Православци	Католици	Муслимани	Протестанти	Јудаисти	Атеисти
Желео бих као становника своје земље	93,7	90,9	88,1	85,7	84,0	87,5
Желео бих као становника свог града	92,8	87,5	86,8	83,5	82,2	84,9
Сарађивао бих на послу	91,7	88,5	83,7	80,1	77,7	79,9
Имао бих за суседа	88,5	84,2	76,1	74,5	71,0	78,1
Имао бих за пријатеља	88,7	83,8	77,2	71,9	69,7	77,7
Ступио бих у брак	67,2	48,9	40,3	29,1	22,1	42,9

Јасмина Иванов

Табела 5
Укупна етничка дистанца изражена у дистрибуцији одговора ДА (у%) (подузорок Бугарска)

Тврдње	Албанци	Бугари	Македонци	Роми	Срби	Турци	Власи
Желео бих као становника своје земље	62,3	99,6	85,1	70,3	78,9	79,3	76,7
Желео бих као становника свог града	61,6	99,3	84,4	66,1	79,3	77,7	74,7
Сарађивао бих на послу	48,8	98,5	80,0	36,6	72,2	61,7	63,7
Имао бих за суседа	49,3	99,3	79,9	32,6	69,2	59,9	62,3
Имао бих за пријатеља	33,7	98,4	71,4	21,1	61,5	45,6	52,0
Ступио бих у брак	7,9	89,6	36,1	4,4	26,0	13,9	17,0

Табела 6
Укупна конфесионална дистанца изражена у дистрибуцији одговора ДА (у%) (подузорок Бугарска)

Тврдње	Православци	Католици	Муслимани	Протестанти	Јудаисти	Атеисти
Желео бих као становника своје земље	100	95,6	80,3	80,7	83,0	87,0
Желео бих као становника свог града	100	95,6	79,5	80,8	82,7	86,3
Сарађивао бих на послу	99,6	95,1	69,9	76,3	76,8	83,7
Имао бих за суседа	99,8	93,8	65,5	72,6	75,7	81,8
Имао бих за пријатеља	99,6	89,2	53,6	59,5	62,4	75,0
Ступио бих у брак	87,8	49,8	15,7	26,9	28,1	58,9

Литература

- Баћевић, Љ.(1990): Национална свест омладине у Михаиловић С. и др : *Деца кризе – Омладина Југославије крајем осамдесетих*, ИДН, Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење, Београд
- Vogardus, E. S. (1925): Measuring Social Distances. *Journal of Applied Sociology*, 9
- Фиаменго, А.(1960): Студенти сарајевског универзитета –питање брака посматрано из аспекта националне и религиозне припадности и степена образовања брачних другова, *Социологија* 1
- Кубурић, З.(2007): Улога религије у формирању идентитета и социјалне дистанце, у: Митровић, Љ. Ур., *Идентитети и култура мира у процесима глобализације и регионализације Балкана*, ФФ Универзитета у Нишу, Ниш
- Кузмановић, Б.(1994): Социјална дистанца према појединим нацијама, у Лазић, М. и ур.: *Разарање друштва*, Филип Вишњић, Београд
- Мантарова, А., Захаријева, М. (2007): EthnicTolerance in Bulgarian Society, у: Митровић, Љ. Ур., *Идентитети и култура мира у процесима глобализације и регионализације Балкана*, ФФ Универзитета у Нишу, Ниш
- Миладиновић, С., (2007): Национални идентитет у зони највеће дистанце, у: Митровић, Љ. Ур., *Идентитети и култура мира у процесима глобализације и регионализације Балкана*, ФФ Универзитета у Нишу, Ниш
- Милошевић, Л. (2004): Срби о другима (Друштвена удаљеност срба од припадника других народа, националних мањина и етничких група у југоисточног Србији) у : *Квалитет међуетничких односа, свест о регионалном идентитету и могућности сарадње и интеграције на Балкану*, ФФ Универзитета у Нишу, Ниш
- Михајиловић, С.(1998): Етнички стереотипи и хетеростереотипи на Косову, *Социологија*, XL, 3
- Панћић, Д. (1967): *Етничка дистанца у СФРЈ*, ИДН, Београд, (умножено)
- Панћић, Д.(1987): *Национална свест младих у СР Србији без САП*, ИИЦ ССО Србије, Београд
- Панћић, Д. (1989): Друштвена дистанца, у : *Југословени о друштвеној кризи*, ИЦ Комунист; Београд
- Панћић, Д. (1996): Changes in ethnic stereotypes of Serbs, *Социологија*, XXXVIII, 4
- Попадић, Д., Биро, Б.(1999): Аутостереотипи и хетеростереотипи Срба у Србији, *Нова српска политичка мисао*, VI, 1-2
- Рот, Н., Хавелка,Н. (1973): *Национална везаност и вредности код средњошколске омладине*, Институт за психологију, ИДН, Београд
- Рот, Н. (1966):
- Секел, Л.(2000): Етничка дистанца, ксенофобија и етнонационалистичка манипулација, *Социологија*, XLII, 2
- Супек, Р.(1963): *Психосоциологија радне акције*, Младост, Београд
- Супек, Р.(1973): *Друштвене предрасуде*, Радничка штампа, Београд

Бокица Јовановић

СТЕРЕОТИПИ И ПРЕДРАСУДЕ У НАШЕМ ДВОРИШТУ И У НАШЕМ КОМШИЛУКУ*

У најопштијем смислу, стереотипи и предрасуде су културне творевине. Њима се указује на појединце и друштвене групе; њима се појединци и друштвене групе “дефинишу”, “разумевају”; помоћу њих се врши аутодетерминација, аутодетекција и самоодређење појединаца и друштвених група; помоћу њих се маркирају пријатељски / непријатељски расположени појединци и друштвене групе... Ове творевине су саставни део свакодневља, али су и појаве дугог трајања. Оне су саставни део сваког друштвено-културног процеса. Оне јесу, истовремено, и координате помоћу којих се појединци и друштвене групе крећу кроз простор и време, али и окоштали и неистиносни вредносни судови. Наизглед парадоксално, оне непосредно потврђују оно одређење културе које је дао Клајд Клакхон (Clyde Kluckhohn): “Културу разумемо као све оне историјске творевине које представљају нацрт за живљење, експлицитне и имплицитне, рационалне, ирационалне и нерационалне, које постоје као потенцијална упутства за људско понашање”.¹ Тачније, стереотипи и предрасуде су (као културне творевине), такође, упутства за људско понашање и мишљење.

Ради разумевања ових појава кренимо са, релативно, најпоузданије платформе – кренимо од одређења која се налазе у лексиконима и речницима.

Према мишљењу Ивана Клајна и Милана Шипке, *стереотип* представља уједначен, увек исти поступак, неоригиналну мисао, баналну, отрцану фразу.² У најпознатијем лексикону код нас, оног Милана Вујаклије, *стереотипан* значи да је нешто одређено као увек исто, староковно, непроменљиво, нешто што је у истом облику, укалупљено, убичајено.³ И, већ овде уочавамо једну фину разлику у тумачењу овог појма у реченим речнику и лексикону. Док И. Клајн и М. Шипка стављају тежиште на неоригиналности и баналности, дотле М. Вујаклија инсистира на томе да се стереотип креће кроз време и, окоштао, стиже до садашњости из минулих времена. Према овом другом одређењу, он је дубоко срастао са културном стварношћу. Он је веза између прошлог и садашњег.

У психолошком смислу, стереотип је “један од фактора који смањују тачност опажања и оцјењивања припадника неких друштвених група (првенствено етничких, расних, вјесрких и сл.), која се приписују сваком

* Рад урађен у оквиру пројекта “Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције” (149014Д), који се реализује у Центру за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Kluckhohn, C., & Kelly, W. H., *The Concept of Culture*, u: R. Linton (Ed.), *The Science of Man in the World Culture*, Columbia University Press, New York, 1945, стр. 79.

² Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Прометеј, Нови Сад, 2006.

³ Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд, 1970.

поједином припаднику тих група... при чему се занемарују – често веома значајне – итрагрупне разлике. Иако нису, као предрасуде, акционо усмјерени, стереотипи су ипак повезани са ставовима, што је очито у чињеници да се неким групама приписују углавном негативне особине, а неким – нарочито властитој групи – позитивне.”⁴

Иначе, израз стереотип први је употребио амерички публицист Волтер Липман (Walter Lippman) у књизи *Јавно мњење (Public Opinion)* 1922, да би означио непроменљиве, ограничене, скучене “слике у нашој глави”, које се не могу лако мењати. Оне обично представљају пејоративна значења – у супротности су са социолошким процесом категоризације.⁵ Чарлс Стенгор (Charles Stangor), дефинише стереотипе као “веровања о карактеристикама група људи” односно као “представе о одређеним карактеристикама које су у дуготрајној, семантичкој меморији повезане са сасвим одређеним социјалним категоријама”.⁶ Зато функција стереотипа, пише Мирјана Васовић, “није само сазнајна, већ они служе и да потенцирају разлике између ‘нас’ и ‘њих’ (односно група људи које заузимају различите позиције у друштвеној структури), да изазивају негативне емоције, као и да оправдавају одређене акције усмерене на неку групу (дискриминација, прогањање и сл.).”⁷

Познавање аутостереотипа, које негује једна заједница о себи, може бити средство да се, у извесној мери, разуме понашање појединаца и саме заједнице. Користећи се синтагмом “национални карактер” Слободан Јовановић даје, може се и тако читати, методолошко упутство за разумевање оних идеја “које један народ има о свом властитом карактеру, о својој историји, о својим задацима у будућности... Тачне или нетачне, те идеје бар донекле утичу на поступке једног народа, и зато их ваља проучавати, ако смо ради да те поступке потпуно разумемо.”⁸ Поводом “идеја које један народ има о себи” добро је подсетити се једног значајног става Хенри Тајфела (Henri Tajfel) којим указује да свака самоперцепција представља поделу на две друштвене стране: нашу и другу. Па, тако Тајфел указује на то да идентитет (друштвени) подразумева два посебна и важна међусобно повезана услова: (1) друштвене поделе представљају произвођење двеју чистих дистинкција, као неподударних категорија и (2) тако настају озбиљне тешкоће које отежавају прелазак из једне групе у другу.⁹ Зато “Етнонационални стереотипи,” пише Душан Кеџмановић, позивајући се на Тајфела, “не дозвољавају припадницима једног народа да себе погледају у огледалу, да се суоче са самим собом. Стереотипи их чувају истине о њима самима. Поред тога, зато

⁴ Milan Bosanac, Oleg Mandić, Stanko Petković, *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, Informator, Zagreb, 1977.

⁵ Gordon Marshall, *Dictionary of Sociology*, Oxford University Press, New York, 1998. стр. 642.

⁶ Charles Stangor, *Stereotypes and prejudice: essential readings*. Psychology Press, Taylor and Francis Group, Philadelphia, 2000, стр. 6, у: Душан Кеџмановић, *Nacionalni karakter i stereotip o nacionalnom karakteru*, Status, Mostar, 5/2005, стр. 84.

⁷ Mirjana Vasović, *Propagandne (ubediivačke) tehnike u službi manipulacije javnim mnenjem*, у: *Etika javne reči u medijima i politici*, Zoran Vacić (ur.), Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2004, стр. 262.

⁸ Слободан Јовановић, *Један прилог за проучавање српског националног карактера*, у: *Сабрана дела Слободана Јовановића*, књ. 12, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд, 1991, стр. 543.

⁹ Шире у: Henri Tajfel, *Social identity and intergroup behaviour*, у: *Social Science Information*, SAGE Publications Ltd, London, 13/1974, стр. 65 и даље.

СТЕРЕОТИПИ И ПРЕДРАСУДЕ У НАШЕМ ДВОРИШТУ...

што, како истиче Хенри Теифел, помажу идеологизацији колективних акција, етнонационални стереотипи не дају припадницима једног народа да уче прави карактер многих колективних акција које подузимају њихови сународници. Даље, као важан дио представа и вјеровања, а то значи и културе одређеног народа, етнонационални стереотипи чувају идентитет тога народа.¹⁰

Непосредно уз стереотип је смештена предрасуда, као “стереотипно, ненаучно, догматично, хипостазирано увјерење засновано на традиционалним назорима и заблудама или непровјереним тврдњама и лажним ауторитетима или вриједностима.”¹¹ Предрасуда представља унапред формирано мишљење или пристрасност, који су усмерени против или за фаворизовање неке личности или мишљења.¹² За разлику од сререотипа, предрасуда има акциони карактер – она позива на делање. Најефектнију дефиницију предрасуде дао је Пол Лафарг (Paul Lafargue): “То је лоше мишљење о другима без довољног оправдања.”¹³ Гордон Олпорт (Gordon Willard Allport) каже да се предрасуде формирају на основу поједностављених генерализација у односу према некој друштвеној групи или у односу према неком појединцу.¹⁴

Упутно је да на овом месту читалац подсети на “Олпортову таблицу” којом се, према Олпортовом мишљењу, углавном, може мерити степен предрасуда у друштву:

(1) *Анти-говор* (Antilocution). Већинска друштвена група почиње да прави омаловажавајуће шале, досетке на рачун неке мање групе. Већина ово види као безазлену шалу.

(2) *Избегавање* (Avoidance). Већинска друштвена група почиње активно да избегава и изолује мањинску друштвену групу.

(3) *Дискриминација* (Discrimination). Већинска друштвена група претвара предрасуде у активан чин тиме што ускраћује права и могућности мањинској дгрупи. Овакво понашање има за циљ да активно нашкоди мањинској групи кроз ускраћивање могућности за адекватно образовање, запослење, право на вероисповест, итд.

(4) *Физичко злостављање* (Physical Attack). Већинска друштвена група изолованим вандалским испадима уништава имовину и врши насилне нападе: линчовања, погроми, итд.

(5) *Истребљење* (Extermination). Већинска друштвена група тежи да физички истреби мањинску групу: “Индијански ратови” у САД; “Коначно решење решење јеврејског питања” у нацистичкој Немачкој, итд.¹⁵

Руди Супек указује на најчешће предрасуде везане уз појмове култура и нација. У простору предрасуда ове категорије се преклапају, па се култура везује уз национално тло, а култура једног друштва се (предрасудно) састоји само од националних културних вредности (искључје се чињеница да је

¹⁰ Dušan Kecmanović, *Etnonacionalni stereotipi i etnonacionalna stvarnost*, Odjek, Sarajevo, jesen-zima, 2005, стр. 92.

¹¹ Milan Bosanac, Oleg Mandić, Stanko Petković, *Наведено дело*.

¹² Gordon Marshall, *Наведено дело*, стр. 522.

¹³ *Sociološki rečnik*, priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007.

¹⁴ Gordon W. Allport, *The Nature of Prejudice*, Addison-Wesley Publishing Company, Cambridge, 1954.

¹⁵ Исто.

Бокица Јовановић

култура, заправо, настала и под утицајем универзалних културних вредности).¹⁶ Загорка Голубовић упозорава на чињеницу да предрасуде представљају и “негативно” и “позитивно” мишљење, “реч је о предрасудном мишљењу које најчешће изражава или групну нетрпељивост, или глорификацију своје групе. Могло би се, са Allportom, закључити да је предрасудно мишљење сувише лако уопштавање једног искуства, које нема одговарајућу искуствену подлогу.”¹⁷

Доминатни стереотипи и предрасуде на Балкану представљају “тврду”, окамењену, саморазумљиву слику културно-историјских прилика. Дабоме, свако подручје на овом свету има својеврсне стереотипе и предрасуде. Балкан се у том погледу не разликује од осталог дела света. Но, нас интересује какав је карактер ове појаве код нас, на Балкану.

Марија Тодорова даје прегнатан поглед на културно-историјске изворе ове појаве. Што се тиче политичког наслеђа могу се издвојити два која су све до XIX века била најутицајнија. Ради се о миленијуму византијске власти, а онда и о пола миленијума отоманске власти, која је Балкану донела име и најдужи период политичког јединства у његовој историји. Не само то, “већ су отомански елементи, или они који се доживљавају као отомански, битно одредили стереотипну представу о Балкану. Могли бисмо рећи да је Балкан заправо отоманско наслеђе, у ужем смислу те речи.”¹⁸ Са друге стране, Балкан је бременит међусобним сукобима, ревиндикацијама... малих народа. Уз то, као периферни европски регион, Балкан не баштини историјско-културне процесе кроз које је, трауматично, али на конститутиван начин прошао западни део Европе. Балкан нема искуство ренесансе, као самообнове и креације друштва која доноси идеју слободе, која је често изневеравана, али никад више није заборављена; нема искуство протестантске реакције, као процеса унутаррелигијске ауторефлексије и аутокритике; нити има искуство грађанских револуција, као, истина, крвавог и суровог, али фундаменталног искорака из једне у другу епоху; нема искуство просветитељског оптимизма, који, иако је предметом постмодерне критике и у вези са тим, понекад, помодног одбацивања, неумитно производи творевине разума... Са друге стране, Балкан је стално поприште “одмеравања” снага и интереса који се актуелизују у виду империјалног насиља “великих” и спољних сила, али је и поприште сопствених, регионалних империјализама: “Велика Србија”, “Велика Бугарска”, “Велика Албанија”, “Хрватска до Земуна”...; поприште је узајамног полагања права на територије којима се даје јак симболички значај:

¹⁶ Rudi Supek, *Društvene predrasude i nacionalizam*, Globus, Zagreb, 1992, стр. 88.

¹⁷ Загорка Голубовић, *Улога друштвених наука у разоткривању етничких стереотипа у Србији*, у: *Регионални развој и интеграција балкана у структуре ЕУ – Балканска раскрсница и алтернативе / Regional Development and Integration of the Balkans into the EU Structures – Balkan Crossroads and Alternatives*, зборник радова, Филозофски факултет, Институт за социологију, Ниш, 2004, стр. 535.

¹⁸ Marija Todorova, *Šta je istorijski region? – premeravanje prostora u Evropi*, Reč, Beograd, 73/19, 2005, стр. 89.

СТЕРЕОТИПИ И ПРЕДРАСУДЕ У НАШЕМ ДВОРИШТУ...

Косово, Македонија, Добруда...; стереотипно непризнавање, тј. својатање идентитета “другог”: “Муслимани су цвет хрватства” али су и “Срби који су проверили”; “Црногорци и Македонци не постоје као нација”¹⁹; “Албанце није дотакла цивилизација”; “Бугарска држава је продукт оне и онакве бугарске политике”; “Срби немају културу”... Овај процес унутарбалканског дробљења траје и данас: један језик има четири имена (српски, хрватски, босански, црногорски); унутарконфесионална дисолуција православне цркве је у току (Српска православна црква, Македонска православна црква, Црногорска православна црква); “Хрвати више нису Балканци”, тј. “никад нису ни били”, то “нису ни Словенци” (који то “нису” на мало дискретнији и тиши начин но представници “небалканског хрватства”)... Коначно, идеолошка основа свих етничких идентитетских творевина на Балкану је једна и истоветна предрасуда: “Ми смо жртве”.

Дакле, у Србији, као и у другим балканским земљама, предрасуде и стереотипи о себи и другима су чест “нацрт” за обликовање друштвеног живота на Балкану. Ево шта показују налази нашег истраживања.

Кренимо у овом разматрању од последње констатације о томе да је идеолошка основа етничких идентитета садржана у предрасуди “Ми смо жртве”. На питање о томе да ли је у Србији, Македонији и Бугарској историја је оставила теже последице него у другим европским земљама, испитаници у Србији, Македонији и Бугарској су у већини случајева одговорили потврдно (Табела 1). Највиши ниво слагања са овом тврдњом су исказали испитаници у Србији. Један од разлога се може тражити у чињеници да једино испитаници у Србији имају непосредно и трауматично искуство – рат на подручју бивше Југославије, међународна изолација, ратни злочини... За другим разлогом се може трагати у чињеници да је Србија у заостатку иза Бугарске и Македоније у процесу евроинтеграција. Бугарска је чланица Европске Уније. Македонија је кандидат за чланство у Европској Унији. У јавном мњењу Србије успостављен је фреквентан став о томе да је приближавање Србије Европској Унији успорено због “завереничког непријатељства Запада” према Србији. Високи скорови у Македонији и Бугарској се, такође, могу читати као одјек својеврсног доживљавања сопствене културно-историјске ситуације. Македонија носи бреме непотпуног признања сопствене државности и националног идентитета. То се огледа у међународно прихваћеном називу државе – Бивша Југословенска Република Македонија, а што је резултат спора са Грчком, која везује име Македонија искључиво за име своје провинције Македоније. Парадоксално звучи реч “бивша” у имену једне садашње државе. Са друге стране, у бугарском јавном мњењу (још) није дошло до признавања македонске нације, мада је званични став бугарске државе амбивалентан и подложен променама – на пример: признаје се македонска држава, али се не признаје македонска нација. Заузврат, у македонском јавном мњењу је још увек живо сећање на српско, бугарско и грчко својатање

¹⁹ Гротескан је следећи пример. Да ли уинат Грцима, који не признају Македонцима право на државно име Македонија или због узбујалог националног романтизма?, тек Скопски аеродром, који се до јуче звао Петровец (по селу у непосредној близини) доби име “Александар Велики”, по Александру Македонском. Историјској науци није позната веза између Александра Македонског и данашњих словенских Македонаца.

Бокица Јовановић

територије македонске државе и Македонаца као Бугара, Срба или Грка. Уз то, Македонија има тежак унутрашњи спор са бројном албанском заједницом, са којом је имала оружани сукоб пре неколико година. У Бугарској је, такође, живо сећање на доминацију великих сила – Немачка, Русија / Совјетски Савез..., која је чинила Бугарску изнутра неслободном... Отуда то осећање осујећености у односу према другим европским државама – и у Србији, и у Македонији и у Бугарској.

Табела 1

У којој мери се слажете са следећом тврдњом: У Србији (Македонији, Бугарској) историја је оставила теже последице него у другим европским земљама

%	Србија	Македонија	Бугарска
Слажем се	73,3	65,5	64,7
Неодлучан сам	9,0	21,5	18,6
Не слажем се	4,2	5,8	5,1
Не могу да проценим	1,6	6,7	11,3

Осећање осујећености и извесног колективног ресантимана, по правилу води ка следећем стереотипу: “Наша историја је славна”. Став о сопственој славној историји може бити резултат ресантимана (Немачка, Русија...), али може бити и резултат става о ексклузивном значају и вредности сопствене нације (Енглеска, Француска, САД...). У нашем случају, већина испитаника из Србије, Македоније и Бугарске сматра да је “наша историја славна” (Табела 2). Историја, дакле, не може бити другачија до славна. Неславна? Искључено.

Табела 2

У којој мери се слажете са следећом тврдњом: Наша историја је увек била славна

%	Србија	Македонија	Бугарска
Слажем се	56,8	43,5	58,7
Неодлучан сам	12,9	36,2	24,9
Не слажем се	24,7	11,5	5,3
Не могу да проценим	5,5	8,4	10,6

Када је реч о одговорности за сукобе на Балкану испитаници из трију земаља виде одлучујућу одговорност у “страним силама” (Табела 3). Најизраженије мишљење у том погледу су исказали испитаници из Србије (91,5%). Овај податак указује на чињеницу да је још увек врло јак стереотип о превасходној одговорности Запада за ратни слом Југославије и за губитак “српских” територија. Судаћи према овом налазу, свега 3,3% испитаника из Србије је спремно на аутореклексиван став о овој ствари. Скорови у Македонији и Бугарској показују исте вредносне оријентације, мада нису тако оштро изражени као у Србији. У протекле две деценије и у овим земљама било је међуетничких сукоба (са Албанцима у Македонији и са Турцима у Бугарској). Међутим, ови сукоби, иако су доводили у питање постојећи

СТЕРЕОТИПИ И ПРЕДРАСУДЕ У НАШЕМ ДВОРИШТУ...

државни статус (у Македонији) и приказивали државу као националистички засновану творевину (у Бугарској) управо и због интервенције “великих сила” нису угрозили Македонију и Бугарску као државе.

Табела 3

По Вашем мишљењу сукоби на Балкану током протекле две деценије настали су као резултат мешања страних сила у односе балканских земаља

%	Србија	Македонија	Бугарска
Слажем се	91,5	72,3	76,3
Неодлучан сам	3,7	13,4	16,9
Не слажем се	3,3	7,2	1,3
Не могу да проценим	1,5	7,0	5,5

Но, за балканске сукобе нису одговорне само “стране силе”, већ и припадници других балканских народа. На питање о томе да ли су сукоби настали због балканских национализма, већина испитаника у Србији, Македонији и Бугарској је одговорило потврдно (Табела 4). С ваљаним разлогом се може претпоставити да искази о “одговорности национализма” не подразумевају критички став према “сопственим” национализмима. Та тврдња има исходиште у вишедеценијској доминацији националистичких идеологија у постсоцијалистичким земљама. Нажалост, у нашем упитника нема инструмента којим би се могла проверити ова тврдња, тј. да испитаници имају у виду искључиво “туђе”. национализме.

Табела 4

По Вашем мишљењу сукоби на Балкану током протекле две деценије настали су као резултат национализма балканских народа

%	Србија	Македонија	Бугарска
Слажем се	61,7	69,3	53,2
Неодлучан сам	16,3	15,2	30,5
Не слажем се	15,3	8,8	6,4
Не могу да проценим	6,7	6,2	9,9

Нивои предрасудног међурелигијског/међуконфесионалног неповерења су подобни претходним ставовима о балканским национализмима. На једнак начин се одговорност лоцира у оквире “различитих религија”, под чиме се подразумева одговорност “туђих” религија. Овде је ствар скоро истоветна као и у вези ставова испитаника о национализмима (Табела 5). На балканском подручју видљива је снажна национално-религијска идентификација. Религија и религиозност се не прихватају као *catholicon/katholikón*, већ као клеронационализам/етнофилетизам.

Бокица Јовановић

Табела 5

По Вашем мишљењу сукоби на Балкану током протекле две деценије настали су као резултат сукоба различитих религија

%	Србија	Македонија	Бугарска
Слажем се	59,5	54,2	59,7
Неодлучан сам	15,7	23,3	21,0
Не слажем се	20,8	14,2	11,8
Не могу да проценим	4,1	8,3	7,6

У назначеном смеру се крећу и ставови о томе да религијска нетрпељивост угрожава мир на Балкану (Табела 6).

Табела 6

Да ли, по Вашем мишљењу, религијска нетрпељивост угрожава мир на Балкану

%	Србија	Македонија	Бугарска
Да	46,0	30,4	38,6
Да, донекле	36,6	49,1	34,3
Не	9,4	8,1	15,1
Немам став	8,1	12,0	12,0

Када се узме у обзир збир вредности два модалитета (“Да” и “Да, донекле”) из претходне табеле добија се целовита слика о овој врсти ставова. Код свих испитаника влада мишљење о непосредној узрочној вези религијска нетрпељивост – угрожавање мира на Балкану (Табела 7).

Табела 7

Да ли, по Вашем мишљењу, религијска нетрпељивост угрожава мир на Балкану

%	Србија	Македонија	Бугарска
Да + Да, донекле	82,6	79,5	72,9

И, коначно, на постављено питање о томе која религијска заједница испољава највиши степен религијске нетрпељивости добија се потврда претходног става о томе да су “туђе” религије одговорне за сукобе на Балкану. Сви испитаници су указали на ислам као на најнетолерантнију религију на Балкану. Само у Србији, у статистички значајном броју (18%) испитаници се изјашњавају и о томе да је на другом месту “по одговорности” Римокатоличка црква. Ова тврдња постаје јасном када се има у виду да је највећи број испитаника у све три државе православне вероисповести. У ствари, испитаници ненамерно признају да су сами нетолерантни према другом (Табела 8).

Из, до сада, реченог видљиво је потпуно одсуство ауторефлексије. У сва три испитивана стратума испољен је јединствин стереотип: “За наше невоље су одговорни други, а ми смо жртве”.

СТЕРЕОТИПИ И ПРЕДРАСУДЕ У НАШЕМ ДВОРИШТУ...

Табела 8
Која религијска заједница испољава највећи степен религијске нетрпељивости?

%	Србија	Македонија	Бугарска
Православна црква	1,9	7,5	2,6
Исламска заједница	47,8	40,6	60,0
Римокатоличка црква	18,0	1,8	1,3
Протестантске заједнице	2,8	1,1	3,7
Не знам	23,0	32,7	20,0
Не желим да одговорим	6,5	16,2	12,4

И сада долази до заплета. Тамо где треба тражити један од могућих узрока сукоба на Балкану, код наших испитаника долази до извесне вредносне, спознајне конфузије. На питање о томе да ли је непознавање културе других узрок сукоба, неубудљива, релативна, већина испитаника одбацује такву могућност (Табела 9). У Македонији и Србији скорови се крећу у приближно истоветним пропорцијама (Македонија: слаже се са тврдњом 29,9% и не слаже се 31,6%. Србија: слаже се са тврдњом 37,5% и не слаже се 39,7%). У Бугарској су ставови, у извесној мери, јасније диференцирани (слаже се са тврдњом 17,7% и не слаже се 31,2%). Ови ставови се могу схватити и овако – иако постоји међукултурно познавање, културне разлике могу бити један од чинилаца сукоба. Ово одбацавање тврдње да је непознавање културе других узрок сукоба указује на то да се овде може препознати специфичан ириверзибилан појмовно-вредносни процес. Претходно смо видели да се одговорност за сукобе, према ставовима испитаника, налази у национализмима и религиозности других, који, као појаве, јесу културне творевине. Ако се апсолутна већина испитаника безрезервно изјашњава на тај начин, они тиме, имплицитно, тврде да познају нарав тих појава (национализам и религиозност) код других, а и код себе. Тиме су рекли: “Да, узрок сукобима јесте у културама других народа. То тврдимо јер познајемо њихове културе. Знамо ми какви су они!”. Међутим, на директно питање о култури настаје, већ речена, конфузија. Зашто? Многа истраживања показују да је на Балкану, у Србији, такође, дуго већ врло јака антиинтелектуалистичка (дакле, антикултурна) јавно-мњењска оријентација.²⁰ Другим речима, о томе шта је култура зна се врло мало или се не зна скоро ништа. Овоме треба додати поразну статистику о надполовичном броју функционално неписменог одраслог становништва у Србији, као и статистику о тек нешто више од 5% оних који имају високо образовање. Да се ради о кључном развојном и дугорочном

²⁰ “У Србији је, у отвореном или прикривеном виду, на делу вазда био антиинтелектуализам и сатанизација интелектуалаца... Штавише, у Србији се уврежио остракизам интелектуалца – неповерење Срба према својим најумнијим и најспособнијим људима. Њихова антиинтелектуална девиза – ‘све писмене људе у Србији треба побити’, ‘сјеби им знање’ и сл. – примењивана је на интелектуалце у безброј варијанти од Вакове буне до данас. Након Другог светског рата на овај остракизам ‘накалемио’ се бољшевички антиинтелектуализам с партијом као колективним интелектуалцем, одбојношћу чак и мржњом према аутономном интелектуалцу... Најзад, у последњој деценији десило нам се најгоре: издаја и аутокомпромитација српских интелектуалаца.” Jovica Trkulja, *O srpskim intelektualcima danas*, www.srpska-rec.co.yu/arhiva/321/dajstranu.php?a=14

Бокица Јовановић

проблему говори податак да су српски ђаци ове године у студији Организације за економску сарадњу и развој (OECD) за међународну оцену ученика (PISA) заузели тек 41. место и статистички гледано знатно заостају за просеком OECD. Њихови вршњаци из Финске освојили су прво место, као и неколико година пре тога. Због тога, већина наших испитаника има неразговорне представе о томе шта јесте култура.

Табела 9

По Вашем мишљењу сукоби на Балкану током протекле две деценије настали су као резултат непознавање културе суседних народа

%	Србија	Македонија	Бугарска
Слажем се	37,5	29,9	17,7
Неодлучан сам	15,3	26,2	32,1
Не слажем се	39,7	31,6	31,9
Не могу да проценим	7,5	12,3	18,3

У складу са претходним, видљива је доминатна оријентација ка традиционализму. Јака оријентација ка традиционализму, у нашим културама, упућује на схватање сопствене културе као ексклузивне вредности. У том случају, другим културама се не може приписати ексклузивни карактер (Табела 10). Међутим, отворено је питање о томе да ли се у овом случају ради о традиционализму или, пак, о псеудотрадиционализму. Но, ово питање може бити предметом посебне расправе.

Табела 10

У којој мери се слажете са следећом тврдњом: Традиција треба да нам буде пут ка будућности

%	Србија	Македонија	Бугарска
Слажем се	56,5	39,6	76,4
Неодлучан сам	13,6	34,0	15,0
Не слажем се	23,3	13,7	1,3
Не могу да проценим	6,4	13,0	7,3

Извесне разлике, које су у корелацији са степеном повезаности са Европском Унијом, се огледају и у ставовима о демократији. Највиши степен спремности да се призна легитимитет недемократском поретку је у Србији (Табела 11). Посматрано у историјској перспективи, аутентично демократско искуство нема ни једна од земаља у којима је обављено наше истраживање. Македонија га није могла ни имати с обзиром да је македонска држава формирана тек 1945. године, и то не као самостална држава, већ као федерална јединица у оквиру ширег државног поретка (Југославија), који није био демократски. Србија и Бугарска су делиле сличну судбину у XX веку. Од почетка века то су биле мале, неразвијене, периферне краљевине, претежно руралног карактера, у којима су се смењивали аутократски и псеудодемократски режими. После Другог светског рата у Србији је (у оквиру Југославије) успостављен мање-више аутохтон социјализам либералнијег карактера, но што је то био импортован социјализам совјетског типа у

СТЕРЕОТИПИ И ПРЕДРАСУДЕ У НАШЕМ ДВОРИШТУ...

Бугарској. Данас је Бугарска чланица Европске Уније, Македонија је пред вратима Уније, Србија је тек кандидат за кандидата што се тиче чланства у ЕУ. У том се кључу могу, поред других фактора, разумевати ставови о пожељности / непожељности демократског / недемократског поретка.

Табела 11

У којој мери се слажете са следећим ставом: Понекад је недемократски поредак бољи и ефикаснији од демократског

%	Србија	Македонија	Бугарска
Слажем се	28,3	33,4	11,3
Делимично се слажем	25,3	15,3	31,4
Не слажем се	30,7	36,1	38,3
Немам став о томе	15,6	15,3	19,0

Мада су разлике мале, поредак у позитивном вредновању става о прихватљивости недемократског поретка је следећи: Србија, Македонија, Бугарска. Ради поређења, узети су у обзир збирови скорова у два модалитета: “Слажем се” и “Делимично се слажем” (Табела 12).

Табела 12

Понекад је недемократски поредак бољи и ефикаснији од демократског

%	Србија	Македонија	Бугарска
Слажем се + Делимично се слажем	53,6	48,7	42,7

Традиционалистичка (псеудотрадиционалистичка) и недемократска оријентација је у очекивано високој корелацији са осећањем везаности за властиту нацију (Табеле 13 и 14).

Табела 13

У којој мери се слажете са следећим исказом: Веома сам везан за властиту нацију

%	Србија	Македонија	Бугарска
Слажем се	54,0	47,3	64,7
Делимично се слажем	30,0	31,9	26,7
Не слажем се	14,3	11,7	3,3
Не могу да проценим	1,7	8,9	5,3

Бокица Јовановић

Табела 14

У којој мери се слажете са следећим исказом: Спреман сам да се жртвујем за интерес и достојанство своје нација

%	Србија	Македонија	Бугарска
Слажем се	42,0	25,1	29,5
Делимично се слажем	32,4	28,6	40,7
Не слажем се	21,0	27,3	21,1
Не могу да проценим	4,6	9,0	8,6

Из приказаног сета стереотипа и предрасуда следи на крају приказ предрасудних и стереотипних ставова о томе који се народи имају сматрати одговорним за сукобе на Балкану (Табела 15) и томе који народи највише доприносе миру на Балкану (Табела 16). Сви испитаници приписују значајну одговорност за сукобе на Балкану пар Албанци / Бошњаци (Муслимани из БиХ). У Србији се на самом врху одговорности налази пар Албанци / Хрвати. У Македонији ово место заузима пар Албанци / Грци. Срби су се у рату сукобили са Хрватима, Бошњацима и Албанцима. Македонци су били у оружаном сукобу са Албанцима, а званична Грчка не признаје Македонији право на име, те тиме знатно успорава интеграцију Македоније у Европску Унију и у НАТО. Ове интеграцијске процесе званична Македонија види као гарант њеног суверенитета, који је, иначе, озбиљно угрожен.

Из перспективе изражене традиционалистичке оријентације и високе везаности за сопствену нацију наших испитаника произилазе очекивани ставови о томе који народи највише доприносе миру на Балкану. За испитанике из Србије, највећи допринос миру дају Срби и Грци (који се сматрају најзначајнијим пријатељима). За испитанике из Македоније то су Македонци и Срби. А за испитанике из Бугарске то су Бугари и Грци.

Табела 15

Која су два народа главни узрок сукоба на Балкану?

Србија

Албанци / Хрвати	43,9
Албанци / Бошњаци (Муслимани из БиХ)	23,7
Албанци / Срби	13,9
Хрвати / Срби	5,2
Албанци / Турци	5,0

Македонија

Албанци / Грци	38,7
Албанци / Бошњаци (Муслимани из БиХ)	18,0
Албанци / Срби	9,0
Грци / Срби	8,1

Бугарска

Албанци / Бошњаци (Муслимани из БиХ)	36,5
Албанци / Срби	18,9
Бошњаци (Муслимани из БиХ) / Срби	6,7

СТЕРЕОТИПИ И ПРЕДРАСУДЕ У НАШЕМ ДВОРИШТУ...

Табела 16

Која два народа највише доприносе успостављању мира на Балкану?

Србија

Срби / Грци	28,9
Грци / Македонци	11,7
Срби / Македонци	10,7
Роми & Срби	10,5
Бугари / Срби	5,9

Македонија

Македонци / Срби	28,4
Роми / Македонци	13,0
Хрвати / Македонци	7,2
Црногорци / Македонци	5,4

Бугарска

Бугари / Грци	26,7
Бугари / Румуни	13,2
Бугари / Власи	5,6

Налазима овог истраживања још једном се потврђује чињеница о постојаности стереотипа и предрасуда на Балкану. Филозофија и политика мира морају да ове чињенице имају у виду онда када је пројектују стратегије развоја. Нажалост, у политичком подсистему, а и у друштвеним наукама, овој појави се не приступа са потребном пажњом. Из тога произилази зебња да ће се евроинтеграција десити без истинске интеграције и дијалога. Остаје нада да ће стереотипи и предрасуде гаснути са успостављањем мултилатералних веза и релација на Балкану и у Европи и без смишљене политичке акције.

ETNIČKA DISTANCA U POSTREFERENDUMSKOJ CRNOJ GORI

Uvodne napomene

Merenje etničke distance, čije rezultate prezentujemo na narednim stranicama, sprovedeno je tačno godinu dana nakon što je Crna Gora na referendumu postala nezavisna i suverena država. Dakle, reč je o novom socijalnom i političkom kontekstu koji definiše društveni život u Crnoj Gori. Referendum je otvorio veliki broj novih pitanja i novih tema, a nezavisnost je svakako uticala kako na ostvarenje 'istorijskih želja', tako i do otvaranje novih problema u svetlu drugačne socio-političke konstelacije koja oblikuje stare probleme. Nacionalni i međunacionalni odnosi u Crnoj Gori posebno su važni kada su društveni i politički život u pitanju. Istraživanja uoči referenduma su jasno i nedvosmisleno ukazivala da pitanje nezavisnosti jeste nacionalno pitanje *par excellence*¹. Naime, nacionalne manjine su u većoj meri podržavale nezavisnost nego većinski Crnogorci, dok su Srbi bili izrazito protiv. Time je na ovoj liniji uspostavljen svojevrsan neformalni savez između nacionalnih manjina (prevashodno Muslimana i Albanaca) sa većim delom većinskih Crnogoraca i oni su se tokom kampanje, kao pristalice nezavisnosti konfrontirali sa onima koji se nacionalno izjašnjavaju kao Srbi. Dakle, jednim delom je politička konfrontacija predstavljala i nacionalnu konfrontaciju. Da stvar bude kompleksnija, u Crnoj Gori postoji kriza nacionalnog identiteta većinske grupacije - Crnogoraca². Naime, nema sumnje da etnički ne postoji razlika u Crnoj Gori između onih koji se izjašnjavaju kao Crnogorci i onih koji se izjašnjavaju kao Srbi. Razlika između njih je pre politička i referendum je to nedvosmisleno dokazao. Međutim, ova razlika i njihovo međusobno razlikovanje povećavalo je intenzitet upravo zbog toga što su oni koji se nacionalno izjašnjavaju kao Srbi i koji su bili za opstanak zajednice sa Srbijom, bili mnogo 'tvrđi' u svom političkom stavu pa su neretke bile i optužbe na račun Crnogoraca za njihov 'neprirodan' pakt sa nacionalnim manjinama usmeren protiv interesa Srpskog i Crnogorskog naroda. Sa druge strane, nacionalne manjine su se ponašale u skladu sa svojim nacionalnim interesima i vođeni jednostavnom logikom da manja zemlja njima garantuje bolji položaj za ostvarivanje vlastitih partikularnih interesa. Uz to, rat u Bosni i na Kosovu je doveo do toga da nacionalne manjine razviju animozitet prema Srbiji i Srbima kao onima koji su odgovorni za patnje pripadnika njihovih nacionalnih skupina u do skoro bratskim republikama i pokrajinama.

Sve u svemu nacionalni odnosi u Crnoj Gori su u toku referenduma bili veoma složeni i sasvim je razumno pitanje: šta se desilo nakon referenduma? Na političkoj sceni, još uvek tutnji rat između partija koje slede srpsku matricu i onih

¹ Besic, M. & Milivojevic, A. *Wither the Union? Interim Findings on the 'Changing' Ethnic Makeup of Montenegro and the Independence Referendum*, http://violet.berkeley.edu/~iseees/publications/2006_23-01.pdf

² Besic, M., *Struktura nacionalna svijetii u 'Nacija i Država'*, Đukakanović B. ed., CID, Podgorica

koje se, makar deklarativno, nalaze na građanskim pozicijama. Ove prve, i dalje neretko optužuju većinski narod za nacionalnu izdaju, teško se mireći sa porazom na referendumu, pri čemu je jasno da i dalje usled vlastitih političkih ciljeva podgrejavaju dualizam na liniji Srbi – Crnogorci, obezbeđujući sebi podršku u radikalnijem delu biračkog tela. Nacionalne manjine, posebno Albanci, su odmah nakon referendumu, što je bilo očekivano³, istupili sa određenim političkim zahtevima, koji su prvenstveno bili vezani za participaciju u parlamentu, što je svakako uticalo na percepciju većinskih nacionalnih grupa.

Dakle, ovo istraživanje je imalo za cilj da izmeri etničku distancu godinu dana nakon referendumu i sticanja nezavisnosti. Istraživanje etničke distance je u socijalnoj psihologiji metodološki usvojen način za ispitivanje međusobnih odnosa između etničkih skupina. Etnička distanca predstavlja, u osnovi, socijalnu distancu po etničkom kriterijumu. Za potrebe prvobitnih empirijskih istraživanja E. Bogardus, autor čuvene skale sa sedam odnosa, odredio je socijalnu distancu kao: “različite stepene razumevanja i osećanja koje postoje između grupa”. Još jednostavniju definiciju socijalne distance nalazimo kod J.P. Čaplina, koji smatra da je socijalna distanca: “stepen u kome su pojedinac ili grupa voljni da se pridruže drugom pojedincu ili grupi”.

Istorija nas uči da ukoliko država želi stabilnu i prosperitetnu zajednicu, većina mora poštovati i priznati prava manjina, kako idividualno tako i grupno. Na našem crnogorskom prostoru, opravdano se može govoriti multietičnosti i multikonfesionalnosti kao istorijskim kategorijama. Narodi su na ovim prostorima vekovima živeli u miru i zajedništvu iako su u određenim istorijskim periodima tenzije među pripadnicima različitih etničkih grupa kulminirale i prerastale u konflikte manjeg ili većeg obima.

Crnogorsko društvo je višenacionalno i multikulturalno. Prema zvaničnim podacima republičkog zavoda za statistiku preko 1/5 ukupne populacije sačinjavaju nacionalne manjine, koje su pri tom neravnomerno geografski distribuirane. Iz tih razloga periodično merenje etničke distance je veoma važno, pre svega kako bi se uočili eventualni problemi u odnosima između različitih etničkih grupa i na njih adekvatno i pravovremeno reagovalo.

Društveni život, kao primarna stvarnost pojedinaca koji taj društveni život izgrađuju, predstavlja u biti mrežu odnosa između pojedinaca. Pojedinci, članovi društva, nisu usamljene individue već pripadaju određenim društvenim grupama, koje predstavljaju rezultat društvenog grupisanja po različitim osnovama. Svaki konkretan totalitet ima svoju istoriju, kulturu, oblike socijalne organizacije, stratifikacijske mehanizme i čitav niz ključnih i akcidentalnih mehanizama koji su odgovorni za društveno grupisanje. Isto tako, odnosi između pripadnika različitih društvenih grupa mogu biti različiti. U neizdiferenciranom društvu, hipotetički, svi pojedinci bi bili pripadnici jedne ‘totalne’ društvene grupe, ili drugim rečima ključna odlika ovog društva bila bi ‘istost’ između njenih članova. Moderno društvo je, međutim, iziferencirano po čitavom nizu kriterijuma. U modernom društvu sociološki primarno razlikujemo pripadnike različitih klasa, različitih slojeva i

³ Besic, M., Bešić M. (2005), *Nationalism versus Civic option in Montenegro* u Between Authoritarianism and Democracy: Serbia, Montenegro, Croatia – Civil Society and Political Culture, Vol II, Vujadinovic, D, Veljak L, Goati V, Pavicevic, V. eds, Belgrade, CEDET, Podgorica: CEDEM, Zagreb, CTCSSR

ETNIČKA DISTANCA U POSTREFERENDUMSKOJ CRNOJ GORI

interesnih skupina koje se nalaze međusobno u različitim odnosima. Takođe, društvo je neretko diverzifikovano po različitim kulturološkim i istorijskim kriterijumima, naime, na ovaj način razlikujemo pripadnike različitih nacionalnih i religijskih skupina. Drugim rečima, zahvaljujući diferencijaciji koja karakteriše moderno društvo, postojanje, i odnosi između različitih društvenih grupa (skupina) posebno je važno pitanje. Takođe, odnosi između ovih društvenih grupa i pojedinaca koji te grupe sačinjavaju mogu biti različiti. Tačnije, oni mogu biti manje ili više 'bliski', tolerantniji ili manje tolerantni itd. Razlozi za socijalnu koheziju ili pak socijalnu dezintegraciju mogu biti različiti i oni se kreću u dijapazonu od istorijskih premisa, preko vrednosnih i ideoloških razlika do određenih mikro-socioloških uslova. Prema tome, pozadina problema društvenog grupisanja jeste opasnost od međugrupnih konflikata i društvene dezintegracije, ili drugim rečima, u uslovima kada postoje značajne sociološke i kulturološke razlike između društvenih grupa, postoji latentna opasnost od gubljenja mehanizama socijalne kohezije koji su ključni za funkcionisanje čitavog društva kao totaliteta.

U tom svetlu, jedan od važnih zadataka društvene nauke jeste utvrđivanje odnosa između društvenih grupa, odnosno pripadnika koji te grupe sačinjavaju. Ti odnosi se u realnom društvenom životu pojavljuju kao spremnost na uspostavljanja manje ili više bliskih odnosa sa pripadnicima drugih društvenih grupa. Upravo je ovo ključna ideja za pojam 'socijalne distance'. Kada govorimo o socijalnoj distanci, mi prvenstveno podrazumevamo 'meru' odnosno 'stepen' u kome se određene socijalne grupacije distanciraju jedni od drugih u društvenom prostoru, odnosno stepen u kome su pripadnici jedne grupe spremni da uspostavljaju konkretne odnose sa pripadnicima drugih grupa. Kriterijumi za (ne)prihvatanje pripadnika drugih društvenih grupa jesu 'stavovi' koje pripadnici jedne društvene grupe imaju prema drugim društvenim grupama. Sami stavovi su rezultanta velikog broja društvenih faktora na kojima su zasnovani, kao takvi predstavljaju dispozicije tj. odlikuje ih određena čvrstina zasnovana kako na znanjima tako i na emotivnim i voljnim sadržajima. Svaki stav, u osnovi, predstavlja 'uverenje' koje počiva na mehanizmu simplifikacije i stereotipne percepcije. Ovo su ključni razlozi usled kojih između društvenih grupa postoje prilično 'solidni' (čvrsti i dugotrajni) stavovi koji određuju prirodu i dubinu komunikacije i odnosa između društvenih grupa.

Istraživanje etničke distance

Etnička distanca je samo jedan od oblika socijalne distance, tačnije, etnička distanca jeste socijalna distanca u situaciji kada su referentne društvene skupine etničke zajednice. U višenacionalnom društvu, etnička distanca je posebno važna, jer njenim merenjem se može utvrditi nivo socijalne kohezije i mogućnost potencijalnih konflikata na nacionalnoj osnovi. Merenje etničke distance nije novijeg datuma. Kao istraživačku platformu, merenje etničke distance prvi je definisao američki sociolog Bogardus⁴ a koncept i operacionalna platforma koju je on definisao i danas je u osnovi ostala ista. Metodološki, ključna ideja merenja

⁴ Bogardus, Emory S. (1925b). Measuring Social Distances. *Journal of Applied Sociology*, 9, 299-308.

Miloš Bešić

etničke distance jeste sistem dvovalentnih pitanja, pri čemu svako sledeće pitanje predstavlja veći stepen 'bliskosti' sa stanovišta potencijalnih odnosa između pojedinaca koji pripadaju različitim društvenim grupama. Ajtemi su sistematski dati na način da u nekoliko (7-9) pitanja pripadnici jedne društvene grupe izražavaju 'bliskost' odnosno 'distanču' sa pripadnicima drugih društvenih grupa. Princip je da ispitanici u istraživanju prihvataju ili odbijaju socijalne veze sa pripadnicima neke od etničkih skupina. Na taj način svi ajtemi sačinjavaju jedinstvenu (Bogardusovu) skalu, koja izražava kumulativno odnos između pojedinih etničkih skupina. U originalnoj verziji Bogardusova skala je imala 7 pitanja⁵. Kasnije, brojni istraživači su modifikovali Bogardusovu skalu uvodeći nove, ili drugačije ajteme. Modifikacija Bogardusove skale se pokazala nužnom zato što je svako društvo u kulturološkom smislu specifično, tj. socijalni relati koji definišu 'bliskost' iz kulturoloških razloga mogu biti drugačiji. Na prostoru bivše Jugoslavije, istraživanje etničke distance prvi put su realizovali Rot i Havelka (1973)⁶ i oni su koristili modifikovanu Bogardusovu skalu koja se sastoji iz sledećih ajtema:

1. Da stalno živi u mojoj Republici
2. Da stanuje u mom susedstvu, u istoj zgradi ili ulici
3. Da se družim s njim kao sa prijateljem
4. Da moja sestra (brat) stupi u brak
5. Da ja stupim u brak
6. Da mi bude pretpostavljani na poslu
7. Da ima rukovodeći ili neki drugi važan položaj u mojoj Republici

U Crnoj Gori etnička distanca je mjerena više puta. Rezultati mjerenja koji su pred Vama, predstavljaju poslednje mjerenje etničke distance koje je realizovano u periodu april - maj 2007. godine⁷. Za ovu svrhu korišćena je modifikovana Bogardusova skala koja se sastoji iz devet ajtema⁸:

1. Da stalno živi u mojoj državi
2. Da stanuje u mom susjedstvu (u istoj zgradi ili ulici)
3. Da mi bude saradnik na poslu
4. Da mi bude prijetpostavljeni na poslu
5. Da bude vaspitač mojoj djeci
6. Da se s njim družim i posjećujem
7. Da ime rukovodeći položaj u mojoj državi
8. Da budemo u daljem srodstvu putem braka sa rođacima
9. Da budemo u bliskom srodstvu putem vlastitog braka ili braka djece

⁵ (1) Blisko srodstvo putem braka, (2) članstvo u klubu, (3) sused u ulici, (4) rad u istom zanimanju, (5) državljanstvo, (6) samo kao posetilac zemlji, (7) isključenje iz zemlje; Bogardus je merio distancu Amerikanaca prema četiri etničke skupine.

⁶ Rot, N., Havelka, N., (1973): *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*, Institut za psihologiju i IDN, Beograd.

⁷ Cetar za Demokraciju Ljudska Prava (CEDEM), *Etnička distanca*, April - Maj 2007, Podgorica

⁸ Kuzmanović, B je ovu skalu prvi put primenio u Crnoj Gori (2001): *Etnička distanca u Crnoj Gori*, u Djukanović, B., Kuzmanović, B., Lazić, M., Bešić, M., *Nacija i Država*, CID, Podgorica.

ETNIČKA DISTANCA U POSTREFERENDUMSKOJ CRNOJ GORI

Ista skala je primenjena i 2004. godine, u istraživanju koje je sproveo CEDEM u maju 2004. godine, štaviše, u ovom istraživanju je korišćen identičan dizajn uzorka. Prema tome, sve podatke dobijene ovim istraživanjem upoređićemo podacima iz 2004 godine i na taj način imaćemo priliku da pratimo trendove.

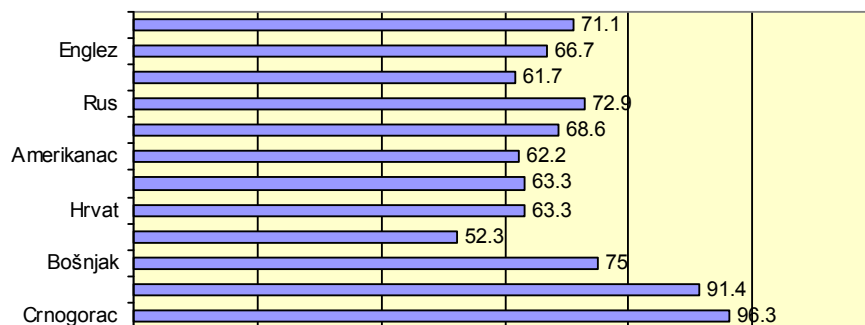
Rezultati merenja etničke distance u Crnoj Gori

Kao i 2004. god. istraživanje je realizovano na dvoetapnom stratifikovanom uzorku sa ukupnim brojem od 1466 ispitanika. Uzorak je reprezentativan za čitavu Crnu Goru, s tim da je 'pojačan' ukupan broj Abanaca i Muslima/Bošnjaka, kako bi se postigla reprezentativnost podataka kada je reč o stavovima pripadnika ovih nacionalnih skupina.

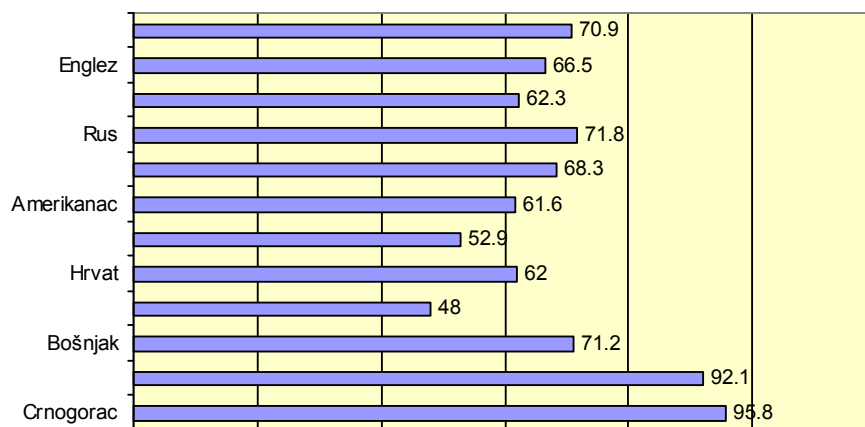
Kada je o prvom stepenu distance reč, tačnije kada je reč o odgovoru na pitanje: *Da stalno živi u mojoj državi* na nivou ukupne varijanse (grafikon 1), rezultati pokazuju da najveći sepen distance postoji u odnosu na Albance, tačnije skoro svaki drugi građanin Crne Gore ne bi želeo da pripadnici ove etničke skupine žive s njima u zajedničkoj državi.

I kada je distribuciji odgovora na pitanje: *Da stanuje u mom susedstvu (istoj zgradi ili ulici)* rezultati su slični (grafikon 2) s tim da se distanca povećava, te 52% građana Crne Gore ne bi želelo da ima Albance u susedstvu. Međutim, kada je o susedstvu reč, i prema Romima distanca je veoma izražena te blizu polovine građana Crne Gore ne bi želelo da ima pripadnike romske nacionalnosti za susede.

Grafikon 1. Da stalno živi u mojoj državi % DA odgovora

**Grafikon 2. Da stanuje u mom susjedstvu (u istoj zgradi ili ulici) %
DA odgovora**

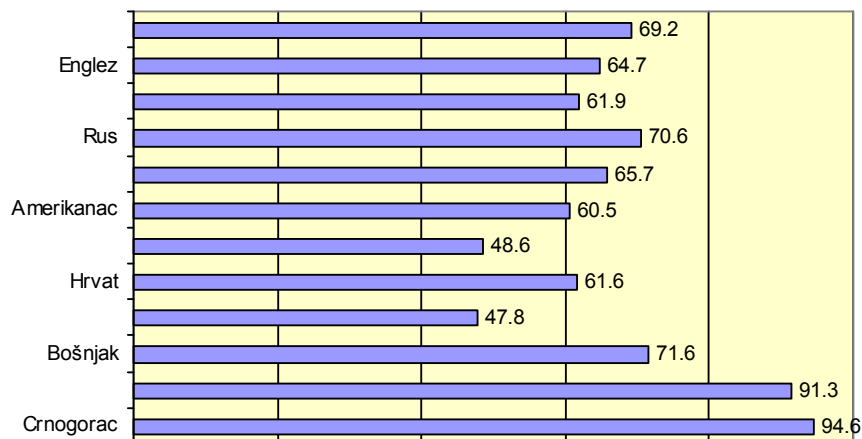

Distanca se blago povećava u odgovoru na pitanje: *Da mi bude saradnik na poslu* te i u ovoj situaciji preko polovine građana ne bi želeli pripadnike albanske i romske nacije kao saradnike na poslu, uz 30-tak% građana koji ni sa Muslimanima/Bošnjacima ne bi želeli da budu saradnici na poslu (grafikon 3).

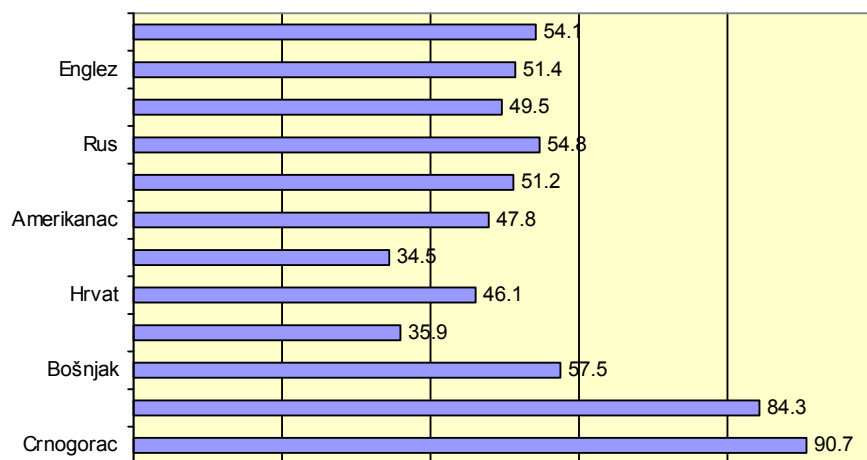
Na sledećem stepenu distance: *Da mi bude pretpostavljeni na poslu*, distanca se značajno povećava (grafikon 4). Osim kada je reč o Crnogorcima i Srbima, tj. pripadnicima većinskih nacionalnih skupina, značajna distanca postoji u odnosu na pripadnike svih ostalih nacionalnih skupina, pa čak i u odnosu na Bošnjake (57,5% DA odgovora). Najveća distanca u ovom pogledu postoji u odnosu na Rome (34,5% DA odgovora) i Albance (35,9% DA odgovora), ili drugim rečima 2/3 punoletnih građana Crne Gore ne želi da vidi pripadnike ovih nacionalnih skupina kao njima pretpostavljene na poslu. Ovaj podatak je veoma indikativan.

ETNIČKA DISTANCA U POSTREFERENDUMSKOJ CRNOJ GORI

Grafikon 3. Da mi bude saradnik na poslu % DA odgovora

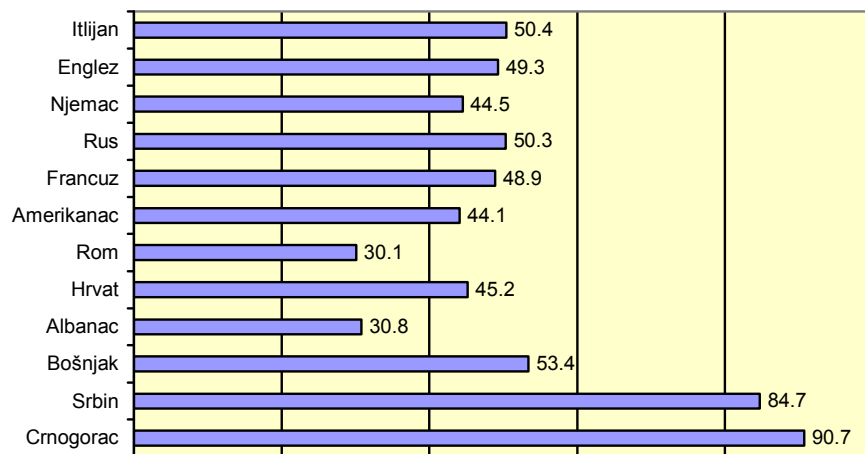

Grafikon 4. Da mi bude prijetpostavljeni na poslu % DA odgovora

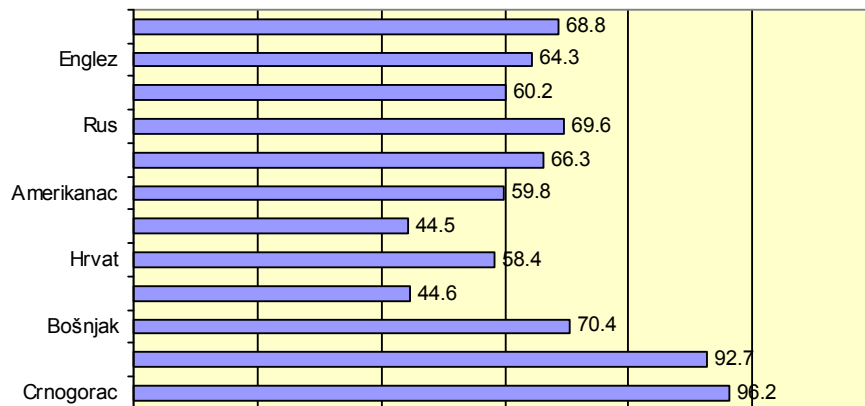

Ajtem: *Da bude vaspitač mojoj deci* se, takođe, pokazao veoma senzitivnim (grafikon 5). Na nivou ukupne varijanse, 70% građana Crne Gore ne bi želelo da pripadnici Albanske i Romske etničke skupine budu vaspitači njihovoj deci. Međutim, osim kada je reč o većinskim etničkim skupinama, distanca je u ovom pogledu velika i u odnosu na pripadnike svih drugih nacija, tačnije, ona se kreće oko 50%.

Grafikon 5. Da bude vaspitač mojoj djeci % DA odgovora

Grafikon 6 Da se s njim družim i posjećujem % DA odgovora

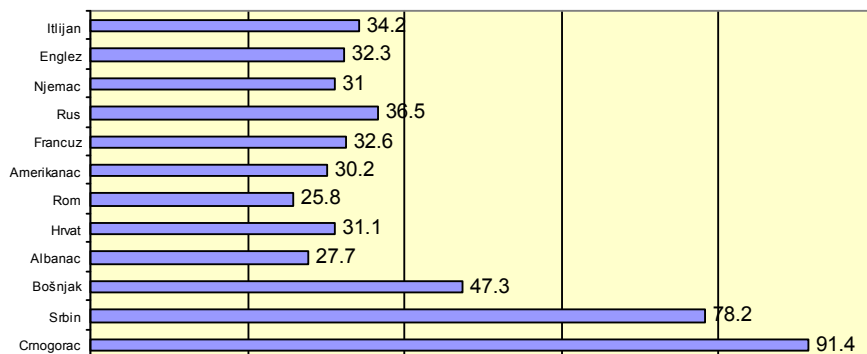
Interesantno, ali kada je reč o socijalnoj komunikaciji, tačnije kada je reč o *druženju i posećivanju*, distanca je značajno manja (grafikon 6). Međutim, i dalje i u ovom pogledu distanca je relativno velika u odnosu na Albance i Rome.

Posebno je interesantan sedmi ajtem, tačnije, odgovori na pitanje da li bi ste bili spremni *da pripadnici različitih nacionalnih skupina imaju rukovodeći položaj u Vašoj državi* (grafikon 7). U ovom pogledu čak više od polovine građana ne želi da vidi Muslimane/Bošnjake na rukovodećim položajima, dok je distanca u

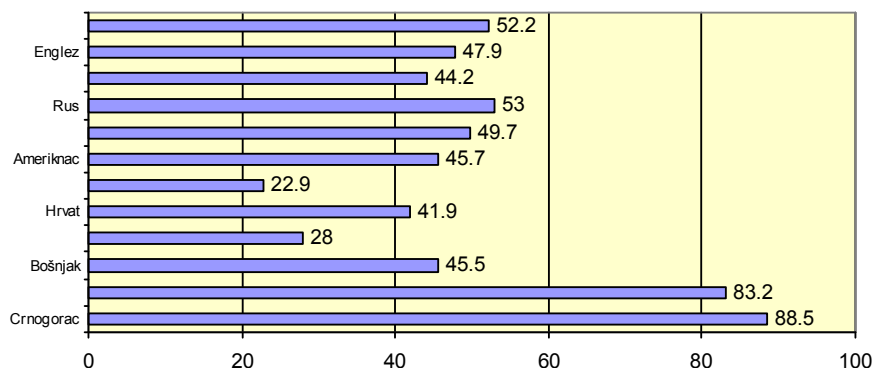
ETNIČKA DISTANCA U POSTREFERENDUMSKOJ CRNOJ GORI

odnosu na ostale etničke skupine još izraženija. U odnosu na Albance i Rome, distancu po ovom pitanju ima $\frac{3}{4}$ populacije, a u odnosu na ostale etničke skupine oko $\frac{2}{3}$ stanovnika Crne Gore.

Grafikon 7. Da ima rukovodeći položaj u mojoj državi % DA odgovora

Grafikon 8 Da budemo u daljem srodstvu putem braka sa rođacima % DA odgovora

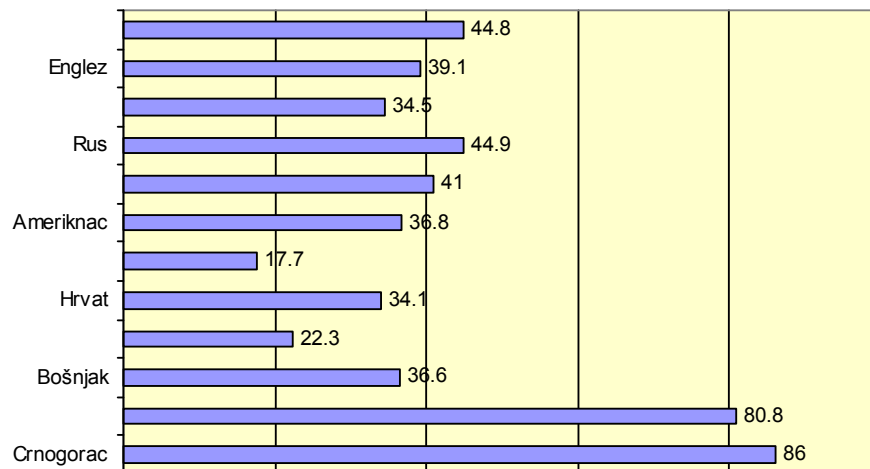
Kada je reč o modalitetu: *Da budemo u daljem srodstvu putem braka s rođacima*, preko 70% građana ima distancu u odnosu na Albance i preko 77% u odnosu na Rome. Međutim, ako se izuzmu Crnogorci i Srbi, i u odnosu na pripadnike ostalih etničkih skupina distanca je u ovom pogledu izražena, tačnije, ona se kreće od 48% do 58% (grafikon 8)

Konačno, u odnosu na mogućnost *bliskog srodstva putem vlastitog braka ili braka dece*, distanca je veoma izražena. U ovom pogledu samo 17,7% građana je spremno da izgradije ovu vrstu odnosa sa Romima, dok mogućnost za blisko srodstvo putem braka sa Albancima izražava 22,3% građana. U ovom pogledu

Miloš Bešić

distanca je izražena i u odnosu na Hrvate (34,1% DA odgovora) Muslimane/Bošnjake (36,6% DA odgovora). Sve u svemu, osim Crnogoraca i Srba, distanca u odnosu na sve ostale etničke skupine je veoma velika.

Grafikon 9. Da budemo u bliskom srodstvu putem vlastitog braka ili braka djece % DA odgovora

Sve opisane pojedinačne distribucije date su preko procenta DA odgovora na nivou ukupne varijanse u tabeli 1. Podaci nedvosmisleno pokazuju da su dve nacionalne većinske skupine dominantne i da je gotovo za sve nacionalne manjine prihvatljivo da sa njima izgrađuju odnose koji su predmet istraživanja. U ovom pogledu, prema Srbima je očito nešto veća distanca u odnosu na Crnogorce. Međutim, spremnost na bliske odnose sa pripadnicima bilo manjina, bilo ostalih etničkih skupina je limitirana, ili drugim rečima, pripadnici dominantnih skupina iskazuju sasvim solidnu distancu prema manjinama i ostalim nacionalnim grupama.

ETNIČKA DISTANCA U POSTREFERENDUMSKOJ CRNOJ GORI

Tabela 1

Ukupna etnička distanca – opšta distribucija u % “DA” odgovora

Tvrđnje	Crnogorac	Srbin	Bošnjak	Albanac	Hrvat	Rom	Ameriknac	Francuz	Rus	Nijemac	Englez	Italijan
Da stalno živi u mojoj državi	96,3	91,4	75,0	52,3	63,3	63,3	62,2	68,6	72,9	61,7	66,7	71,1
Da stanuje u mom susjedstvu (u istoj zgradi ili ulici)	95,8	92,1	71,2	48,0	62,0	52,9	61,6	68,3	71,8	62,3	66,5	70,9
Da mi bude saradnik na poslu	94,6	91,3	71,6	47,8	61,6	48,6	60,5	65,7	70,6	61,9	64,7	69,2
Da mi bude prijepostavljeni na poslu	90,7	84,3	57,5	35,9	46,1	34,5	47,8	51,2	54,8	49,5	51,4	54,1
Da bude vaspitač moje djece	90,7	84,7	53,4	30,8	45,2	30,1	44,1	48,9	50,3	44,5	49,3	50,4
Da se s njim družim i posjećujem	96,2	92,7	70,4	44,6	58,4	44,5	59,8	66,3	69,6	60,2	64,3	68,8
Da ima rukovodeći položaj u mojoj državi	91,4	78,2	47,3	27,7	31,1	25,8	30,2	32,6	36,5	31,0	32,3	34,2
Da budemo u daljem srodstvu putem braka sa rođacima	88,5	83,2	45,5	28,0	41,9	22,9	45,7	49,7	53,0	44,2	47,9	52,2
Da budemo u bliskom srodstvu putem vlastitog braka ili braka djece	86,0	80,8	36,6	22,3	34,1	17,7	36,8	41,0	44,9	34,5	39,1	44,8

Ukoliko se ukupna distanca izrazi posredstvom aritmetičkih sredina sumiranih vrednosti po modalitetima odgovora (tabela 2) dolazimo do veoma interesantnih podataka. Naime, kao što smo u uvodnom delu rekli pretpostavka Bogardusove skale jeste da postoji redosled ajtema, pri čemu svaki sledeći opisani odnos podrazumeva povećani stepen distance prema pripadnicima ostalih nacija, obzirom da svaki sledeći stepen nudi bliže odnose. Ovaj redosled se tako kreće od spremnosti da pripadnici određene etničke skupine žive u istoj državi sa ispitanikom do bliskog srodstva putem braka sa ispitanikom ili njegovom/njenom decom (prva kolona u tabeli). Dakle, brak pojedinca ili njegove dece sa pripadnikom određene etničke skupine je najbliži mogući odnos u zamišljenoj gradaciji merenja distance. Rezultati do kojih smo mi došli, međutim, su drugačiji, i oni pokazuju da u Crnoj Gori redosled onudjenih ajtema ima drugačiji rang (kolona 2 u tabeli 2).

Prema tome, aritmetička sredina sumarnih vrednosti na ajtemima pokazuje da je osetljivost odnosa drugačija kada je reč o Crnoj Gori (tabela 3). Prvo, i najinteresantnije, najosetljiviji odnos u Crnoj Gori tj. odnos na koji se najređe pristaje sa pripadnicima drugih etničkih skupina je *Da ima rukovodeći položaj u mojoj državi* a tek nakon njega sledi *Da budemo u bliskom srodstvu putem*

Miloš Bešić

vlastitog braka ili braka djece kao i *Daljeg srodstva preko braka preko rođaka*. Dakle, kada je o Crnoj Gori reč, radije se pristaje na vlastiti brak sa pripadnicima drugih etničkih skupina nego sa mogućnošću da pripadnici tih skupina imaju rukovodeće položaje u državi!?! Dalje, odnos *Da se družim s njim i posećujem* je mnogo manje senzitivan nego što je to skalom predviđeno. Drugim rečima, družiti se i posećivati sa pripadnicima ostalih nacionalnih skupina je prihvatljivije nego da oni budu vaspitači njihove dece ili pak da im budu pretpostavljeni na poslu. Prema tome, tri su osnovna zaključka koja proističu iz ovakvog ranga odnosa koji mere distancu. *Prvo*, Crna Gora je političko društvo i kao takvo, najneprihvatljiviji mogući odnos sa pripadnicima drugih nacionalnih skupina jeste mogućnost da oni imaju rukovodeći položaj u društvu. Drugo, autoritarnost i ideja hijerarhije su veoma značajana i osetljiva pitanja, te prema tome nije naročito prihvatljivo da se pripadnici drugih nacija u bilo kom smislu nađu u hijerarhijski nadređenom položaju. Ovo je očito kulturološka dimenzija etničke distance kada je o Crnoj Gori reč. Treće, činjenica da je druženje i posećivanje sa pripadnicima drugih etničkih skupina uglavnom prihvatljivo govori o tome da u društvenoj svakodnevici odnosi između etničkih zajednica izgledaju mnogo bolje nego što to u stvarnosti jesu. Dakle, druženje i posećivanje između pripadnika različitih etničkih skupina je manje-više prihvatljivo, i ovo verovatno da proističe iz bogate istorije Crne Gore kao multietničkog društva, ali to nije ključni indikator za kvalitet međuetničkih odnosa, ili drugim rečima, i pored izraženosti ove socijalne dimenzije, koja fenomenološki dominira, u suštini odnosi između etničkih skupina su mnogo lošiji.

Tabela 2.
Ukupna distanca – Srednje vrednosti

REDOSL ED	RANG	AJTEMI	N	Mi n.	Max.	A.S.	S.D.
1.	1.	Da stalno zivi u mojoj drzavi	1466	,00	12,00	3,42	3,73
2.	2.	Da stanuje u mom susjedstvu (u istoj zgradi ili ulici)	1466	,00	12,00	3,62	3,73
3.	3.	Da mi bude saradnik na poslu	1466	,00	12,00	3,74	3,78
4.	5.	Da mi bude pretpostavljeni na poslu	1462	,00	12,00	5,24	4,13
5.	6.	Da bude vaspitac mojoj djeci	1464	,00	12,00	5,60	4,08
6.	4.	Da se s njim družim i posjećujem	1462	,00	12,00	3,84	3,74
7.	9.	Da ima rukovodeci položaj u mojoj drzavi	1460	,00	12,00	6,93	3,98
8.	7.	Da budemo u daljem srodstvu putem braka sa rođacima	1463	,00	12,00	5,98	3,98
9.	8.	Da budemo u bliskom srodstvu putem vlastitog braka ili braka djece	1463	,00	12,00	6,80	3,80

ETNIČKA DISTANCA U POSTREFERENDUMSKOJ CRNOJ GORI

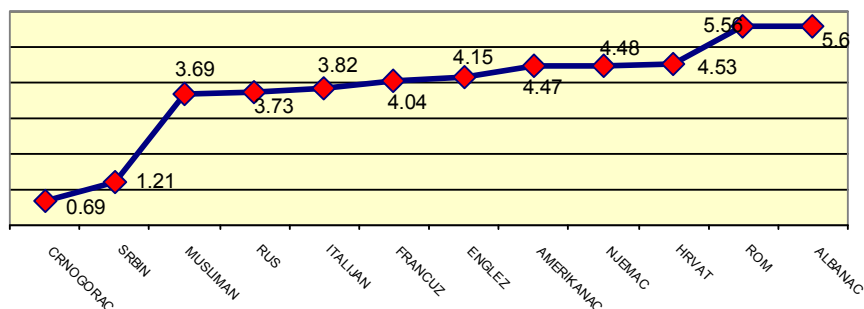
Tabela 3.
RANG ajtema merene distance

RANG	AJTEMI
1.	Da stalno zivi u mojoj drzavi
2.	Da stanuje u mom susjedstvu (u istoj zgradi ili ulici)
3.	Da mi bude saradnik na poslu
4.	Da se s njim druzim i posjecujem
5.	Da mi bude pretpostavljeni na poslu
6.	Da bude vaspitac mojoj djeci
7.	Da budemo u daljem srodstvu putem braka sa rođjacima
8.	Da budemo u bliskom srodstvu putem vlastitog braka ili braka djece
9.	Da ima rukovodeci položaj u mojoj drzavi

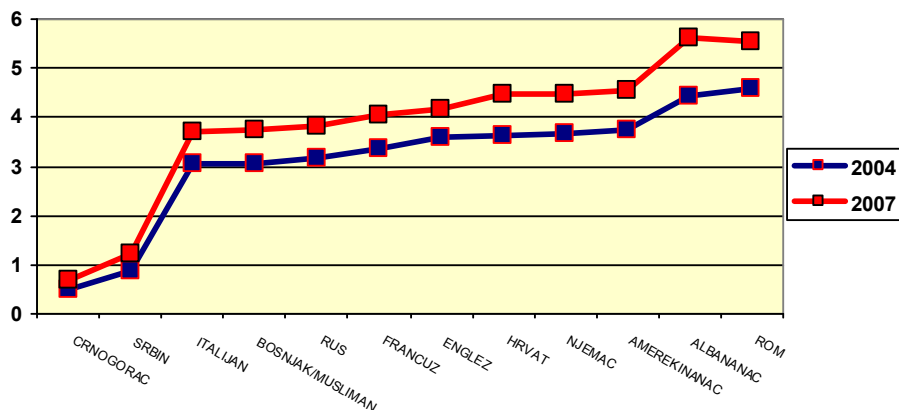
Etnička distanca merena Bogardusovom skalom se može iskazati na više načina. Jedan od načina jeste ukoliko izračunamo ukupnu distancu preko devetostepenog skora te na ovaj način dobijamo koeficijente (skorove) za svaku skupinu, pri čemu sam koeficijent izražava ukupnu distancu koja postoji prema svakoj pojedinoj etničkoj skupini (grafikon 10). Primjećujemo da je prema Crnogorcima najmanja distanca, odmah iza njih su Srbi. Na ovaj način je jasno da obe ove skupine čine većinski Crnogorsko etničko biće, i jednako, ovaj podatak ukazuje da između ove dve grupe distanca nije izražena. Dakle, iz ovog nalaza zaključujemo da u trenutku kada je ovo istraživanje realizovano nije postojala etnička distanca prema dvije naznačene skupine. Dalje se vidi redosled od Muslimana do Albanaca, prema kojima je najveća distanca. Treba primijetiti da su razlike između Bošnjaka, Rusa i Italijana male, a isto tako, razlika u distanci između Francuza i Engleza nije velika kao ni ona između Amerikanaca, Njemaca i Hrvata. Na samom kraju ljestvice izdvajaju se Romi i Albanci u odnosu na koje je distanca veoma izražena. Interesantno je da je distanca u odnosu na Albance izraženija u odnosu na distancu prema Romima.

Ukoliko analiziramo trend ukupne etničke distance (Grafikon 11), jasno se može videti da u Crnoj Gori postoji ukupan rast distance po etničkom kriterijumu. Vrednosti su povećane u odnosu na sve nacionalne skupine u poređenju sa 2004. i ovaj podatak jednostavno govori da je u postreferendumske Crnoj Gori porasla etnička distanca te da je zaoštren etnički sukob. Iako izražena, distanca se još uvek ne nalazi u kritičnom stadijumu te nije realno očekivati eskalaciju bilo kakvih sukoba po etničkom kriterijumu. Međutim, činjenica je da povećanje etničke distance može da dovede do latentne netrpeljivosti a ključni problem nije u samom stepenu distance već u trendu koji je negativan i koji treba da upozori i političke i sve ostale 'opinion' lidere da se ovim problemom blagovremeno treba baviti i preduzeti sve mere kako bi se stepen etničke distance smanjio a povećalo poverenje između pripadnika različitih etničkih zajednica.

Grafikon 10 Ukupna etnička distanca

Grafikon 11 Ukupna etnička distanca – Trend

Sve dosadašnje analize bazirale su se na merenju etničke distance sa stanovišta ukupne varijanse. Ukoliko pak umjesto totalne distance analiziramo međuetničku distancu (tabela 12) može se videti da su Crnogorci najnetolerantniji prema Albancima, a zatim prema Romima dok prema Srbima iskazuju veoma malu distancu. Srbi, posle Albanaca iskazuju najveću distancu prema Romima i Hrvatima. Možemo uočiti i to da ukupna distanca Srba prema gotovo svima veća u odnosu na sve ostale nacije. Nacionalne manjine su u principu tolerantnije, ali ipak treba obratiti pažnju na Bošnjake koji iskazuju rlativno visoku distancu u odnosu na Rome, Albance i već tradicionalno na Ruse. Interesantno je, međutim analizirati parove. Tako npr. možemo primetiti da Crnogorci imaju visoku distancu u odnosu na Albance, ali da Albanci nemaju visoku distancu u odnosu na Crnogorce. Isto tako, Albanci pokazuju mnogo manju distancu prema Muslimanima/Bošnjacima, nego obrnuto. Kada je o Albancima reč, jasno je da oni prave veliku razliku u odnosu prema Crnogorcima i Srbima, obzirom da prema ovim drugima iskazuju

ETNIČKA DISTANCA U POSTREFERENDUMSKOJ CRNOJ GORI

mного veću distancu. Isto tako, interesantno je da Albanci pokazuju najveću distancu prema Rusima, a treba imati u vidu da je period u kome je rađeno istraživanje karakterističan po tome da su se Rusi u međunarodnoj zajednici jasno usprotivili nezavisnosti Kosova. Veoma niska distanca u oba smera između Srba i Crnogoraca ukazuje da ove dve skupine jednu drugu doživljavaju kao pripadnike istog etničkog korpusa, i zaključujemo da bez obzira na politički rascep između njih etnički rascep još uvek ne postoji.

*Tabela 12
Međunacionalna distanca*

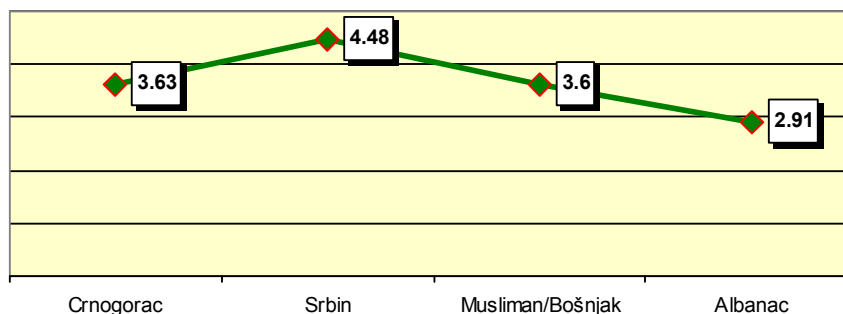
Nacionalnost spitanika	N a r o d					
	Crnogorci	Srbi	Bošnjaci/ Muslimani	Albanci	Hrvati	Romi
Crnogorac	-	1,35	3,89	5,61	4,09	5,49
Srbin	1,25	-	5,02	7,10	5,90	5,95
Musliman/Bošnjak	1,31	2,99	-	4,13	4,04	5,46
Albanac	1,34	4,34	1,90	-	3,13	4,81

Nastavak tabelle:

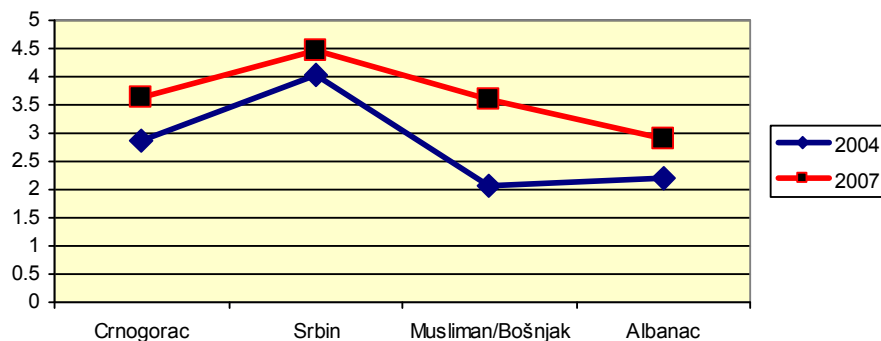
Nacionalnost ispitanika	N a r o d					
	Amerikanci	Francuzi	Rusi	Njemci	Englezi	Italijani
Crnogorac	4,10	3,83	3,73	4,16	3,78	3,55
Srbin	5,63	4,66	3,53	5,39	4,97	4,31
Musliman/Bošnjak	4,06	4,18	4,76	3,97	4,09	4,05
Albanac	2,51	3,47	4,79	3,33	3,36	3,13

Konačno, ukoliko se etnička distanca izračunava preko ukupnih skorova, onda možemo izračunati stepen etničke (ne)tolerancije za svaku nacionalnu skupinu pojedinačno (grafikon 12). Podaci pokazuju da oni koji se izjašnjavaju kao Srbi odlikuje najveći stepen etničke netolerancije, a za njima slede Crnogorci i Muslimani/Bošnjaci. Albanci su najmanje netolerantni u ovom komparativnom prikazu. Konsekventno našim prethodnim analizama, trend merenja etničke netolerancije ukazuje da netolerancija raste kod pripadnika svih etničkih skupina (grafikon 13). Komparativno, tolerancija se najviše povećala kod Muslimana/Bošnjaka.

Grafikon 12 Etnička (Ne)tolerancija

Grafikon 13 Etnička (ne)tolerancija – Trend

Umesto zaključka

Sistematsko merenje etničke distance u višenacionalnom društvu ima poseban značaj. Etničke skupine i njihovi odnosi u velikoj meri određuju sveukupnu društvenu dinamiku, a poremećaj u ovim odnosima predstavlja jedan od ključnih indikatora koji prete sveukupnoj društvenoj koheziji. Merenje etničke distance korišćenjem Bogardusove skale na način na koji smo mi to prezentirali, u tom smislu ima i posebnu analitičku vrednost. Naime, osim što se na ovaj način utvrđuje etnička (ne)tolerancija na nivou ukupne populacije, moguće je izmeriti distancu i u pogledu svakog posebnog oblika socijalne komunikacije koji je predmet merenja. U sociološkom i političkom smislu, socijalna kohezija i društveni konsenzus predstavljaju osnov na kome društvo počiva. Sistematsko praćenje etničke distance u Crnoj Gori, kao višenacionalnom društvu, predstavlja jedan od efikasnih načina za merenje međunacionalnih odnosa.

Post-referendumska Crna Gora, kao što smo napred napomenuli, predstavlja potpuno nov socijalni i politički kontekst. Nacionalno pitanje u Crnoj Gori nije rešeno, a ovo posebno važi za crnogorsko-srpski rascep koji još od

ETNIČKA DISTANCA U POSTREFERENDUMSKOJ CRNOJ GORI

polovine devedesetih predstavlja ozbiljan kamen spoticanja. Iako merenje etničke distance ukazuje da između ove dve skupine ne postoji distanca, odnos drugih skupina prema većinskim grupama je posve složen. Da stvar bude složenija, i unutar nacionalnih manjina postoje rasepi. Kada je reč o Albanskoj nacionalnoj manjini, rasep je određen religijskim razlikama, naime, sasvim je jasno da su odnosi između Albanaca Katolika i Albanaca Muslimana složeni i da između njih postoji distanca koja bi eventualno mogla biti predmet merenja u nekom od budućih istraživanja. Dalje, kada je reč o Muslimanima/Bošnjacima, nije sasvim jasno da li se radi o jedinstvenoj etničkoj skupini, ili pak o dve različite nacionalne kategorije. U stvarnosti, između njih rasep ne postoji, a nominalne razlike rezultat su sukoba političkih elita koje proističu iz ovog korpusa. Hrvati, iako malobrojni, takođe, usložnjavaju etničku sliku u Crnoj Gori, a svemu treba dodati i solidan broj Roma i ostalih relativno malih nacionalnih skupina.

Dakle, slika je složena, a etnička distanca, sudeći po rezultatima našeg istraživanja raste. U političkom diskursu, iako je očit napor da se konsenzus uspostavi na građanskim premisama, nacionalna retorika je još uvek dominantna, i na žalost, politički profitabilna. Kao mlada demokratija, sa kontraverznom političkom i nacionalnom prošlošću, Crna Gora je još uvek daleko od faze u kojoj bi se nacionalno pitanje stavilo *ad acta*. S toga je jako važno meriti etničku distancu, kao i pratiti unutar etničke odnose u okviru svakog od podeljenih etničkih entiteta. Predvideti razvoj događaja bio bi sasvim nezahvalan zadatak, obzirom na veliki broj nepoznatih i relativno mali broj poznatih varijabli koje sačinjavaju sveukupnu konstelaciju.

Crna Gora je na putu priključenja EU. Na ovom putu tri su ključna zadatka. Jedan od zadataka koji treba ostvariti na tom putu jeste izgradnja stabilnih i tolerantnih multietničkih odnosa. Ovaj zadatak će svakako biti olakšan procesom uključenja u EU kao i stabilizacijom sveukupnih ekonomskih i socijalnih pitanja i rešavanjem političkih problema na višem nivou. Prema tome, negativan trend povećanja etničke distance, po našem analitičkom sudu, pre treba razumeti kao refleks raspelta rešavanja pitanja crnogorske nezavisnosti kao najkrupnijeg političkog pitanja u dužem istorijskom periodu, nego li kao rezultat nekih strukturalnih razloga. Ova hipoteza će svakako biti potvrđena ili opovrgnuta u nekom od istraživanja etničke distance za dve-tri godine, koju ćemo, nadamo se realizovati.

Драгољуб Б. Ђорђевић

**КО ЈЕ РЕМЕНИЛАЧКИ ФАКТОР У СРБИЈИ, МАКЕДОНИЈИ И
БУГАРСКОЈ: РЕЛИГИЈЕ, ВЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ ИЛИ
НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ (ПОСЕБНО РОМИ)? ***

Увод

Писац реферата је за скуп *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану* пријавио саопштење под називом “Да ли етничко-конфесионално-религиозна обележја играју улогу предикције ставова о узроцима сукоба или мира на Балкану?” Приморан је да одустане од споменуте теме и да при томе, извињавајући се учесницима, наведе разлоге тога, у конференцијској пракси, ретког поступка.

Читајући пре тринаестак година познати чланак *Religion as Context: Hellfire and Delinquency One More Time* (Stark, 1996:163-173) Роднија Старка, далеко најутицајнијег социолога религије на прелазу из другог у треће хиљадугодиште, носили смо се мишљу да на постојећој искуственој евиденцији у Србији пропитамо његову, и не само његову, тезу о религиозности као *предиктору*¹ вредносних ставова. Обавезе су скрајнуле накану и чак се заборавило на такво важно питање за социологију религије. Како то бива у науци, то се није догодило иним колегама. Супружници Душко Секулић и Жељка Шпорер, у негдашњој Југославији водећи социолози у својим пољима (социологија друштвене структуре и социологија професије), у међувремену са деценијским стажом на аустралијским универзитетима, недавно штампају изврстан чланак *Религиозност као предиктор вриједно-них оријентација* (2006:1-19). У њему тестирају, сада већ чувену, Старкову тезу на материјалу из два истраживања популације читаве Југославије и из такође два истраживања спроведена у осамостаљеној Хрватској, постављајући три различите хипотезе: “контекстуалну хипотезу”, “хипотезу разводњеног контекста” и хипотезу “религија није предиктор”. Религиозност јесте преди-ктор: “Резултати потврђују прву хипотезу, религиозност је и у постсоција-лизму добар предиктор вриједносних оријентација, боље предвиђа сполни конзервативизам и ауторитарност, али не и национализам. Разлог зашто не предвиђа и национализам јест у томе што се разина национализма повећава заједно с религиозношћу, а разина осталих вриједности је остала иста или се смањила па се повећао јаз између њих и религиозности (2006:1).”

Од њиховог текста чекали смо прву прилику да остваримо намеру из средине деценије истеклог века. Она се, били смо чврсто убеђени, указала када су истраживачима на пројекту *Култура мира, идентитети и*

* Рад урађен у оквиру пројекта “*Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције*” (149014Д), који се реализује у Центру за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Предикција, -ѐ ж [лат. предикцио] предсказивање, прорицање, предвиђање.

Драгољуб Б. Ђорђевић

међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције пристигле сређене базе података из емпијског истраживања *Културне оријентације, етничка дистанца и култура мира у Србији и на Балкану*, изведеног 2007. г. у Србији, Македонији и Бугарској. Журећи с пријавом за конференцију, аутор шаље резиме с насловом “Да ли етничко-конфесионално-религиозна обележја играју улогу предикције ставова о узроцима сукоба или мира на Балкану?” Он наговештава да ће се у будућем реферату етнички статус, конфесионална идентификација и религиозност узети као независна обележја индивидуално-социјалне матрице испитаника у Србији, Македонији и Бугарској и да ће се на елементарном нивоу статистичке анализе, *ни мање ни више*, испитати њихова моћ предикције ставова о томе да ли је религијска нетрпељивост узрок сукоба, која верска заједница испољава највећу нетрпељивост, која су два народа (националне мањине) узроци сукоба и да ли су то Роми, посебно Роми муслимани (као носиоци исламског фундаментализма), а све на простору Балкана.

Тада, иако не сасвим методолошки “аматер”, социолог религије и ромолог прави три неопростиве грешке. Прву – ослањајући се на памћење – оно није најбољи сарадник у стварима струке – формулише наслов реферата и пише резиме а наново не консултује, чак и не чита потпртане текстове Старка, Секулића и Шпорерове. *У супротном би одмах увидео да се предикција не може утврдити на основу једног јединог истраживања*. Другу – не констатује да при себи нема базу нити једног другог истраживања религије у Србији, камоли у суседним земљама, или низа проучавања спроведених барем од средине осамдесетих година. *У супротном би одмах увидео да се предикција не може утврдити на основу једног јединог истраживања*. И трећу – не консултује виђене методологе, чак ни методолога задуженог за пројекат². Он би га по дужности, не само због тога што су и пријатељи, упозорио да се предикција не може утврдити на основу једног јединог истраживања.

Зато је натеран да промени наслов реферата и да снизи амбиције у тумачењу података. Користећи статистичке фреквенције, он ће само изнети дистрибуцију ставова о томе да ли је религијска нетрпељивост узрок сукоба, која верска заједница испољава највећу нетрпељивост и да ли су Роми реметилачки фактор, посебно Роми муслимани (као носиоци исламског фундаментализма), а све на простору Србије, Македоније и Бугарске.

Тумачење

Око узорка. Искуствено истраживање *Културне оријентације, етничка дистанца и култура мира у Србији и на Балкану*, реализовано је у периоду од 1.11 до 15.12. 2007. године у Србији, Македонији и Бугарској. Узорак од укупно 1650 испитаника планиран је кроз три подузорка са идентичним бројем испитаника, те је истраживање спроведено у градовима - регионалним центрима: у Нишу, Скопљу и Пловдиву, где је анкетирано по 550 респодената (уз обавезне резерве од 20% величине узорка), одабраних из

² Др Јасмина Петровић, доцент Филозофског факултета Универзитета у Приштини – седиште у Косовској Митровици.

КО ЈЕ РЕМЕТИЛАЧКИ ФАКТОР У СРБИЈИ, МАКЕДОНИЈИ И БУГАРСКОЈ...

укупне популације становништва узраста 18 и више година. За сваки од наведених градова узорак захтеване величине је планиран тако да су мање административне јединице (поједине градске општине/рејони) били заступљени пропорционално њиховом учешћу у укупној популацији. У сва три испитивана подручја узорак је чинило већинско становништво и по две групе мањинског становништва: у Србији (град Ниш): Роми и Бугари, у Македонији (град Скопље): Роми и Албанци и у Бугарској (град Пловдив): Роми и Турци.

У узорку од 1650 испитаника на коме је реализовано истраживање било је према националној припадности:

- 69,8% Срба, 17,3% Рома и 10,9% Бугара у узорку за Србију;
- 55,8% Македонаца, 15,3% Рома и 22,4% Албанаца, у узорку за Македонију;
- 88,9% Бугара, 2,2% Рома и 7,1% Турака у узорку за Бугарску.

Методолог истраживања, у писму упућеном свим истраживачима на пројекту, упозорава на једну од тешкоћа у реализацији узорка која се тиче обезбеђивања увећаних квота за мањинско становништво: “У узорку за Србију, где су од мањинских група испитивани Роми и Бугари, проблем је био обезбедити довољан број респодената Бугара. Како се случајним избором из опште популације у узорку не би 'нашао' довољан број представника ове мањине за поуздано статистичко закључивање, испитаници су обезбеђени захваљујући удружењу грађана 'Братство' које окупуља припаднике ове мањинске групе и ради на очувању њиховог културног и етничког идентитета. Довољан број испитаника Рома је обезбеђен укључивањем ромских насеља у узорак.³ За Македонију то није представљало велики проблем, будући да је етнички састав становништва такав да је албанска етничка заједница заступљена пропорционално присуству у укупном становништву, а ромска са нешто увећаним квотама⁴. У Бугарској нису увећаване квоте етничких мањина јер се ишло на реализацију случајног узорка те је присуство припадника мањинских етничких група у узорку у складу са њиховим присуством у општој популацији. У том смислу, о положају мањинских етничких група тешко је изводити поуздане закључке на основу малог броја одговора респодената који им припадају. Осим тога треба потсетити и на присуство 'доминантног етничког модела' на овом подручју, који подразумева давање предности заједничком националном идентитету на основу специфичног.⁵“ (Петровић, 2008:3-4)

Речју, ограничења узорка треба држати на памети при интерпретацији резултата.

³ У узорку за град Ниш, присуство припадника мањинских група је увећано на следећи начин: Бугара је према подацима са последњег пописа свега 0,32% [у узорку 10,9% (30 пута увећано)], Рома 2,34% [у узорку 16,54 (7 пута увећано)]

⁴ У узорку за град Скопље број припадника Ромске популације је три пута увећан у односу на њихово пропорционално присуство према статистичким подацима.

⁵ “Самоопредељење за припадност нацији јако утиче на самосвест о етничкој припадности – тенденција да се даје предност заједничком на основу специфичног. Ово је објективан процес који одражава карактер етничког модела у Бугарској, али одражава и субјективан став који је проузрокован временом и контекстом истраживања“ из извештаја локалног координатора истраживања за Бугарску изведеном пре 4 године.

Верска нетрпељивост и мир

Балкан је одувек био трусно подручје и ратови га никако нису заобилазили. Поменимо два светска и оне при распаду СФР Југославије (укључујући сукоб Македонаца и етничких Албанаца у Македонији почетком трећег хиљадугодишња). Каква је улога религија у свему томе? Многи тврде да, ако нису кључни узрочници, оно религије јесу подстрекачи сукоба (Сvitković, 2004). Посебно се за рат у Босни и Херцеговини тврди да се на крају слио – од грађанског и етничког – у отворени верски рат, јер су се тукли хришћани са муслиманима, а онда свако са сваким: римокатолици и муслимани, православци и муслимани, римокатолици и православци.

Знамо из искуства и да обични људи често окривљују религије за нарушавање мира. Да видимо шта о томе кажу наши испитаници (табела 1).

Табела 1

ВЕРСКА НЕТРПЕЉИВОСТ И МИР НА БАЛКАНУ (Три земље)

“Да ли, по Вашем мишљењу, религијска нетрпељивост угрожава мир на Балкану?”

МОДАЛИТЕТ	Србија	Македонија	Бугарска
	%	%	%
Да	46,0	30,4	38,6
Да, донекле	36,6	49,1	34,3
Не	9,4	15,1	15,1
Немам став	8,1	12,4	12,0

Дистрибуција одговора недвосмислено показује да је веома раширено мњење о томе да религијска нетрпељивост угрожава мир на Балкану, на коме се међусобно додирују две хришћанске конфесије, а онда обе или појединачно са исламом. Позитивни одговори – “Да” и “Да, донекле” – превагњују у све три државе, али при томе постоје и извесне разлике. У Србији је, вероватно због непосредног ратног искуства, најпроширенији први став и скоро да достиже половину свих одговора (46,0 %), а у Македонији, због кратког искушавања етничких борби, преовладава релативизовано изјашњавање о религијској нетрпељивости као о ономе што угрожава мир (49,1 %).

С обзиром на дистрибуцију одговора констатујемо да испитаници, у одсечном и мање одсечном изричају, *сматрају да религијска нетрпељивост угрожава мир на Балкану, тј. да је реметилачки фактор.*

Верске заједнице, нетрпељивост и мир

Ако се већински мисли да религијска нетрпељивост штети миру, онда се може претпоставити да ће у грађанству и лошије проћи верске заједнице. Људи се свакодневно сусрећу са овосветским представницима религија. Они имају удаљену представу о изворном учењу религија, али поседују изворна искуства са својом и “суседном” верском заједницом. Невоља је у томе што суседна религијска заједница обично буде препозната као она која највише

КО ЈЕ РЕМЕТИЛАЧКИ ФАКТОР У СРБИЈИ, МАКЕДОНИЈИ И БУГАРСКОЈ...

испољава нетрпељивост. Наше је било да утврдимо која се то заједница тако схвата (табеле 2, 3 и 4).

Табела 2

ВЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ И НЕТРПЕЉИВОСТ (Србија)

“Која религијска заједница испољава највећи степен религијске нетрпељивости?”

МОДАЛИТЕТ	Н	%
Православна црква	10	1,9
Исламска заједница	257	47,8
Римокатоличка црква	97	18,0
Протестантске заједнице	15	2,8
Не знам	124	23,0
Не желим да одговорим	35	6,5
УКУПНО	538	100,0

Н табелираних = 538

Без одговора = 12

Табела 3

ВЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ И НЕТРПЕЉИВОСТ (Македонија)

“Која религијска заједница испољава највећи степен религијске нетрпељивости?”

МОДАЛИТЕТ	Н	%
Православна црква	41	7,5
Исламска заједница	221	40,6
Римокатоличка црква	10	1,8
Протестантске заједнице	6	1,1
Не знам	178	32,7
Не желим да одговорим	88	16,2
УКУПНО	544	100,0

Н табелираних = 544

Без одговора = 6

Табела 4

ВЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ И НЕТРПЕЉИВОСТ (Бугарска)

“Која религијска заједница испољава највећи степен религијске нетрпељивости?”

МОДАЛИТЕТ	Н	%
Православна црква	14	2,6
Исламска заједница	324	60,0
Римокатоличка црква	7	1,3
Протестантске заједнице	20	3,7
Не знам	108	20,0
Не желим да одговорим	67	12,4
УКУПНО	540	100,0

Н табелираних = 540

Без одговора = 10

Како се и очекивало, Исламска заједница је у све три земље убедљиво обележена као она верска структура која испољава највећи степен нетрпељивости. У Бугарској је то чак на нивоу од 60,0 одсто, у Србији износи скоро половину (47,8 %), а у Македонији једва прелази 40,0 посто (40,6 %).

Драгољуб Б. Ђорђевић

Још само Римокатоличка црква бива схватана као реметилачки фактор, али код испитаника у Србији (18,0 %) – и Православна црква у Македонији (7,5 %).

Два су разлога за тако висок постотак у Бугарској: тамо су анкетирани већма православци по вероисповести (90,1 %) и присутан је “страх” од ислама и исламског фундаментализма (Проданов и Тодорова 2005). У Србији се, поред Исламске заједнице, традиционално наговештава опасност од Римокатоличке цркве и могућност нестанка српског православља (плус негативна искуства из претходних ратова). Разумљиво је да се у Македонији, због 30,5 % муслимански конфесионално декларисаних испитаника, и православна црква проглашава за верску заједницу са највећим степеном религиозне нетрпељивости.

С обзиром на дистрибуцију одговора констатујемо да *испитаници сматрају да Исламска заједница испољава највећи степен религиозне нетрпељивости на Балкану, тј. да је реметилачки фактор.*

Роми, сукоби и мир

Роми су на Балкан дошли из Индије скоро пре хиљаду година, што значи да се убрајају у аутохтоне – не у алоктоне – мањине. На њему су и најбројнији. Иако староседеоци, нису добро примљени; према њима се демонстрирају расизам и ксенофобија, сегрегација и дискриминација, стереотипи и предрасуде. Да би се тај заборављени и потиснути народ некако уздигао и приближио већинском окружењу установљена је тзв. Декада Рома 2005-2015 (Ђорђевић, 2004).

Поред свих удеса, који им се нон-стоп дешавају, ту и тамо наилазимо и на то да их проглашавају за могуће изазиваче немира у балканским државама: само што није надошао и тај тренутак када ће “гарави момци” бити главни реметиоци мира. Ми смо претпоставили да се ово мишљење није распрострло у наше испитанике. Да видимо (табела 5)!

Табела 5

РОМИ И СУКОБИ НА БАЛКАНУ (три земље)

“У којој мери се слажете са следећим исказом:

Роми могу бити узрок сукоба у балканским државама?”

МОДАЛИТЕТ	Србија	Македонија	Бугарска
	%	%	%
Слажем се	9,6	4,1	43,3
Делимично се слажем	9,6	5,7	27,2
Не слажем се	79,2	65,2	18,5
Не слажем се	2,6	25,0	11,0

Па и није, сем у бугарских испитаника. Да ли је то изненађење?! И није неко – јер су и ранија истраживања показивала друкчији однос Бугара спрема Рома (Тодоровић, 2007) – али се толики проценти слагања ипак нису очекивали: 43,3 % + 27,2 % = 70,5 %. Још једном се испоставља да се у троуглу Србија-Македонија-Бугарска прва и друга земља надмећу за барјак

КО ЈЕ РЕМЕТИЛАЧКИ ФАКТОР У СРБИЈИ, МАКЕДОНИЈИ И БУГАРСКОЈ...

толеранције према Ромима, а да трећа, иако међу њима једина чланица ЕУ, поприлично каска. Очито да, како се тамо вели, “самосвојни” бугарски етнички модел још не пружа резултате. Како онда тумачити податак да већина Бугарских респондента више-мање обележава Роме као могуће узрочнике сукоба у балканским државама?

С обзиром на дистрибуцију одговора констатујемо да *испитаници сматрају – сем у Бугарској – да Роми не могу бити узрок сукоба у балканским државама, тј. да нису реметилачки фактор.*

Роми муслимани и исламски фундаментализам.

Ако се Роми уопште, без разлике по религијско-конфесионалној припадности, колико-толико – видели смо, у Бугарској у већинском износу – означавају као могући узроци сукоба у балканским државама, онда ништа лакше него предвидети да ће Роми муслимани још и више бити проглашени за опасност. Ни више ни мање: они могу бити носиоци исламског фундаментализма. На таласу онога што се дешава са исламом на светском плану, посебно имајући у виду неизворно испољавање кроз тероризам, уобличен је и усађен у немуслиману страх од свега што је исламско. Па, ето и Роми муслимани, којих је прилично у три балканске државе, дођоше на ред да буду препознати као могући носиоци исламског фундаментализма (Ђорђевић, Тодоровић and Митровић 2007). Да видимо да ли има разлике међу испитаницима из Србије, Македоније и Бугарске (табела 6).

Табела 6

РОМИ И ИСЛАМСКИ ФУНДАМЕНТАЛИЗАМ (три земље)

“У којој мери се слажете са следећим исказом: Роми муслимани у мојој земљи могу бити носиоци Исламског фундаментализма?”

МОДАЛИТЕТ	Србија	Македонија	Бугарска
	%	%	%
Слажем се	27,8	3,1	48,3
Делимично се слажем	16,7	7,8	22,9
Не слажем се	48,0	58,3	13,0
Не могу да проценим	7,5	30,7	15,9

Разлике су очигледне. У Бугарској, што се и очекивало – никако у том износу – већина испитаника пристаје уз тврдњу о Ромима муслиманима као могућим носиоцима фундаментализма (48,3 % + 22,9 % = 71,2 %). Треба знати да је и “прича” о опасности од фундаментализма и тероризма Рома муслимана лансирана у тој, нама суседној, земљи – и то од врло угледних интелектуалаца и друштвених научника – да се претаче у студије и истраживања, и пласира путем научних скупова (Проданов и Тодорова, 2005; Митев, 2006). Управо смо ми у полемици са бугарским социолозима побијали тезу о ратоборности Рома – они су били, јесу и биће народ мира (Ђорђевић, 2006) – и показали како ће исламском фундаментализму и тероризму реско рећи: “Не, благодаря!” (Тодорович и Джорджевич, 2005).

Драгољуб Б. Ђорђевић

Изнаенајују постотци за Србију и захтевају дубље проучавање, док су у Македонији тако ниски резултати и због чињенице да су у узорку били веома заступљени испитаници Роми муслимани и Албанци, такође припадници ислама.

С обзиром на дистрибуцију одговора констатујемо да испитаници сматрају – сем у Македонији – да Роми муслимани могу бити узрок сукоба у балканским државама, тј. да јесу реметилачки фактор.

Закључак

Елементарна анализа статистичких фреквенција, још ослабљена гореспоменутим ограничењима, дозвољава да је завршимо само на следећи начин. Испитаници из Србије, Македоније и Бугарске сматрају да:

- религијска нетрпељивост угрожава мир на Балкану, тј. да је реметилачки фактор;
- Исламска заједница испољава највећи степен религијске нетрпељивости на Балкану, тј. да је реметилачки фактор;
- сем у Бугарској – Роми не могу бити узрок сукоба у балканским државама, тј. да нису реметилачки фактор; и
- сем у Македонији – Роми муслимани могу бити узрок сукоба у балканским државама, тј. да јесу реметилачки фактор.

Литература

- Davie, Grace 2002. *Europe: The Exceptional Case – Parameters of Faith in the Modern World*. London: Darton, Longman, and Todd.
2004. *Religija u suvremenoj Evropi: Mutacija sjećanja*. Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga.
- Ђорђевић, Драгољуб В. 1990. "Confessional Mentality as a (Dis)Integration Factor." *Innovation* 3(1):107–16.
- (прir.) 2004. *Romi od zaboravljene do manjine u usponu*. Ниш: OGI.
2005. Nekoliko razmišljanja o našoj crkvi. U: S. Lukić i S. Vuković (ur.) *Peščanik FM: Zašto se u crkvi šarpuće?, knj. 3*. Beograd: Fabrika knjiga.
2006. Roma, War and Peace (A plea for research). U: *Kultura mira – pojam i funkcije*. Ниш: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta.
2007. *Муке са светим: изазови социологије религије*. Ниш: НКЦ.
- 2008a. *Узорници и пријани: скице за портрет ЈУ социолога религије*. Београд: Чигоја штампа.
- (ed.) 2008b. *The Sociology of Religion in the Former Yugoslav Republics*. Ниш: YSSSR.
- 2008в. О чѐм должна позаботити́ся ромологи́я?. В: *Роми України: із минулого в майбутнє*, стр. 146–54. Київ: Національна Академія наук України.
- Ђорђевић, Драгољуб В. and Маријана Филиповић. 2006. The Roma and Ethnocultural Justice: Towards a Model of Integration. In: *Forced Ethnic Migrations on the Balkans: Consequences and Rebuilding of Societies*, pp. 55-76. Sofia and Tokyo: IMIR and Meiji University.
- Ђорђевић, Драгољуб В., Dragan Todorović and Ljubiša Mitrović (edited by) 2007. *Islam at the Balkans in the Past, Today and in the Future*. Ниш: YSSSR.
- Ђорђевић, Драгољуб Б., Драган Тодоровић и Љубиша Митровић (прir.) 2007. *Ислам на балканској ветрометини*. Ниш: ЈУНИР.
- Ђорђевић, Драгољуб В., Dragan Todorović and Lela Milošević. 2004. *Romas and Others – Others and Romas: Social Distance*. Sofia: Institute for Social Values and Structures "Ivan Hadjisky".
- Митев, Петар-Емил 2006. Култура мира и култура страха. U: *Kultura mira – pojam i funkcije*. Ниш: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta.

КО ЈЕ РЕМЕТИЛАЧКИ ФАКТОР У СРБИЈИ, МАКЕДОНИЈИ И БУГАРСКОЈ...

2008. Young People in European Bulgaria. У *Изазови и домети савремене социологије друштвеног развоја*, прир. Љ. Митровић и Г. Стојковић, стр. 285-295. Ниш: Филозофски факултет, Департман за социологију и Центар за социолошка истраживања.
- Петровић, Јасмина 2008. *Основне информације о узорку, просторно-временском оквиру истраживања, теренској реализацији, и инструменту емпиријског истраживања "Културне оријентације, етничка дистанца и култура мира у Србији и на Балкану"* (материјал електронском поштом разаслат почетком септембра истраживачима на пројекту).
- Проданов, Васил и Богдана Тодорова (съста) 2005. *Рискове за Бугарија од ислямски фундаментализъм и тероризъм*. Софија: ИК ИФИ–БАН.
- Raduški, Nada 2007. *Nacionalne manjine u Centralnoj Srbiji: etničke promene i demografski razvoj*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Sekulić, Duško i Željka Šporer 2006. "Religioznost kao prediktor vrijednosnih orijentacija." *Revija za sociologiju*, 37(1-2):1-19.
- Stark, Rodney 1996. "Religion as Context: Hellfire and Delinquency One More Time." *Sociology of Religion*, 57:163-173.
- Тодоровић, Драган 2007. *Друштвена удаљеност од Рома*. Ниш и Н. Сад: Филозофски факултет и Стилос.
- Тодоровић, Драган и Драгољуб Б. Джорджевич. 2005. Ромите за ислямски фундаментализъм на Балканите: "Не, благодаря!". В: *Рискове за Бугарија од ислямски фундаментализъм и тероризъм*, съставители В. Проданов и Б. Тодорова, стр. 160–172. Софија: ИК ИФИ–БАН.
- Čvitković, Ivan 2004. *Konfesija u ratu*. Sarajevo: Svjetlo riječi.

Nada Raduški

ETNIČKA DISTANCA I DEMOGRAFSKI RAZVITAK ROMA**Uvod**

Dugogodišnja ekonomska, socijalna, kulturna i politička izolovanost Roma gotovo u svim balkanskim zemljama usloвила je težak položaj ovog naroda i mnoge predrasude prema njima. Mada u većini zemalja fragmentirani i prostorno disperzivni, predstavljaju jednu od većih manjinskih populacija, pa ovaj demografski faktor ima jak uticaj na društveni i politički položaj romske etničke zajednice. Stalne seobe romskog stanovništva i nedostatak istinske vezanosti za određenu teritoriju deo su njihovog istorijskog nasleđa, ali i kulturnih razlika i međuetničke fragmentacije. Zbog toga što potiču iz različitih migracionih talasa, Romi u istoj državi imaju različito kulturno nasleđe, socijalne i demografske osobenosti i pokazuju drugačije načine prilagođavanja i integrisanosti u društvo.¹

Početak devedesetih godina, posle raspada komunizma u zemljama centralne i jugoistočne Evrope, romski politički pokreti i nevladine organizacije postaju sve aktivniji u rešavanju "romskog problema" i to kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou. Romi, koji su među poslednjim etničkim grupama u Evropi otkrili potencijale i snagu etnonacionalizma, bore se za sopstveni nacionalni identitet i traže rešenje duboko ukorenjenih problema u samoj romskoj, kao i široj društvenoj zajednici. Mada se status Roma razlikuje od države do države, njihov socio-ekonomski i društveni položaj još uvek je veoma nepovoljan (posebno u komparaciji sa drugim nacionalnim manjinama), dok je s druge strane, odnos Roma prema državi u kojoj žive je u velikoj meri pozitivan i lojalan.

Romi u etničkom mozaiku Srbije, Makedonije i Bugarske - komparativni pregled

Srbija je multietnička, multikonfesionalna i multikulturalna država u kojoj žive brojne nacionalnosti izrazito diferencirane prema demografskim, obrazovnim, kulturnim i ekonomskim karakteristikama, religiji i jeziku, teritorijalnom razmeštaju, političkoj organizovanosti i nacionalnoj emancipaciji.

Romi su, po broju i udelu u ukupnom stanovništvu Srbije, relevantna nacionalna manjina, a etnodemografske promene u populacionom kretanju i socio-ekonomske i kulturne odlike ukazuju na njihov specifičan demografski razvitak i društveni položaj. Na osnovu etnostatističkih podataka mogu se sagledati promene

¹ Postoje brojne teorije o poreklu Roma, ali je Indija generalno prihvaćena kao njihova postojbina, što su posebno potvrdili lingvisti dokazujući vezu između romskog i hindu jezika, čak i sanskrita. Dokumenta o poreklu Roma su uglavnom prikupljali i pisali drugi, dok je njihova kolektivna memorija više zasnovana na legendama nego na istorijskim činjenicama. Tokom vremena, preci Roma napuštali su Indiju u više talasa, pri čemu se najveći egzodus dogodio u X veku. Najznačnije su dve migracione struje: sa Bliskog Istoka ka Egiptu i iz Turske ka Andaluziji, a prisustvo Roma u Evropi datira od XV veka. (Mirga&Georgi,1997).

Nada Raduški

u demografskom razvitku Roma, ali veliko ograničenje jeste neujednačenost njihovog obuhvata u popisima stanovništva.² Zato je statistička evidencija o Romima u velikoj meri nepotpuna i nepouzdana, odnosno njihov broj je znatno veći nego što pokazuju zvanični popisni podaci. Takođe, prisutne su značajne varijacije u brojnosti, od popisa do popisa, koje se ne mogu objasniti demografskim faktorima, već stalnim promenama prilikom izjašnjavanja o etničkoj pripadnosti. Razloge treba tražiti u “etničkoj mimikriji” Roma zbog stalno prisutne, skrivene ili otvorene diskriminacije prema njima, pa je odgovor na to voljna asimilacija u većinsku nacionalnost ili neki drugi nacionalni korpus. S druge strane, zbog nepovoljnog socijalnog statusa i materijalne ugroženosti, kulturne, obrazovne, ekonomske i društvene marginalnosti, kao i male prisutnosti u političkom životu, Romi nisu zahvaćeni socijalnom pokretljivošću koja značajno utiče na razvijanje svesti o sopstvenom položaju i nacionalnom identitetu. Etnički transfer u drugu nacionalnost, odricanje ili prikrivanje svog etničkog identiteta bio je, dakle, klasičan model samoidentifikacije Roma, mada od 1970-ih godina dolazi do nacionalnog “buđenja” pa su sve prisutniji drugi načini samoidentifikacije, kao što su striktno naglašavanje romskog porekla ili nešto neutralnije definisanje etničkih karakteristika.

Etnička slika Srbije u periodu posle Drugog svetskog rata značajno je izmenjena zbog etnički diferenciranog prirodnog priraštaja i migracionog salda, ali i usled nekih nedemografskih faktora kao što su promena etničke pripadnosti, različita metodološka rešenja prilikom popisa, etnički revivalizam kod jedinih ili anacionalno izjašnjavanje kod drugih nacionalnosti, integracioni i asimilacioni procesi, ali i neke vanredne društveno-političke okolnosti. Posebno od velikog značaja na kretanje statističkih podataka ima, kao što je već istaknuto, promena prilikom izjašnjavanja o nacionalnoj pripadnosti, objektivno teško merljiv faktor, ali relevantan za demografski razvitak svih, a naročito romske nacionalnosti.

Prema popisu iz 2002. godine, koji je od velike važnosti s obzirom na bitne etnodemografske promene uzrokovane političkim događajima krajem XX i početkom XXI veka, u Srbiji (bez Kosova i Metohije) od 7,5 miliona stanovnika, Srbi kao većinski narod čine 82,9%, dok su najrelevantnije nacionalne manjine Mađari (3,9%), Bošnjaci/Muslimani (2,1%), Romi (1,4%) i Jugosloveni (1,1%). Sve ostale nacionalnosti pojedinačno beleže udeo ispod 1% (tabela 1).

² Prema popisnoj metodologiji, glavni kriterijum pri određenju nacionalne pripadnosti jeste subjektivna izjava, što znači da svako lice ima pravo, ustavom zagarantovano, slobodnog (ne) izjašnjavanja o svojoj nacionalnosti. Princip subjektivnosti omogućuje promenu nacionalnog opredeljenja i to privremenu (usled političkih, socio-psiholoških i drugih razloga) ili stalnu (usled asimilacionih i integracionih procesa), što je posebno došlo do izražaja u populacionom kretanju romske nacionalnosti.

ETNIČKA DISTANCA I DEMOGRAFSKI RAZVITAK ROMA

Tabela 1.
Etnička struktura stanovništva Srbije (bez Kosova i Metohije), popis 2002

	Srbija		Beograd		Nis	
	Broj	%	broj	%	broj	%
Ukupno	7498001	100,00	1576124	100,00	250518	100,00
Srbi	6212838	82,86	1417187	89,92	235657	94,07
Crnogorci	69049	0,92	21190	1,34	846	0,34
Jugosloveni	80721	1,08	22161	1,41	664	0,27
Albanci	61647	0,82	1492	0,09	99	0,04
Bošnjaci	136087	1,81	1188	0,08	24	0,01
Bugari	20497	0,27	1272	0,08	799	0,32
Bunjevci	20012	0,27	183	0,01	7	0,00
Vlasi	40054	0,53	71	0,00	12	0,00
Goranci	4581	0,06	3340	0,21	75	0,03
Madjari	293299	3,91	2080	0,13	58	0,02
Makedonci	25847	0,34	8372	0,53	715	0,29
Muslimani	19503	0,26	4617	0,29	89	0,04
Nemci	3901	0,05	481	0,03	14	0,01
Romi	108193	1,44	19191	1,22	5687	2,27
Rumuni	34576	0,46	1379	0,09	13	0,01
Rusi	2588	0,03	1049	0,07	37	0,01
Rusini	15905	0,21	216	0,01	4	0,00
Slovaci	59021	0,79	2199	0,14	13	0,01
Slovinci	5104	0,07	2084	0,13	92	0,04
Ukrajinci	5354	0,07	433	0,03	27	0,01
Hrvati	70602	0,94	10381	0,66	417	0,17
Česi	2211	0,03	422	0,03	11	0,00
Ostali	11711	0,16	4369	0,28	174	0,07
Neizjasnjeni	107732	1,44	29312	1,86	1460	0,58
Regionalna pripad.	11485	0,15	586	0,04	51	0,02
Nepoznato	75483	1,01	20869	1,32	3473	1,39

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002, knjiga 1, Nacionalna ili etnička pripadnost, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2003.

Regionalno posmatrano, od ukupnog broja Roma u Srbiji (bez Kosova i Metohije) prema popisu 2002.godine (108,2 hiljada ili 1,4%), većina je nastanjena u Centralnoj Srbiji (79,1 hiljada ili 1.5%) gde su posle Bošnjaka/Muslimana najrelevantnija nacionalna manjina, a manji broj (29,1 hiljada ili 1.4%) u Vojvodini gde, takođe, participiraju sa značajnim udelom.

Vremenski posmatrano, populaciono kretanje Roma pokazuje statistički signifikantne varijacije. Prema prvom popisu posle Drugog svetskog rata (1948) u Srbiji je registrovano 52,2 hiljade Roma, u sledećem popisu (1953) 58,8 hiljada, da bi 1961. godine zabeležen pravi "egzodus" pripadnika romske nacionalnosti, tj. samo 9,8 hiljada. Mada se naglo opadanje broja Roma nije moglo objasniti demografskim činocima, toj pojavi nije poklonjena dovoljna pažnja niti je sprovedeno kontrolno popisivanje koje bi pojasnilo takvu promenu. Tek od 1970-ih godina, sa etničkom emancipacijom Roma, podaci pokazuju realniju sliku, pa su naredni popisi (1971,1981) registrovali kontinuirano povećanje njihovog broja i udela u ukupnoj populaciji Srbije (49,9 hiljada odnosno 110,9 hiljada). U poslednjem međupopisnom periodu (1991-2002) Romi beleže u Srbiji (bez Kosova i Metohije) povećanje (za 17,3 hiljada), ali je intenzitet populacionih promena ipak bio manji od očekivanih s obzirom na neke povoljne okolnosti kao što je dobijanje zvaničnog statusa nacionalne manjine (prema Zakonu o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina iz 2002.godine), zbog čega se opravdano pretpostavlja da je kod izvesnog broja Roma ponovo došlo do "etničke mimikrije".

Teritorijalni razmeštaj Roma odlikuje visok stepen disperzivnosti što često predstavlja značajan indikator njihovog načina života, socio-ekonomskog položaja i stepena integrisanosti u društvo. Prostorna distribucija stanovništva prema nacionalnosti uslovljena je kombinacijom demografskih komponenti (etnički diferenciran prirodni priraštaj i migracioni saldo), ali i političkih, ekonomskih i mnogih drugih faktora. Od ukupne romske populacije u Centralnoj Srbiji, gotovo četvrtina živi u regionu Beograda (19,2 hiljada ili 1,2%), zatim ih je broјčano najviše u Leskovcu (7,0 hiljada) i Nišu (5,7 hiljada).

U svim balkanskim državama koje odlikuje heterogena etničko-verska struktura, po čemu se, pored Srbije, izdvajaju Makedonija i Bugarska, prisutna je i romska nacionalnost. Mada se njihov položaj razlikuje od države do države, romska populacija je u većini zemalja fragmentirana i prostorno disperzivna, a njihov političko-pravni položaj kreće se od ustavnog priznavanja kao nacionalne manjine do potpune političke ignoracije.

Makedonija predstavlja jednu od etnički najheterogenijih balkanskih zemalja budući da čak preko jedne trećine stanovništva predstavljaju nacionalne manjine (tabela 2). Etnička struktura, po popisu iz 2002.godine, ima sve odlike bimodalnog tipa jer samo dve nacionalnosti čine gotovo 90% stanovništva (64,2% Makedonci i 25,2% Albanci). Romi su relevantna manjina, na trećem mestu (posle Albanaca i Turaka) jer participiraju sa signifikatnim brojem i udelom (53,9 hiljada ili 2,7%). Populacioni razvoj ove nacionalnosti karakteriše stalni trend rasta kao rezultat u prvom redu visokog prirodnog priraštaja, ali i promene u deklarisanju o nacionalnoj pripadnosti. U odnosu na prethodni popis (1994) zabeležen je pozitivan trend u demografskom razvitku (povećanje za oko 10 hiljada i udela za 0,4 procentna poena), Prostorni razmeštaj Roma, kao veoma važan aspekt demografskog razvitka, pokazuje da su oni pretežno nastanjeni u većim gradovima.

ETNIČKA DISTANCA I DEMOGRAFSKI RAZVITAK ROMA

Tako, od ukupnog broja Roma u Makedoniji, gotovo polovina ih živi u Skoplju (23,2 hiljada ili 5,0%), gde, posle albanske, čine najznačajniju manjinu. Takođe, u multietničkoj strukturi stanovništva Kumanova beleže relevantan broj i udeo (4,3 hiljada ili 4,1%). U makedonskom Ustavu Romi se direktno pominju kao nacionalna manjina (za razliku od mnogih zemalja gde se to posredno čini) u smislu građanske ravnopravnosti i zajedničkog života sa makedonskom i ostalim nacionalnostima.

*Tabela 2.
Etnička struktura stanovništva Makedonije, popis 2002.*

	Makedonija		Skoplje		Kumanovo	
	broj	%	Broj	%	broj	%
Ukupno	2022547	100.00	467257	100.0	103205	100.00
Makedonci	1297981	64.18	332778	71.22	61495	59.59
Albanci	509083	25.17	71483	15.30	27290	26.44
Turci	77959	3.85	8549	1.83	290	0.28
Romi	53879	2.66	23202	4.97	4256	4.12
Vlasi	9695	0.48	2546	0.54	147	0.14
Srbi	35939	1.78	14251	3.05	9035	8.75
Bošnjaci	17018	0.84	6465	1.38	20	0.02
Ostali	20993	1.04	7983	1.71	670	0.65

Izvor: Popis na naseleniето, домаћinstvata i stanovite vo Republika Makedonija, 2002, kniga IV, Državni zavod za statistika, Skopje, 2003.

Bugarska je multietnička i multikonfesionalna država sa relevantnim udelom nacionalnih manjina diferenciranih po etničkim, religijskim, socio-demografskim i kulturnim osobenostima. Prema poslednjem popisu iz 2001. godine, od ukupno 7,9 miliona stanovnika, Bugari kao većinska nacija čine 83,9%, a najznačajnije manjine su Turci (9,4%) i Romi (4,7%), dok sve ostale nacionalnosti participiraju sa marginalnim udelima (ispod 0,5%). Romi su u ranijem periodu zvanično bili priznati kao nacionalna manjina (prema Ustavu iz 1971, kao "građani nebugarskog porekla"), ali su periodu 1984-1989, Romi islamske veroispovesti bili obuhvaćeni politikom prisilne asimilacije (kao i druge manje etničke grupe koje ispovedaju islam). U razdoblju između dva popisa (1992-2001) demografski razvitak pripadnika romske nacionalnosti pokazuje povećanje broja (sa 313,4 na 370,9 hiljada) i udela (3,7% na 4,7%) što je posledica prvenstveno visokog prirodnog priraštaja i u izvesnoj meri promene etničkog opredeljenja, odnosno sve češćeg izjašnjavanja za romsku nacionalnost. Teritorijalnu distribuciju pripadnika romske nacionalnosti odlikuje visoka disperzivnost uzrokovana njihovim demografskim razvitkom i socio-kulturnim karakteristikama, pa žive raštrkano i to uglavnom oko većih gradova (Sofija, Plovdiv). U Plovdivu je registrovano 30,2 hiljada Roma i participiraju sa značajnim udelom 4,2%, dok su u etničkoj strukturi Sofije, po broju i udelu na drugom mestu (17,9 hiljada ili 1,5%).

Nada Raduški

Tabela 3.
Etnička struktura stanovništva Bugarske, popis 2001.

	Bugarska		Sofija		Plovdiv	
	Broj	%	broj	%	broj	%
Ukupno	7928901	100,00	1170842	100,00	715816	100,00
Bugari	6655210	83,94	1124240	96,02	621338	86,80
Turci	746664	9,42	6036	0,52	52499	7,33
Romi	370908	4,68	17885	1,53	30196	4,22
Rusi	15595	0,20	3127	0,27	1151	0,16
Jermeni	10832	0,14	1672	0,14	3140	0,44
Vlasi	10566	0,13	195	0,02	214	0,03
Makedonci	5071	0,06	858	0,07	299	0,04
Grci	3408	0,04	1157	0,10	766	0,11
Ukrajinci	2489	0,03	571	0,05	197	0,03
Jevreji	1363	0,02	892	0,08	161	0,02
Rumuni	1088	0,01	93	0,01	9	0,00
Ostali	18792	0,24	5087	0,43	1337	0,19
Neizjasnjeni	62108	0,78	4645	0,40	2869	0,40
Nepoznato	24807	0,31	4384	0,37	1640	0,23

Izvor: <http://www.nsi.bg/census/census.htm>.

U pomenutim i drugim balkanskim državama zajednički problem Roma jesu, pre svega, nerešena brojna egzistencijalna pitanja, a kao prioriteta su ona koja se tiču obrazovanja, stanovanja, zaposlenosti i zdravstvene zaštite. Zbog toga, kao i zbog dugogodišnje društvene marginalizovanosti, socijalno-etničke distance i nepovoljnog demografskog razvoja postoji tendencija ka sve većoj izolovanosti Roma i produblivanju socio-kulturnog jaza u odnosu na druge nacionalnosti.

Demografske i etno-kulturne osobenosti Roma u Srbiji

U okviru romske populacije postoji velika izdiferenciranost etničkih i kulturnih karakteristika uslovljena njihovim različitim istorijskim iskustvom i poreklom, načinom života i stalnim migracijama stanovništva. Uvek utopljeni u druge kulture, odlikuje ih stalno prilagođavanje, asimilacija i bitne razlike u religiji i jeziku.

Maternji jezik, kao prepoznatljivi znak nacionalnog identiteta, predstavlja jedno od važnih obeležja za proučavanje etniciteta. Kod romske populacije u Srbiji etnička pripadnost se u velikoj meri ne poklapa sa maternjim jezikom, odnosno

ETNIČKA DISTANCA I DEMOGRAFSKI RAZVITAK ROMA

broj lica sa romskim jezikom manji je od ukupnog broja Roma.³ Prema podacima iz 2002. godine, 79,0 hiljada Roma (73,0%) je navelo romski za maternji jezik, a 26,5 hiljada (24,5%) srpski, dok se izvestan broj deklarirao za rumunski, albanski ili neki drugi jezik. Dakle, 27% ili približno svaki četvrti Rom se izjasnio za neki neromski kao maternji jezik (Raduški, 2007). Izražena alterofonija, karakteristična za romsku zajednicu, potvrđuje delovanja etnogenetskih i asimilacionih procesa prouzrokovanih malobrojnošću, prostornom disperzivnošću i društvenim položajem Roma. Usvajanje drugog jezika, najpre kao govornog, a zatim i kao maternjeg, predstavlja bitan faktor homogenizacije, kako u etničkom, tako i u društvenom pogledu. Za razliku od nekih nacionalnosti koje prilikom deklarisanja mogu preći u drugi nacionalni korpus, ali ne i u pogledu izjašnjavanja o maternjem jeziku, brojčano manje, teritorijalno disperzivne etničke grupe mogu zadržati svoju nacionalnost duže ili kraće vreme, ali prelaze sa "izvornog" maternjeg jezika na drugi tj. preovlađujući jezik sredine, što u većini slučajeva vodi i ka promeni etničke pripadnosti, odnosno asimilaciji. Mada je za sve nacionalnosti važno da poznaju zvanični, službeni jezik države u kojoj žive, istovremeno je u cilju očuvanja sopstvenog etničkog, verskog i kulturnog identiteta, neophodno da poznaju, koriste i unapređuju svoj maternji jezik.⁴

Religijska pripadnost Roma, slično kao i kod nacionalne pripadnosti, uslovljena je brojnim faktorima, a jedan od njih je sredina gde žive, odnosno religija većinske nacije. Religijski identitet često je povezan sa nacionalnim i lakše ga je odrediti, pri čemu se mnogi radije identifikuju sa konfesijom jer ih jasnije odvaja i razlikuje od "drugih", a političke okolnosti i društveni status mogu snažno doprineti toj identifikaciji. U Srbiji je izjašnjavanje o veroispovesti, u značajnoj meri povezano sa etničkim identitetom kod svih nacionalnosti, izuzev Roma koji se najmanje identifikuju sa svojom religijom. Podaci iz 2002. godine pokazuju da su kod ove etničke zajednice zastupljene gotovo sve veroispovesti i svi modaliteti religijskog izjašnjavanja (54,4% je pravoslavne vere, 16,7% propoveda islam, 3,1% su protestanti, 2,7% katolici, dok je ateista veoma malo 0,2%).

Osnovna karakteristika *prirodnog kretanja* i demografskog razvitka Roma je visok prirodni priraštaj uslovljen visokim stopama nataliteta i relativno niskim stopama mortaliteta usled mlade starosne strukture stanovništva. Razvitak romske populacije teško se uklapa u poznate modele demografske tranzicije, jer taj proces pokazuje znatno vremensko kašnjenje iz tri razloga: prvo, odvija se u prisustvu drugih populacija koje su znatno odmakle u modernizaciji, drugo, romska nacionalnost se etnički, verski, i kulturno bitno razlikuje od populacije sa kojom kohabitira i treće, okruženje u kome se odvija proces demografske tranzicije znatno je razvijenije od socio-ekonomskih uslova u kojima neposredno žive Romi (Macura,

³ Na području Srbije postoje dva dijalekta romskog jezika: gurbetski i arlijski. Prvim se služe pravoslavni Romi (u Centralnoj Srbiji i Vojvodini) i pod uticajem je srpskog jezika. Drugim govore Romi islamske veroispovesti (na Kosovu i Metohiji), koji je nastao pod snažnim uticajem albanskog i turskog jezika. Razlika između ova dva dijalekta je toliko da se Romi koji ih govore vrlo teško međusobno razumeju (Briza, 2000).

⁴ Interesi Roma su zvanično priznati u najvažnijim evropskim i regionalnim organizacijama kao što su: Evropska Unija (EU), Savet Evrope i Organizacija za bezbednost i saradnju u Evropi (OSCE). Tako, Evropska povelja o regionalnim jezicima i jezicima manjina Saveta Evrope (1992) priznaje "romski jezik" kao neteritorijalni jezik.

1993). U komparaciji sa ukupnim (kao i većinskim) stanovništvom Srbije, razlike u stopama nataliteta i mortaliteta stalno su se povećavale, a posebno kada je reč o prirodnom priraštaju, koji je kod Roma (16,2 promila) najviši u Srbiji (jedino veći imaju Albanci), pa i u evropskim okvirima. Opšta stopa smrtnosti Roma (7,3 promila) niža je od proseka za Srbiju (zbog mlade starosne strukture), ali su za Rome karakteristične natprosečne specifične stope smrtnosti u svim starosnim kohortama, pri čemu je mortalitet odojčadi, kao dobar indikator nivoa zdravstvene zaštite i socio-kulturnog razvoja, izrazito visok. Stopa nataliteta Roma (23,5 promila) preko dva puta je veća od stope nataliteta Srba (10,3 promila).⁵ Jedna od osnovnih odlika reproduktivnog ponašanja Romkinja jeste njihova visoka plodnost na početku fertilnog perioda, odnosno trećina žena mlađih od 20 godina je već rađala (kod ostalih nacionalnosti između 3,5% i 7,5%), a čak 73% žena u starosti 20-24 godine (kod svih ostalih ispod 50%). Isto tako, imaju visok vanbračni natalitet, jer su među živorođenom decom preko polovine (kod ostalih do 20%) vanbračna deca. Specifičnosti i karakteristike romske porodice zalužuju posebna naučna istraživanja jer je to, između ostalog, jedna od prepreka za njihovu uspešnu adaptaciju i integraciju u društvo.

Dugoročno kretanje stopa nataliteta i mortaliteta determinisalo je određenu *starosnu strukturu*, a utiče i na ostale socio-ekonomske karakteristike stanovništva. Romi su najmlađa etnička zajednica u Srbiji. Visoke stope rađanja rezultirale su njihovom izrazito mladom starosnom strukturom koja ima povratni uticaj na natalitet koji će po inerciji biti veći (čak i pri istom rađanju) nego kod druge, prosečno starije populacije. Prosečna starost Roma iznosi 27,5 godina, udeo lica do 20 godina je 41,1%, odnosno preko 70% stanovništva mlađe je od 40 godina, dok je udeo lica iznad 60 godina samo 6,8%. Poređenja radi, prosečna starost pripadnika srpske nacionalnosti je 41 godina, dok je udeo lica starijih od 60 godina preko tri puta veći (22,9%). Ipak, treba reći da je proces demografskog starenja zahvatio i romsku populaciju, ali će Rome zbog demografske inercije i u budućem periodu odlikovati mlada starosna struktura, sa mnogim negativnim implikacijama u svim sferama društvenog života.

Obrazovna struktura Roma uslovljena je u velikoj meri i društveno-ekonomskim okolnostima u kojima se nalaze. Jedna petina romske populacije je nepismena (16,6 hiljada ili 19,7%), pri čemu su značajne razlike po polu jer je preko dva puta više žena (27,6%) nego muškaraca (11,8%). Poređenja radi, kod Srba udeo nepismenih je značajno manji (3,3%) i to gotovo isključivo kod starih lica (preko 65 godina), za razliku od Roma kod kojih je stopa napismenosti visoka u svim uzrastima. Analiza po starosti pokazuje da u najmlađoj grupi (10-14 godina) udeo nepismenih iznosi 13,7%, a u najstarijoj (iznad 65 godina) 57,2%, što jasno implicira na neophodnost opismenjavanja Roma jer je obrazovanje osnovna pretpostavka i ključ za socijalnu promociju i integraciju Roma u društvo. Mada je obuhvatnost dece u pohađanju nastave veća nego ranijih godina, još uvek je prisutan "romski sindrom" – neredovno odlaženje u školu i rano napuštanje školovanja. Romska deca se teško uklapaju u sistem osnovnog obrazovanja, pa zbog

⁵ Stopa kumulativnog fertiliteta, kao precizniji pokazatelj, pokazuje da prosečan broj živorođene dece kod žena izašlih iz fertilnog perioda (50-54 godine) iznosi za Srkinje 1,77, a na približno istom nivou je kod Jugoslovenki, Mađarica, Crnogorki, Hrvatice i drugih, dok znatno viši fertilitet imaju Albanke (3,99), Bošnjakinje/Muslimanke (3,16) i Romkinje (3,03).

ETNIČKA DISTANCA I DEMOGRAFSKI RAZVITAK ROMA

subjektivnih teškoća i brojnih predrasuda prema njima, vrlo brzo napuštaju školu, što se reflektuje na učestalo devijantno ponašanje (prosjačenje, kriminal, alkoholizam i dr.) (Mitrović, 1996). Nivo školovanosti Roma je veoma nizak (preko jedne četvrtine je bez ikakve školske spreme, 36% ima nepotpuno osnovno obrazovanje, 29% završenu osnovnu školu, 8% srednju stručnu spremu, a samo 0,1% fakultetsku diplomu), pa su gotovo isključeni iz ekonomskog i društvenog života, što ih neizbežno vodi siromaštvu. Na društvu je da prekine ovaj začarani krug: siromaštvo-nepismenost-siromaštvo, u kome se romski narod već dugo nalazi.

Kao izrazito mlado stanovništvo, Romi imaju nepovoljnu *ekonomsku strukturu* sa visokim udelom izdržavanih (54,4%), niskom stopom ekonomske aktivnosti (32,8%) i visokom nezaposlenošću koja je u velikoj meri konsekvencija nepovoljne obrazovne i kvalifikacione strukture, ali i diskriminacije prilikom zapošljavanja. U 2002. godini podaci pokazuju da je najveći broj onih koji obavljaju jednostavna, prosta zanimanja (preko 40%), što je u poređenju sa drugima znatno više (npr. pet puta više od Srba), zatim radnika u poljoprivredi (15%), uslužnih radnika i trgovaca (10,8%), a vrlo malo službenika, stručnjaka, rukovodioca (oko 1%). U ekonomskom pogledu Romi žive u nemaštini i na granici egzistencijalne izdržljivosti, a imajući u vidu razvoj novih tehnologija, u budućem periodu oni će biti u još težem položaju, izmešteni iz proizvodnog procesa i jednostavno nepripremljeni za surovu konkurenciju na tržištu rada.

Nepovoljan demografski razvitak romske populacije zahteva donošenje adekvatnih i dugoročnih mera populacione politike u domenu prirodnog kretanja stanovništva (racionalna reprodukcija i planiranje porodice, smanjenje specifičnih stopa smrtnosti i dr.), zatim, u obrazovnoj i ekonomskoj strukturi, kao i ublažavanje distinkcija koje postoje između romske i drugih etničkih zajednica u osnovnim demografskim karakteristikama i komponentama kretanja. Pri tome, sprovođenje odgovarajućih mera populacione politike, inkorporirane u opštu razvojnu politiku zemlje, ne sme narušavati osnovna ljudska i manjinska prava, niti principe demokratske politike.

Zaključna razmatranja

Integracija i adaptacija Roma u društveni život važan je preduslov za poboljšanje njihovog socio-ekonomskog i političkog položaja. Međutim, postavlja se pitanje koliko zapravo uspešno adaptiranje, odnosno usvajanje modernih vrednosti neophodnih za integraciju u jedno društvo, slabi svest o nacionalnom identitetu i etničkim osobenostima i vodi ka asimilaciji. Neka anketna istraživanja su pokazala da svoje etničko poreklo najčešće menjaju ili prikrivaju oni Romi koji su uspeli da se otrgnu iz tipičnog okruženja romske zajednice i koji su se obrazovno, profesionalno i statusno uklopili u širu društvenu zajednicu (Mitrović, 1996).

U okviru romske zajednice i romskih političkih elita postoje različita i često kontradiktorna mišljenja o tome kako sačuvati romski etnički i kulturni identitet, čak i kada su suočeni sa teškim egzistencijalnim problemima kao marginalna društvena grupa. Preovladava mišljenje da proces nacionalne emancipacije Roma

Nada Raduški

treba da se zasniva na zajedničkim korenima i ciljevima bez obzira na državljanstvo, pripadnost grupi ili zemlji porekla. U tom smislu, važno je napomenuti da Romi, kao “nacija bez države”, “neteritorijalna”, “transnacionalna” manjina nemaju teritorijalnih pretenzija i nikada nisu težili separaciji, već naprotiv, zalažu se za integraciju u svoje okruženje, poboljšanje materijalnog i socijalnog položaja, kao i očuvanje svog etničkog identiteta, kulture, jezika, vere i tradicije (Poulton, 1997). Generalno, postoje dva pristupa kada je reč o tome kako najbolje unaprediti položaj Roma i zaštititi njihova ljudska i manjinska prava. Prvi se zalaže za ostvarenje svih prava koja su zakonom zagarantovana i svim drugim manjinama u određenoj državi, a drugi pristup je za priznavanje prava Romima kao posebno manjini (tzv. pozitivna diskriminacija), polazeći sa stanovišta da su oni izuzetak po svojim osobenostima u poređenju sa drugim nacionalnim manjinama.

Međutim, kolektivna diskriminacija prema Romima, koja se zapravo najviše ogleda u ignorisanju problema ove etničke grupe, a manje u samoj agresivnosti prema njima, zatim velika etnička distanca zbog njihovog načina života i statusa marginalne društvene grupe, oduvek je bila prepreka za njihovu integrisanost u društvo i ravnopravne odnose sa drugim narodima. Etnička distanca prema romskoj populaciji, merena, na primer, prihvatanjem braka i prijateljstva, u poređenju sa svim ostalim etničkim zajednicama je najveća. Izbegavanje kontakata, manifestovana ili latentna socijalna distanca bitni su pokazatelji neprihvatanja ove nacionalnosti. Samo mali broj ljudi spreman je da prihvati Rome kao susede, “da im dete sedi u istoj klupi sa romskim detetom, a većina je onih koji jednostavno rečeno osećaju gnušanje pred idejom o braku ili bilo kakvoj sličnoj vezi sa Romima. Ali, i Romi su svesni da ih drugi ne prihvataju, pa “biraju” svoju izolaciju što je oduvek sprečavalo njihovu adaptaciju i integraciju” (Jakšić, 2002). Stavovi prema Romima nisu jednostrani, pripisuju im se i pozitivni i negativni atributi, ali negativni etnički stereotipi prevladavaju, zbog čega postoje različiti oblici diskriminacije prema njima, što ima za posledicu njihov nizak društveni položaj i ugled.

Uprkos činjenici da su vekovima bili izloženi mnogobrojnim uticajima i pritiscima, Romi su nastojali da sačuvaju sopstveni identitet što svedoči o njihovoj snazi da se adaptiraju i prežive. Težnja romskog naroda da održi svoj etnički, verski i kulturni identitet je osnovno ljudsko pravo koje, međutim, ne treba da isključuje mogućnost njihovog uspešnog integrisanja i uključivanja u društveni život. Ali, zbog duboko ukorenjenih stereotipa i predrasuda prema Romima koji se manifestuju kao odbacivanje, socijalnu isključenost i diskriminaciju neophodno je razumeti da nije problem samo u romskoj zajednici nego i u društvu, pa su potrebni zajednički, konkretni programi države, romskih predstavnika i međunarodne zajednice da bi se prevazišli vekovi siromaštva i marginalizacije ove etničke zajednice.

U jednom savremenom demokratskom društvu model asimilacije treba da bude zamenjen kulturnim pluralizmom koji bi omogućio različitim etničkim grupama da očuvaju sopstveni nacionalni identitet. Zbog toga, položaj romske populacije danas predstavlja izazov konceptu tolerancije, jednakosti i demokratičnosti svake države. U tom smislu, Dekada Roma je prilika i obaveza da se iniciraju adekvatne aktivnosti i preduzmu konkretne mere na poboljšanju položaja Roma.

ETNIČKA DISTANCA I DEMOGRAFSKI RAZVITAK ROMA

Literatura

- Briza, Jan (2000). "Minorities in Central Serbia", *Minorities Right in Yugoslavia*, International Report, No.6, MRG, London.
- Đorđević, B. Dragoljub (2004). "Pozadinske pretpostavke integracije Roma", *Romi od zaboravljene do manjine u usponu*, Odbor za građansku inicijativu, Niš.
- Jakšić, Božidar (2002). *Ljudi bez krova*, Republika, Beograd.
- Macura, Miloš (1993). "Demografske promene i društveni razvitak Roma", *Društvene promene i položaj Roma*, SANU-Odeljenje društvenih nauka, knjiga 2, Beograd.
- Mirga, Andrzej & Nikolae GEORGI (1997). "Romski narod u istorijskom kontekstu", *Romološke studije*, serija I, broj III-IV, Beograd.
- Mitrović, Aleksandra (1996). "Položaj Roma u društvu", *Položaj manjina u SR Jugoslaviji*, SANU – Odeljenje društvenih nauka, knjiga 19, Beograd.
- Poulton, Hugh (1997). "Insiders and Outsiders: the Transnational Minorities- Jews, Armenians, Vlachs and Roma", *Minorities in Southeast Europe: Inclusion and Exclusion*, International Report, Minority Rights Group, No.6, London.
- Raduški, Nada (2007). *Nacionalne manjine u Centralnoj Srbiji - etničke promene i demografski razvoj*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Tomova, Ilina (1995). *The Gypsies in the Transition Period*, International Center for Minority Studies and Intercultural Relation, Sofia.

**III KULTURA MIRA,
REGIONALNA SARADNJA
I EVROINTEGRACIJA BALKANA**

Љубиша Митровић

**РАЗВОЈ И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА БАЛКАНА КАО ПРЕТПОСТАВКА
УНАПРЕЂЕЊА КВАЛИТЕТА МЕЂУЕТНИЧКИХ ОДНОСА И
АФИРМАЦИЈЕ КУЛТУРЕ МИРА***

Тип развоја и врста друштвених сукоба

Сукоби су, као и сарадња, интегрални део социјалне динамике и неизбежни пратилац друштвеног живота људи. У том смислу друштвене промене одвијају се, не само у знаку прогреса и регреса, већ теку и кроз преплитање сарадње и сукоба, интеграционих и дезинтеграционих процеса на различитим нивоима друштвене организације.

Људска историја, а посебно историја класне цивилизације, пружа обиље примера друштвених сукоба – од класних, преко политичких до етничких и расних. Што је друштво неразвијеније у друштвено-економском смислу и у смислу степена развијености демократије и политичке културе, у њему владају суровији, примитивнији облици сукоба. Модерна друштва имају рафиниране форме сукоба и институционализоване облике њихове регулације и демократског разрешавања.

Првобитна друштва сукобљавала су се око елементарних услова животног опстанка људске врсте, пре свега око хране а затим и територије. Развијенија друштва селе сукоб на поље положаја моћи, вредности, власти, идеологије а савремена друштва око доминације на тржишту у борби за економске и енергетске ресурсе, квалитета живота и развојних шанси.

Амерички критички социолог *Имануел Волерстин* у кључу своје системске теорије изградио је концепт о троделној слици света (земље светског центра, полупериферије и периферије). Свакој од ових зона, хијерархијски устројеног глобалног светског система, одговара одређени тип друштава, специфична социјална структура и врста сукоба. У високо развијеним земљама светског центра у току је стратегија промена развојног циклуса од класичног индустријског капитализма ка постиндустријској цивилизацији (информатичком, глобалном капитализму) са испољавањем секундарних облика друштвених сукоба у области културе, развијања демократије и борбе за квалитет живота. Дотле су друштва светске полупериферије и периферије заокупљена проблемом односа традиције и модернизације, проблемима првог и другог таласа идустиријализације, деиндустријализације, деаграризације и у зонама ових друштава преплићу се примарни класни конфликти са етнополтичким и етнорелигијским.

* Рад урађен у оквиру пројекта “*Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције*” (149014Д), који се реализује у Центру за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

У зависности од одабране и доминантне стратегије развоја, остварује се не само тип материјалне репродукције, већ се врши и производња друштвених односа, тј. формира систем расподеле друштвене моћи. У том смислу постоји одређена кореспонденција између одабране стратегије развоја и историјског типа производње друштва, тј између стратегије развоја и система расподеле друштвене моћи, као и између типа друштвене моћи и врсте друштвених сукоба. И као што су социолози начинили класификацију друштва на класна и бескласна, тако се друштва могу поделити и на друштва са антагонистичким и асоцијативним типом друштвене моћи. У савременој социологији, када су у питању конфликти, они могу бити системски и антисистемски; умерени и радикални; они се могу даље класификовати према областима и формама у којима се испољавају (економија, политика, култура) као и по форми њиховог испољавања и социјалној функцији коју врше у друштву (интегративну и дезинтегративну, развојну и рушилачку).

Етнички и верски сукоби, који нас овде занимају као друштвена појава на Балкану, имају за основу, са једне стране неједнакости економске развијености подручја у којима претежно живе етничке и верске групе; и са друге стране неједнакост у политичким и другим друштвеним правима које ове групе уживају односно не уживају у постојећем систему.¹ *Етноцентризам* се јавља као вид идејних и политичких искривљених ставова (пуних предрасуда и митова) како о сопственом народу тако и о другим народима. Он најчешће утире пут јачању етничке дистанце и непријатељства према другим етничким групама.² Етноцентризми су често предходнице и увод у етнополитичке сукобе.

Социолошка истраживања указују да, маколико међуетнички конфликти имају аутономну улогу, они се у друштвеној пракси преплићу са другим сукобима (економским, политичким, културним). Управо, најчешће у мултиетничким друштвима са, како би Хантингтон рекао, политички несавршеним границама, услед неравномерног економског развоја, социјалне сегрегације друштвених група и блокада у процесу политичке демократизације (хипертрофирани централизам и унитаристички концепт државе), стварају се услови за појаву међуетничких сукоба. Економске и социјалне неједнакости и противречности у развоју су нужан али не и довољан узрок за појаву ове врсте сукоба. Потенцијални етнички сукоб (услед депривираниог и маргиназованог положаја етничких група у систему) мора бити идеолошки пробуђен (острашћен и освешћен) да би се претворио у отворени конфликт. У друштвеној пракси најчешће се врши преусмеравање ове врсте сукоба и њихово подређивање другим стратегијским циљевима у политичкој борби елита око власти, моћи и око карактера друштвених односа. *Међуетнички конфликти* посебно долазе до изражаја у епохама друштвене кризе и историјске рестаурације, када владајуће групе не налазе рационалну стратегију за демократско политичко разрешење конфликта. У таквим ситуацијама видан је пад на етнополтику као метод популистичког деловања и етноцентризам,

¹ М. Поповић, *Глобално друштво, његова структура и динамика*, Социологија, Рад, Београд, 1971. стр. 169-170.

² Опширније о феномену етноцентризма видети у студији Р. Супека *Друштвене предрасуде*, Радничка штампа, Београд, 1973. стр. 253.

РАЗВОЈ И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА БАЛКАНА КАО ПРЕТПОСТАВКА...

национализам и расизам у идеолошкој свери, што представља облик рационализације и мистификације, и не помаже налажењу продуктивног одговора, тј. правог пута за излазак из постојећих противречности. Најтежа форма међуетничких сукоба изражена је у њиховом ескалирању у оружани грађански рат, који најчешће за собом оставља сурове последице.

Ефекти етнополитичких сукоба на Балкану и неке хипотезе о њиховој природи и путевима њиховог разрешавања

У последњих двадесет година *Балкан* је у знаку социјалне и геополитичке транзиције, али и назначене ретрибализације, о којој неки геополитичари говоре као о ребалканизацији. У том контексту нарастали су *етнополитички сукоби*, који су се посебно манифестовали на простору бивше СФРЈ. Дејством владајућих елита на платформи етнополитике, али и геостратешким играма великих сила ови сукоби ескалирали су у оружане сукобе са бројним импликацијама. Између осталог, резултати тога су: разбијање СФРЈ као мултинационалне државе, огромне људске и материјалне жртве, блокада и стагнација овог региона. Висока је цена овог етнополитичког сукоба, који се током деведесетих година XX века десио на просторима СФРЈ; преко 250 000 мртвих; велики број рањених; преко 2 000 000 принудно пресељених (етнички очишћених); бројни разорени бракови и породице; велики број оболелих; нови таласи миграције младих на Запад; заустављен привредни, друштвени и културни развој; дубоки и трајни ожиљци на души живих; трауме због шока прошлости; нарастала етничка дистанца; повампирење авети и утвара прошлости (у лику ретрадиционализације и етноцентризма); умањење социјалног капитала; ширење културе неповерења и смрти.

У овом раду, проблематизујући питање односа развоја и културе мира у контексту евроинтеграцијских процеса, полазимо од следећих хипотеза:

- етнополитички сукоби су израз структуралних социјалних неједнакости (унутрашњи колонијализам) и насиља у друштву;
- етнополитички конфликти на Балкану блокирали су развој овог региона и његову бржу евроинтеграцију, тј. укључувиње у процесе Европске и светске поделе рада и глобализације;
- процеси модернизације и развоја, брже евроинтеграције и глобализације Балкана једна су од кључних претпоставки превладавања и пацификације сукоба на овом геопростору, органске сарадње и демократске интеграције друштвених и етничких група;
- култура мира – у чијем средишту су унуверзалне вредности о људским правима и слободама, о равноправности свих грађана и народа света, о толеранцији, разумевању, љубави, сарадњи и демократској интеграцији – може бити један од фактора не само пацификације етничких сукоба, већ и нове социјализације личности, тј. васпитања за глобализацију разумевања и сарадње на Балкану, Европи и свету; култура мира стога је претпоставка модернизације и развоја и еманципације на

Љубиша Митровић

Балкану. Она омогућује брже ослобађање конзервативног традиционализма, етноцентризма, изласка из предмодерних облика друштвене свести и превладавање проблема насиља – демократским путем. Она буди у нама достојанство грађанина и потребу за равноправност свих народа у свету. Она и политику извлачи из поља предмодерне етнополитике и макијавелизма и уводи је у поље демократске комуникације, непринудне партиципације и грађанске еманципације.

Полазећи од ових хипотеза као инструктивног теоријско-концептуалног приступа и следећи пут емпиријске социолошке анализе, у овом раду се на основу резултата емпиријског социолошког истраживања *“Културне оријентације, етничка дистанца и култура мира у Србији и на Балкану”* спроведеног од стране Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, 2007. године на узорку од 1650 испитаника, на простору Југоисточне Србије (Ниш), Северозападне Македоније (Скопле) и Централне и западне Бугарске (Пловдив); жели се дати одговор на питање: какав је утицај квалитета међуетничких односа на културу мира и у том контексту какав је могући утицај евроинтеграцијских процеса на смањење етничке дистанце, превладавање етнополитичких сукоба на Балкану и отварање простора за његов бржи развој и демократску интеграцију овог региона?

Осврт на неке резултате из емпиријског истраживања *“Културне оријентације, етничка дистанца и култура мира у Србији и на Балкану”* (2007)

У овом раду дајемо интерпретацију само неких аспеката централне теме предмета истраживања, са посебним тежиштем на неке проблемске димензије:

- како испитаници перцепирају узроке и последице етнополитичких сукоба на Балкану;
- какво је њихово разумевање суштине и функције културе мира;
- какав је њихов однос према процесима евроинтеграције и глобализације, поимање значаја ових процеса за мир, развој и интеграцију Балканских друштава;
- Ко су актери културе мира и сарадње на Балкану, а које групе (институтције и организације) блокирају тај процес.

За Балкан се сматра да поседује “вишак историје” и да представља “буре барута”. Кроз историју на овом геопростору преплитали су се војнополитички и етнополитички сукоби, међународни и унутрашњи сукоби. У XX веку преко овог простора вођена су два светска рата, а крајем века ескалирали су етнополитички сукоби на простору бивше СФРЈ.

РАЗВОЈ И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА БАЛКАНА КАО ПРЕТПОСТАВКА...

Табела 1

По Вашем мишљењу сукобе у савременом свету изазивају пре свега:

	%
Разлике у религијској припадности	20.4
Идеолошке разлике	10.8
Мешање великих сила	46.5
Разлике у богатству између појединаца и друштвених група	10.1
Разлике у богатству између држава и народа	12.2
Укупно	100.0

Већина испитаника на простору Србије, Македоније и Бугарске, као што показују резултати емпиријског анкетног истраживања (2007), сматра да сукобе у савременом свету изазивају, пре свега, мешање великих сила (46.5%), а потом разлике у религијској припадности (20,4%), а тек на трећем месту су разлике у богатству између држава и народа (12,2%), док идеолошки разлози у дистрибуцији одговора партиципирају са 10,8%. Напомињемо да у овом раду дајемо осврт на кумулативне одговоре испитаника из узорка, без његове стратификацијске дистрибуције по земљама. Ту врсту анализе и интерпретације остављамо за наредни рад.

Табела 2

По Вашем мишљењу сукоби на Балкану током протекле две деценије настали су као резултат:

	Интерес а политичких елита	Национал изма балканских народа	Мешања страних сила у односе балканских земаља	Сукоба различитих религија	Сећања на сукобе у прошлости	Неразвијености балканских земаља	Непознана културна суседних народа
Слажем се	76.2	61.6	80.1	57.8	36.9	43.7	28.4
Неодлучан сам	11.4	20.7	11.4	20.0	27.0	20.7	24.5
Не слажем се	6.1	10.2	3.9	15.6	23.3	24.6	34.4
Не могу да проценим	6.3	7.6	4.6	6.6	12.8	11.0	12.7
Укупно	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

У оцени узрока настанка сукоба на Балкану у протекле две деценије испитаници су истакли следећи приоритет фактора: на првом месту је мешање страних сила (80,1%), на другом – интереси политичких елита (76,2%), на трећем су национализми балканских народа (61,6%), док се сукоб различитих религија, као фактора могућег сукоба, налази се на четвртном месту са 57,8%, а економска неразвијеност је на петом месту (43,7%). Дакле, и овде се перцепција друштвених сукоба фокусира на реметилачко дејство спољних фактора, њихове геостратешке и геополитичке интересе, као и

Љубиша Митровић

неадекватну политику домаћих владајућих елита и њихову националистичку оријентацију. Упоредијући ове резултате са резултатима нашег истраживања из 2003. године на тему “Квалитет међуетничких односа, свест о регионалном идентитету и однос актера према интеграцијским процесима на Балкану”, које је спроведено на територији Србије, Бугарске и Македоније; треба истаћи да се дошло до сличних резултата. У истраживању природе сукоба на Балкану испитаници су такође на првом месту истицали мешање страних сила и националистичку етнополитику владајућих елита.³

Такође, резултати овог истраживања (2007) омогућују нам да размотримо перцепцију испитаника о могућим факторима који доприносе изградњи мира на Балкану.

Табела 3
Миру на Балкану може да допринесе?

	Интеграција свих земаља у ЕУ	Улазак балканских земаља у НАТО	Економска, политичка и културна сарадња балканских земаља	Окончање мирним путем насиља међу балканским земаљама
Слажем се	70.4	48.0	87.1	88.8
Неодлучан сам	12.4	20.0	6.4	4.9
Не слажем се	8.9	20.5	1.9	1.5
Не могу да проценим	8.3	11.6	4.6	4.7
Укупно	100.0	100.0	100.0	100.0

Као што показују резултати, највећи број испитаника у факторе мира и развоја на Балкану сврстава: окончање сукоба мирним путем (88,8%), економску, политичку и културну сарадњу балканских земаља (87,1%), док је на трећем месту интеграција свих земаља у Европску Унију (70,4%), а улазак балканских земаља у НАТО је заступљен са (48,0%) односно, налази се на последњем месту могућих чинилаца мира на Балкану.

Ако посматрамо дистрибуцију одговора на питање: *који фактори доприносе миру и развоју на Балкану?* табела за Србију изгледа на следећи начин:

³ Опширније о томе у зборнику радова “Културни и етнички односи на Балкану – могућности регионалне и европске интеграције, Институт за социологију, филозофски факултет, Ниш, 2006.

РАЗВОЈ И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА БАЛКАНА КАО ПРЕТПОСТАВКА...

Табела 4
Фактори мира и развоја на Балкану (%) (подузорак за Србију)

	Интеграција свих балканских земаља у европску унију	Улазак балканских земаља у НАТО	Културна, економска и политичка сарадња између свих балканских земаља	Окончање мирним путем насиља између балканских земаља
Слазем се	70,5	26,9	91,1	92,9
Неодлучан сам	11,3	22,0	4,0	2,7
Не слажем се	13,8	44,5	2,0	1,8
Не могу да проценим	4,2	6,0	2,7	2,4

Ови резултати показују јасну опредељеност грађана за мир, културну, етничку и политичку сарадњу, али и интеграцију у Европску Унију.

Табела 5
Миру у мојој земљи може да допринесе:

	равноправност свих грађана	равномерни регионални развој	смањење социјалних разлика	окончање мирним путем сукоба унутар државе	борба против сиромаштва, за квалитет живота
Слазем се	89,6	83,0	86,9	89,3	92,0
Неодлучан сам	5,9	9,7	8,1	5,7	4,5
Не слазем се	2,1	2,0	2,7	1,6	.9
Не могу да проценим	2,3	5,3	2,3	3,4	2,6
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Међу факторима који могу да допринесу изградњи мира у балканским земљама, највећи број испитаника сматра да су то: борба против сиромаштва за квалитет (92,0%), потом равноправност свих грађана (89,6%).

Анкетним истраживањем смо покушали доћи до сазнања о ставовима испитаника о њиховом перцепцији могућих фактора – о томе које то групе, институције или организације подстичу или коче сарадњу међу балканским земљама.

Табела 6
Да ли наведене установе подстичу или коче сарадњу међу балканским народима:

	Владе и политичари	Привредници	Представници верских заједница	Спортисти
Подстичу	27.3	64.9	25.3	69.5
Коче сарадњу	58.7	13.6	49.2	4.1
Немам став	14.0	21.6	25.5	26.4
Укупно	100.0	100.0	100.0	100.0

Наставак табеле:

НВО	Медији	Образовне установе	Културне установе	Научне установе
44.3	38.9	65.5	73.3	62.7
22.2	32.9	5.4	3.5	4.9
33.5	28.3	29.1	23.2	32.5
100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Када су у питању актери могућег подстицања сарадње на Балкану, испитаници у највећем броју сматра да су то на првом месту – културне установе (73,3%), потом спортисти (69,5%), и привредници (64,9%). Међу актерима који коче сарадњу међу балканским народима – испитаници сматрају да су то: на првом месту влада и политичари (58,7%), а потом представници верских заједница (49,2%).

Резултати истраживања такође показују какво је расположење на овом геопростору за улазак у Европску Унију.

Табела 7
Да ли сте за улазак Ваше земље у ЕУ?

Да	68.6
Не	11.6
Немам став	19.8
Укупно	100.0

РАЗВОЈ И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА БАЛКАНА КАО ПРЕТПОСТАВКА...

Као што се види из ове табеле која представља кумулативне одговоре испитаника из све три земље: од укупног броја испитаника 68,6% изјаснило се за улазак у Европску Унију, док се против изјаснило 11,6% испитаника.

Табела 8
Да ли сте за улазак Ваше земље у ЕУ?

Држава	Да	Не	Немам став
Бугарска	66.8	7.7	25.5
Македонија	66.3	10.4	23.3
Србија	42.6	16.6	10.8
Укупно			

Резултати истраживања показују да је за улазак у Европску Унију највећи број испитаника из Бугарске (66,8%), а најмање из Србије (42,6%).

Табела 9
Динамика уласка земаља Југоистичне европе у ЕУ

	ССП	Чланство у ЕУ	Увођење евра
Бугарска		2007.	2009.
Румунија		2007.	2012.
Хрватска	2004.	2008-2009.	2010-2012.
Македонија	2004.	2013.	2015.
Албанија	2007.	После 2013.	После 2015.
БиХ	2007.	После 2013.	После 2015.
Србија	2007.	После 2013.	После 2015.
Црна Гора	2007.	После 2013.	Од 2002.
Косово	2007.	После 2013.	Од 2002.

ССП- споразум о стабилизацији и продруживању

Извор: Европски форум, објављен као додатак недељника *Време*, број 725 од 25.11.2004,

стр.4.

Љубиша Митровић

Резултати наших истраживања из 2003. и 2007. године управо показују да испитаници позитивно вреднују утицај евроинтеграцијских процеса на јачање мира, сарадње и могући даљи развој Балкана, очекујући да ће се после уласка ових земаља у Европску Унију повећати животни стандард грађана, лакши одлазак грађана у иностранство али и да ће се повећати лична сигурност грађана. Највећи број грађана очекује повећање животног стандарда, али и смањење разлика између богатих и сиромашних региона.

Табела 10

Да ли ће се после уласка наше земље у ЕУ повећати или смањити (%):

	Незапосленост	Животни стандард	Лична сигурност	Разлике између богатих и сиромашних грађана	Разлике између сиромашних и богатих региона
Повећаће се	13,4	43,9	37,1	34,5	29,4
Неће се променити	32,8	35,0	46,0	40,0	39,8
Смањиће се	44,7	14,7	9,0	15,9	19,5
Не могу да проценим	9,1	6,3	7,9	9,0	11,2
Тотал	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

	Загађење животне средине	Корушција	Огранизовани криминал	Одлазак наших грађана у иностранство	Усељавање странаца у нашу земљу
Повећаће се	22,8	22,7	20,9	59,8	46,9
Неће се променити	33,5	34,5	37,8	18,2	29,2
Смањиће се	28,8	34,5	32,6	15,2	6,3
Не могу да проценим	15,0	8,2	8,7	6,7	17,5
Тотал	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Иако су велика очекивања грађана балканских земаља од уласку у Европску Унију, резултати неких истраживања (“Евробарометра” из Софије), као и нека истраживања Петра-Емила Митева и Велине Топалове о јавном мњењу у Бугарској, показују амбиваленцију и осцилације у јавном мњењу, у форми изневерених очекивања и раста страха после уласка у ЕУ.

РАЗВОЈ И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА БАЛКАНА КАО ПРЕТПОСТАВКА...

Табела 11

Резултати истраживања јавног мњења у Бугарској – компаративно (1997-2006)

Осећам сталну узнемиреност и страх због:

	1997.	2006.
Осиромашења	66	57
Криминализације друштва	59	61
Корупције управљања	54	51
Масовне незапослености	51	52
Масовних епидемија, распрострањености ХИВ-а и другх смртоносних болести	50	55
Загађивања животне средине	36	48
Опадања наталитета	32	43
Међународног тероризма	29	51
Потпуног губитка бугарске традиције и културе	28	49
Грубог материјализма, бездуховности	26	42
Најезде ислама	23	42
Грађанских и етничких ратова	18	35
Американизације живота у Бугарској	13	30
Агресије суседних земаља	12	30

Извор: Петар-Емил Митев, истраживање јавног мњења у Бугарској, *Бугарска у транзицији*, 2006.

Истраживања Института за социологију Бугарске академије наука, како је то у свом саопштењу на Научном скупу “Изазови и домети савремене социологије друштвеног развоја” одржаног 30 и 31. маја 2008. на Филозофском факултету у Нишу, показала Велина Топалова, указују на постојање видних осцилација у идентификацији грађана Бугарске са проевропским односно националним идентитетом:

Табела 12

Да ли се поред тога што се осећате као бугарин, осећате и као еврољанин?

	1991.	1993.	2004.	2007.
У потпуности	16,0	10,1	20,2	10,7
делимично	29,7	32,4	38,5	34,6
Не	37,6	42,0	29,6	40,5
Без одговора	16,7	17,3	11,8	14,3

Извор: Велина Топалова, саопштење на научном скупу “Изазови и домети савремене социологије друштвеног развоја”, Филозофски факултет, Ниш, 31 и 31 мај 2008.

Од социологије међуетничких односа и конфликтологије ка акцијским истраживањима културе мира на Балкану

У савременој науци учињен је напор да се конфликти, а посебо етнополитички, целовито изучавају. На том фону настале су бројне дисциплине, између осталог – *социологија међуетничких односа*, *социологија конфликта* и *конфликтологија* као трансдисциплинарна наука.

Социологија настоји да међуетничке односе целовито изучава, не само као израз сукоба вредносно-културних оријентација различитих етничких група и системске политичке дискриминације, већ и као индекс структуралних социјалних и регионалних неједнакости у мултиетничким друштвима, које доводе у различит положај припаднике различитих етничких група (мањина и већине) блокирајући тиме равноправност њихових развојних шанси и отварајући поље сукоба међу људима и друштвеним групама. Притом треба рећи да су политичке елите често спремне да врше инструментализацију и манипулацију етничких незадовољстава, тј. да врше преусмеравање и трансформацију сукоба око моћи и карактера продукционих односа у којима људи живе, на подручје међукултурних, етничких и религијских разлика. У том контексту, на тлу социјалне несигурности и друштвене кризе, расту етничке дистанце, појављују се сукоби и отвара процес дезинтеграције – између центра и периферије у социјалном и регионалном простору. Овде се *етнополитички сукоб* јавља и као својеврсни израз хијерархијског односа тј. тзв. “унутрашње колонизације” међу друштвеним групама (класама – између управљача и подређених). У феноменологији етнополитичких сукоба и њиховој динамици, треба рећи да најпре настаје раст етничке и социјалне дистанце, ширење кризе неповерења, различите форме међусобних оптуживања и омразе (ко кога краде, експлоатише, подчињава), што доводи до одређених тензија, које касније ескалирају у отворене етнополитичке сукобе који могу прерасти и у оружани грађански рат. Како искуство показује, и то не само на Балкану, већ и у другим регијама (Блиски исток, Карпати) међуетничке сукобе често инструментализују из геополитичких разлога велике силе, ради дестабилизације одређених регија и успостављања сопствене контроле и остваривања геостратешких циљева (реколонизације ресурса и протекторације у војнополитичке сврхе). Управо такав је случај данас и са Балканом.

Извлачење Балкана из чељусту предмодерности и међуетничких атавизама и неповерења потрајаће још дуго. Оно што поквари једна генерација треба да поравља наредних 5 до 10 генерација. То је обавеза и задатак, али право и дужност. *Прва* претпоставка на том путу свакако јесу – *евроинтеграциони процеси* и привредни и друштвени развој Балкана који ће окренути све актере према изазовима савремености и будућности, уместо да буду и даље заробљеници митова прошлости и културе смрти.

Други битан заокрет ка *афирмисању вредности културе мира* и јачања регионалне кохезије међу балканским народима и државама, везан је за *избор стратегије друштвеног развоја*, која би омогућила превладавање социјалних и структурних неједнакости и стварање друштва равноправних

РАЗВОЈ И ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА БАЛКАНА КАО ПРЕТПОСТАВКА...

шанси. То пак предпоставља напуштање садашње неолибералне стратегије зависне модернизације – која је довела до црног биланса транзиције на Балкану (деиндустријализације, радикалнор раслојавања, масовне незапошљености, контрамодернизације и раста социјалних противречности) и афирмисање сицијал-демократског концепта друштвеног развоја.

Свакако, упоредо са овим процесима избора нове стратегије развоја и евроинтеграције, неопходно је радити на унапређивању и *развијању прогресивне друштвене свести* на Балкану. На том фону велика је и неозаобилазна улога образовања, науке и културе. Борба за нову свест, којом ће се превладати ограничења која иду из традиционализма и новог конзервативизма, потрајаће дуго, али се она не може и не сме избећи. Неопходно је суочавање са прошлошћу као са живом раном, да би се кроз катарзу оздравило, оспособило за раст човечности у нама самима. Да бисмо искрено пружили руке помирења и стварали нове културне обрасце за заједничко живљење не само у Европи, куда са бројним евроилузијама журимо, већ пре свега овде на Балкану, који је још увек пун ожиљака, у ранама, крви и сузама.

Борба за реформу свести пак не значи атак на идентитет, већ њихов преображај, цивилизацијско култивисање, да се уз респект свега што је вредно у националној култури сваког народа, ослобађамо свега што је ретроградно и конзервативно, да изгарђујемо респект за културу другости, различитости, да јачамо толеранцију и разумевање за мултикултурни дијалог и партнерство различитих цивилизација.

У остваривање овог великог али племенитог задатка морамо кренути од нас самих. Јер како пише и поруци UNESCO-а ако сваки рат започиње у главама људи, и у њему најпре страда истина, онда и *борба за мир мора отпочети у нама самима* кроз борбу за нову друштвену свест. У суочавању са нашом савешћу, у преузимању одговорности свакога од нас да свет буде бољи, лепши и праведнији; да уместо мржње и рата међу људима и народима владају љубав и мир.

Дакле, *акциони културолошки слоган* у духу педагогије и филозофије мира могао би да гласи: *од нас зависи! Од тебе зависи, какав ћемо свет изградити!* Стога почнимо да се мењамо – да би свет био праведнији, богатији, лепши и бољи; да би сваки појединац у њему био срећнији и успешнији. У том смислу предлажем следеће: да се у даљој акцијској етапи нашег ангажовања на реализацији циљева макро пројекта 149014Д “Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције” у наредне две године ангажујемо на стварању институционалних предпоставки за дугорочнији ангажман на фону еманципаторске реформе свести младе генерације у циљу афирмисања вредности културе мира и сарадње на Балкану.

Наиме, предлажем да се посебно размотри *улога образовања* (школа и факултета) у афирмацији нових вредности културе мира (кроз иновирани садржаје наставних програма и нове форме облика васпитања). Такође, неопходно је критички размотрити *улогу масмедија* на Балкану и њихову функцију у афирмацији вредности културе мира у медијском простору Балкана.

Љубиша Митровић

Ради реализације ових циљева предлажем и формирање *Међународне летње социолошке школе културе мира* (за мултикултурни дијалог и партнерство цивилизација), која би сваке године током јула и августа окупила студенте и професоре са Балкана и из света – на заједничку расправу и едукацију на програму развоја културе мира, са једним модерним програмом, професионално и дидактички *дефинисаних тема из трансграничних области*, филозофије, социологије, педагогије, политикологије и културе мира... Ова би помогла ширењу мултикултурног дијалога, изградњи мостова поверења преко балканске реке (да парафразирам Карла Косика), јачању разумевања међу младом генерацијом на Балкану, која је не само фактор будућности већ и актер савремености и која ће градити нови свет по својој мери; надам се, по мери љубави, толеранције, разумевања и сарадње, а не мржње и сукоба.

Уместо закључка

Ако је Ганди тврдио да је *развој прави пут мира*, а Сен апострофирао *развој као слободу*, док је председник Бразила С. Лула упозорио – да *без глобалне правде нема глобалног мира*, ја бих своје излагање завршио поентом: *афирмација културе мира прва је претпоставка развоја и еманципације човека и човечанства*. Без мира, Бог Марс, као што показује крвава историја човечанства, жртвује све што је људско. Морбидним пијанством и црном жетвом – уништава читаве генерације, читаве народе, прети да уништи цивилизацију и човечанство; да уништи не само нашу планету Земљу, већ да семе рата посеје и у космос. Зато му се треба одлучно одупрети: својом културном оријентацијом, “гласајмо” за богатство живота, за стваралаштво, прогрес, за слободу и срећу свих! Уместо културе мржње и смрти, одредимо се за изградњу културе мира и сарадње са свим народима и грађанима света. За ту часну мисију потребни су нам и ново просветитељство и нова педагогија, засновани на хуманистичкој и еманципаторској филозофији развоја у слижби човека и човечанства. У њиховом обликовању велику улогу могу одиграти критички и интелектуалци, наука и универзитет.

Милорад Божић
Срђан Голубовић

ЕВРОИНТЕГРАЦИОНИ ПРОЦЕС И ЗЕМЉЕ ЗАПАДНОГ БАЛКАНА*

Увод

Укључивање земаља западног Балкана у евроинтеграциони процес представља њихово стратешко опредељење. Проширење Европске уније централноевропским земљама током 2004. и, посебно, пријем Бугарске и Румуније 2007. године представљају охрабрење земљама западног Балкана да, у догледно време, могу постати пуноправне чланице ЕУ. Наравно, приступање ових земаља Европској унији подразумева испуњавање политичких, економских и правних критеријума што је дуготрајан процес. У раду се сагледава способност земаља западног Балкана да се укључе у евроинтеграциони процес, односно испуне услове за стицање пуноправог чланства. Полазећи од резултата емпиријског истраживања у раду се разматра и однос становништва земаља западног Балкана према евроинтеграционом процесу.

Европски интеграциони процеси

Проширење Европске уније, под којим подразумевамо процес примања у пуноправно чланство нових чланица, се почев од средине прошлог века одвијало у више наврата. До данас је забележено шест таласа проширења Европске заједнице и Европске уније (ЕУ)¹ новим чланицама. До 1. маја 2004. године проширење је најпре текло према северу и према северозападу континента (1973. године чланице постају Данска, Ирска и Велика Британија), затим осамдесетих година чланство стичу Грчка 1981. године и 1986. године Шпанија и Португал, а средином деведесетих година чланице постају Аустрија, Финска и Шведска. Свакако, највећи изазов представља талас проширења ЕУ од 1. маја 2004. године, када је десет земаља стекло својство пуноправног члана. Изазов је утолико већи ако се има у виду да је од укупног броја примљених осам бивших социјалистичких земаља (Чешка Република, Естонија, Мађарска, Летонија, Литванија, Пољска, Словачка и Словенија). Ове земље су успешном трансформацијом својих привреда и испуњењем услова за пријем означиле почетак источноевропског ширења ЕУ.

* Рад урађен у оквиру пројекта "Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције" (149014Д), који се реализује у Центру за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Све до доношења Уговора о Европској унији 1992. године у Мастрихту, евроинтеграциони процес подразумевао је повећање броја чланица Европске заједнице која је обухватала три заједнице: Европску заједницу за угљ и челик, Европску економску заједницу и Европске заједнице за угљ и челик.

Милорад Божић и Срђан Голубовић

У истом таласу примљене су и две државе са тржишном привредама, (Кипар и Малта), а од 01.01.2007. године, пријемом Румуније и Бугарске, број чланица ЕУ је повећан на 27. Сliku заокружене Уније од Скандинавије до Крита квари једно “острво сиромаштва” које се у комунитарном дискурсу обично назива западни Балкан.²

Табела 1
придруживање земаља западног балкана европској унији

Земља	Година потписивања Споразума о стабилизацији и придруживању	Година отварања преговора са ЕУ	Година прикључења ЕУ
Хрватска	2005.	2005.	2011.
Македонија	2004.	2008.	2013?
Албанија	2006.	2009.	2015?
Босна и Херцеговина	2008.	2009.	2015?
Србија	2008.	2009.	2015?
Црна Гора	2008.	2009.	2015?

Извор: www.wiiw.ac.at

Досадашње искуство показује да су таласи проширења били условљени не само жељама држава нечланица да остваре погодности укључивања у европске интеграције већ и жељом саме Европске уније да прошири своје границе, увећа тржиште и осигура стабилност у региону. Када су у питању земље западног Балкана, Европска унија је 2003. године исказала формалну подршку њиховој европској перспективи документом усвојеним на састанку Европске комисије у Солуну и наглашавањем да је “будућност Балкана у Европској унији”.³ Оно по чему се процес придруживања ових земаља разликује од ранијег модела придруживања је у томе што се као основни инструмент користи споразум о стабилизацији и придруживању.⁴ Овај споразум представља нову генерацију споразума о придруженом чланству ЕУ, који поред осталих услова које су садржали европски споразуми, садржи и еволутивну клаузулу, као и одредбе о регионалној сарадњи. Смисао ових одредби је да се земље захваћене ратним сукобима подстакну на јачање регионалне сарадње. Као што се види из података из табеле бр. 1. током 2008. године окончан је процес потписивања ових споразума са земљама западног

² Ову област чине Хрватска, Србија, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Албанија и Македонија. У погледу интеграције балканских земаља у ЕУ С. Марковић уочава једну правилност: “како се која држава овог региона приближи Унији тако она престаје да се сматра делом Балкана. Тако останак у западном означоцу “Балкан” упућује на неуспех елита да изведу земљу из овог опрњеног предела, тј. значи да су ове земље остале на дну европских интеграција у односу на своје суседе”. Наведено према: С. Марковић, *Проширење ЕУ и “западни Балкан” као стара периферија*, у: “Европа и западни Балкан после великог проширења”, ред. С. Марковић, 2005, стр. 9.

³ *The Thessaloniki agenda for the Western Balkans: Moving towards European Integration*, <http://www.consilium.europa.eu>

⁴ По речима М. Увалић споразум о стабилизацији и придруживању је кључни сегмент на коме се заснива читав концепт успостављања стабилности на Балкану. М. Uvalic, *Regional Co-operation in Southeast Europe*, in: “Balkan Reconstruction”, ed. Thanos Veremis and Daniel Daiano, Routledge, 2001, p.63.

ЕВРОИНТЕГРАЦИОНИ ПРОЦЕСИ И ЗЕМЉЕ ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

Балкана, а извесност стицања својства пуноправне чланице је извеснија него раније.

Пут до пуноправног чланства

Основни услови за проширење Европске уније дефинисани су још Римским уговором, а касније потврђени Амстердамским уговором из 1997. године. Прикључење ЕУ уређено је чл. 49. Уговора о ЕУ којим се, такође, предвиђа да свака европска држава која поштује начела која су заједничка свим државама чланицама (начело слободе, демократије, владавине права, поштовања људских права и основних слобода) може да постане чланица ЕУ. У настојању да институционално уреди предстојећи талас прикључења источноевропских земаља, органи ЕУ 1993. године доносе одлуку којом се дефинишу критеријуми (тзв. Копенхашки критеријуми) које мора да испуне ове земље. Европски савет је на Крфу, јуна 1994. године, позвао Комисију да, у складу са закључцима из Копенхагена⁵, припреми стратегију ЕУ за постепену адаптацију и укључивање земаља централне и источне Европе. Критеријуми из Копенхагена имали су за циљ да поставе одговарајући оквир за постепену интеграцију бивших социјалистичких земаља. За све земље западног Балкана важе слични услови за улазак у ЕУ као и за источноевропске земље. То значи да ће се припремљеност земље за чланство у ЕУ процењивати на основу следећих критеријума:

а) Политички критеријум – постојање стабилних институција које јамче демократију, правну државу, људска права и поштовање права мањина. То значи да земље које настоје да постану чланице ЕУ морају осигурати ефикасност у раду државних органа, правосуђа, органа локалне самоуправе и др. То, такође, подразумева и да политички критеријуми не буду само декларативно прихваћени, већ укључени у свакодневни живот. Остваривање овог критеријума представља велики изазов за земље западног Балкана, које карактерише мањак политичке културе и демократске традиције, неразвијеност политичких институција и низак организациони капацитет друштвених актера.

б) Привредне услове - који подразумевају постојање функционалне тржишне привреде. Остваривање овог критеријума подразумева испуњавање бројних услова који се тичу либерализације цена и трговине, развоја и функционисања правног система, успостављања и очувања макроекономске стабилности, постојања развијеног финансијског сектора и широког консензуса о економској политици. Испуњавање економских критеријума подразумева и прихватање комплементарних регулаторних оквира који ће обезбедити адекватану трговинску политику, политику конкуренције, регулисање субвенција и др. Полазећи од економских критеријума земље западног Балкана, са изузетком Хрватске, не могу се другачије означити него

⁵ На састанку у Копенхагену јуна 1993. године Европски савет упутио је прецизирао услове везане за политички, економски и правни аспект стања у држави кандидату. Више о поступку приступања Европској унији види: Мисита Невенко, *Основи права Европске уније*, Сарајево, 2007, стр. 445-449.

Милорад Божић и Срђан Голубовић

као европска економска периферија.⁶ Снага њихове привреде и ниво друштвеног богатства у односу на просек ЕУ нам говори да је пред овим земљама мукотрпан пут остваривања критеријума конвергенције у номиналном и реалном изразу.⁷

Табела 2

земље западног балкана: основни економски показатељи 2007.

година

	GDP у милијардама EUR,PPP	GDP у EUR PPP, per capita ЕУ-27=100	Стопа незапослености	Просечна месечна зарада у EUR	Спољнотрговински дефицит у % од GDP
Хрватска	58,53	53	10,0	958	-7,5
Македонија	14,56	29	35,2	391	-0,9
Албанија	16,86	22	14,0	277	-8,9
Босна и Херцеговина	23,10	24	29,0	480	-13,4
Црна Гора	5,11	33	30,0	497	-39,5
Србија	66,56	36	21,2	484	-15,7
ЕУ-15	10,876,8	112	7,0	3,318	-0,3
ЕУ-27	12,272,7	100	7,2	2,851	-0,8

Извор: WIIW, Eurostat

в) Преузимање правних тековина. (*Acquis communautaire*).⁸ Правне тековине Заједнице чине укупност свих заједничких права и обавеза које повезују све државе чланице. *Acquis* се стално развијају и обухватају следеће елементе:

- Садржај, начела и политичке циљеве Уговора;
- Примарно законодавство Европске уније, које обухвата: оснивачке уговоре, конвенције између држава чланица и споразуме између Заједнице и трећих држава и међународних организација;
- Секундарно законодавство тј. прописе произашле из Уговора и донете у поступцима одлучивања у институцијама ЕУ-а;
- Директиве и резолуције које усваја Унија;
- Мере које се односе на заједничку спољну и безбедносну политику;
- Мере које се односе на правосуђе и унутрашње послове;
- Међународне споразуме које је склопила Заједница и које су закључиле међусобно државе чланице, а односе се на активности Заједнице.

⁶ Детаљније о достигнутом степену економског развоја земаља западног Балкана у односу на ЕУ види: Peter Havlik, Mario Holzner et al, *Economic Prospects for Central, East and Southeast Europe*, wiiw Current Analyses and Forecasts, The Vienna Institute for International Economic Studies, February 2008, p. 55-65.

⁷ Види опширније: Божић Милорад, *Структурно прилагођавање балканских земаља Европској унији: економски аспекти*, у: "Балкан у процесу евроинтеграције – структурне промене и култура мира, ред. М. Божић, Ниш, 2007. стр. 37-41.

⁸ Француски појам који значи "ЕУ онаква каква јесте", а обухвата сва права и обавезе држава чланица и институција Европске уније.

ЕВРОИНТЕГРАЦИОНИ ПРОЦЕСИ И ЗЕМЉЕ ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

Прилагођавање и спровођење заједничких правила, норми и политике које чине целокупно законодавство ЕУ, земље кандидати морају у потпуности прихватити будући да се не дозвољава парцијално преузимање. Правне тековине које морају прихватити земље кандидати укључују и циљеве који се односе на политичку, економску и монетарну унију.

Стратегија Европске уније према земљама западног Балкана заснива се на три кључна елемента:⁹

а) Регионална сарадња. Приступ ЕУ према овима земљама има снажну регионалну димензију која се заснива на чињеници да у читавом региону постоји потреба за продубљивањем политичких и економских односа, чиме се, између осталог, манифестује и способност сваке државе понаособ да оствари напредак у европским интеграцијама.

б) Кондиционалност. Подршка ЕУ је условљена способношћу држава региона да остваре утврђене критеријуме и стандарде.

в) Испуњеност услова за прикључење ЕУ процењује се за сваку земљу понаособ, независно од напретка у осталим земљама. На тај начин, распршена је бојазан појединих земаља (Хрватска) да ће постати талац земаља којима је потребан дужи период да испуне утврђене критеријуме.

Однос становништва земаља западног Балкана према евроинтеграционим процесима

Проширење Европске уније земљама централне и источне Европе 2004. године остварено је уз снажну подршку становништва ових земаља. Овај ентузијазам још је присутнији у земљама западног Балкана које се налазе на почетку евроинтеграционог процеса. Шта више, за ове земље прикључивање Европској унији представља темељни спољнополитички циљ земље. Ова наглашена жеља за прикључивањем резултирала је великим поверењем у Европску унију и делотворност њених институција. Досадашња истраживања спроведена у бившим социјалистичким земљама показују да расположење становништва према евроинтеграционим процесима умногоме зависи од успешности транзиционог процеса. То значи да су у земљама које су успешно спровеле транзицију очекивања од прикључивања ЕУ знатно мања од земаља које се још увек суочавају са транзиционим проблемима. Када су у питању земље западног Балкана резултати транзиционог процеса су знатно испод очекиваних. Ниво производње, пре свега индустријске, и стопе запослености још увек је испод нивоа оствареног крајем осамдесетих година прошлог века. На неуспешност транзиционог процеса је утицало и то што су се ова друштва суочила са неповољним окружењем које се манифестовало распадом бивше заједничке државе, ратним разарањима, међународним изолацијом и разградњом система друштвених вредности.¹⁰ Са отварањем

⁹ A. Brown and M. Attenborough, *EU Enlargement: the Western Balkans*, House of Commons Library Research paper No. 07/27, 2007, p. 10-14.

¹⁰ Реформске напоре остваривани су у условима које је карактерисало непостојање консензуса о правцу којим ова друштва треба да иду, мањак демократског искуства и неразвијеност институционалне инфраструктуре. О сложености услова у којима се транзиција ових друштава

Милорад Божић и Срђан Голубовић

европске перспективе у овим земљама расте подршка јавности евроинтеграционим процесима. Ово утолико пре, што са пријемом Бугарске и Румуније, као балканских земаља, приступање ЕУ не изгледа више као недостижан циљ. Као што показује истраживање, које је спроведено у Србији, Македонији и Бугарској, убедљива већина грађана (Бугарска 64%, Србија 70,6% и Македонија 76,1%), сматра да мир на Балкану може донети укључивање свих балканских земаља у ЕУ.¹¹ Слична подршка становништва постоји и када је у питању улазак у Европску унију (Србија 72,6% а Македонија 66,3%). Већинска подршка јавности прикључивању земаља западног Балкана ЕУ темељи се на мотивима који су карактеристични за иницијалне реакције транзиционих друштава на европске интеграције. По речима А. Штулхофера реч је пре свега о “жељи за потврђивањем културне припадности и политичке компатибилности европском простору”, као и очекивању да ће последица укључивања у ЕУ бити брзи раст животног стандарда и нестајање незапослености.¹² Тако у Србији, која се налази у иницијалној фази европских интеграција, већина становништва сматра да ће улазак у ЕУ смањити незапосленост (55,8%), односно повећати животни стандард (66,8). С друге стране, у земљама које су постале чланице ЕУ (Бугарска) односно које су започеле процес преговарања са (Македонија) у смањење незапослености након уласка у ЕУ верује знатно мањи проценат испитаника (у Бугарској 32,4% , Македонији 45,9%). Низак ниво очекивања постоји и када је у питању раст животног стандарда (Бугарска свега 19,7% а у Македонији 45,4%). Када је у питању смањење корупције и криминала након уласка у ЕУ у Бугарској верује мање од 10% грађана, док су очекивања у Македонији и Србији знатно већа и износе више од 40%. Резултати истраживања показују да су очекивања од европских интеграција највећа код Србије којој тек предстоји процес преговарања са ЕУ и суочавање са дуготрајним процесом остваривања критеријума конвергенције.

Закључак

Земље западног Балкана налазе се на зачељу евроинтеграционог процеса. Низак ниво економског развоја, неповољно политичко и међународно окружење су само неки од фактора заостајања ових земаља када је у питању приближавање Европској унији. Након 2000. године европска перспектива овог подручја постаје знатно извеснија. И сама Европска унија заузима активан однос према овој групи земаља настојећи да тиме доприне њиховој политичкој и економској стабилизацији. С друге стране, њиховим

одвијала види: Leeda Demetropoulou, *Europe and the Balkan: Membership Aspiration, EU involvement and Europeanization Capacity in South Eastern Europe*, “Southeast European Politics”, Vol III, No 2-3, 2002, p.88-89.

¹¹ Истраживање је спроведено у оквиру пројекта *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције* (149014Д), који се реализује на Институту за социологију Филозофског факултета у Нишу.

¹² А. Штулхофер, *Еуроскептицизам у Хрватској: с ону страну рационалности*, у: “Придруживање Хрватске Европској унији: изазови судјеловања, ред. Катарина Отг, Институт за јавне финансије Загреб, 2006, стр.141.

ЕВРОИНТЕГРАЦИОНИ ПРОЦЕСИ И ЗЕМЉЕ ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

пријемом у чланство ЕУ би коначно учврстила своје позиције на Балкану – дугорочно би обезбедила контролу изразито проблематичног подручја Европе, што је значајно и за њен развој и њену стабилност. Евроинтеграциони процес земаља западног Балкана прати широка подршка становништва. И на примеру ових земаља, потврђује се правило да је подршка јавности и поверење у ЕУ највеће код земаља које се налазе на самом почетку евроинтеграционог процеса.

Литература

- Божих Милорад, *Структурно прилагођавање балканских земаља Европској унији: економски аспекти*, у: “Балкан у процесу евроинтеграције – структурне промене и култура мира”, ред. М. Божих, Ниш, 2007.
- Brown A. and Attenborough M, *EU Enlargement: the Western Balkans*, House of Commons Library Research paper No. 07/27, 2007
- Demetropoulou Leeda, *Europe and the Balkan: Membership Aspiration, EU involvement and Europeanization Capacity in South Eastern Europe*, Southeast European Politics, Vol III, No 2-3, 2002.
- Марковић Слободан, *Проширење ЕУ и “западни Балкан” као стара периферија*, у: “Европа и западни Балкан после великог проширења”, ред. С. Марковић, 2005, стр. 9.
- Мисита Невенко, *Основи права Европске уније*, Сарајево, 2007, стр.445-449.
- The Thessaloniki agenda for the Western Balkans: Moving towards European Integration*, <http://www.consiliium.europa.eu>
- Увалић Милица, *Regional Co-operation in Southeast Europe*, in: “Balkan Reconstruction”, ed. Thanos Veremis and Daniel Daiano, Routledge, 2001
- Havlik Peter, Holzner Mario et al, *Economic Prospects for Central, East and Southeast Europe*, wiw Current Analyses and Forecasts, The Viena Institute for International Economic Studies, February 2008
- Штулхофер Александар, *Еуроскептицизам у Хрватској: с ону страну рационалности*, у: у: “Придруживање Хрватске Европској унији: изазови судјеловања”, ред. Катарина Отт, Институт за јавне финансије Загреб, 2006.

Siniša Tatalović

**REGIONALNA SURADNJA I MEĐUETNIČKI ODNOSI
NA BALKANU****Uvod**

U većini država u svijetu danas živi stanovništvo različite etničke pripadnosti a ideali jednonacionalne države ili etničke homogenosti su samo davno razrušene iluzije. Ako se pokuša osmisliti i pokrenuti takav proces, on nailazi na osudu i suprotstavljanje međunarodnih institucija. Danas, u europskim državama živi veliki broj pripadnika etničkih manjina, a zbog stalnih migracija taj broj se stalno povećava. Zbog stalnog mijenjanja brojčanog odnosa etničke većine i manjina, u korist ovih drugih, u određenom broju država dolazi do jačanja nacionalizma i ksenofobije, što utječe na porast opasnosti od etničkih sukoba. Ovi sukobi izuzetno opterećuju suvremeni svijet i predstavljaju uzrok mnogim današnjim ratovima. Kao odgovor na opasnost od etničkih sukoba u mnogim državama se inzistira na pravima etničkih manjina, koja se ostvaruju kroz različite modele.

Budući da u svijetu, a posebno u Europi, granice predstavljaju sve manje prepreke, važna je i regionalna suradnja u zaštiti etničkih manjina. Ova suradnja se može ostvarivati na bilateralnoj ili multilateralnoj razini. Regionalna suradnja posebno je važna za države u kojima živi veliki broj etničkih manjina, bez obzira na postotak njihovog sudjelovanja u ukupnom stanovništvu države. Isto tako, regionalna suradnja je važna i za područja koja su u nedavnoj prošlosti bila zahvaćena ratom. Ponovna uspostava povjerenja u takvim regijama, nije moguća bez suradnje koja obuhvaća i adekvatnu zaštitu etničkih manjina.

Regionalna suradnja u državama Jugoistočne Europe je sve više u funkciji zaštite i etničkih manjina. Da spomenemo samo suradnju Hrvatske i Mađarske, Hrvatske i Srbije Crne Gore i Albanije, Makedonije i Bugarske. Za sagledavanje značaja regionalne suradnje u zaštiti etničkih manjina, korisno je analizirati i položaj pojedinih država u regiji u odnosu na zaštitu etničkih manjina.

Posebnu pozornost treba usmjeriti prema bilateralnom sporazumijevanju o zaštiti etničkih manjina. U tome kontekstu, važno je spomenuti i bilateralne sporazume o zaštiti nacionalnih manjina koje je Hrvatska potpisala s Italijom, Mađarskom, Srbijom, Crnom Gorom i Makedonijom. Prekogranična suradnja etničkih manjina koja je omogućena i bilateralnim sporazumima važna je za opstanak etničkih manjina u državama gdje žive. Naime, neke od država u Jugoistočnoj Europi, vrlo su zainteresirane za suradnju s pripadnicima njihove etničke manjine koja živi u drugim državama. Te države uglavnom materijalno i na druge načine potpomažu očuvanje nacionalnog identiteta dotične etničke manjine. Najčešći oblici i sadržaji suradnje pripadnika etničkih manjina s državama matičnih naroda su:

- stipendije za redovne studije i specijalizacije u državi matičnog naroda (posebno studij jezika, povijesti, zemljopisa, glazbene i likovne kulture);

Siniša Tatalović

- studijski boravci u cilju boljeg upoznavanja države matičnog naroda, njene kulture, prošlosti i sadašnjosti;
- sudjelovanje na obrazovnim sminarima, stručnim i drugim skupovima i kulturnim manifestacijama;
- boravak i pomoć stručnjaka iz države matičnog naroda udrugama etničkih manjina;
- materijalna i druga pomoć u izdavačkoj i informativnoj djelatnosti pripadnika etničkih manjina;
- znanstveno istraživanje života etničkih manjina;
- suradnja između kulturnih i sportskih udruga;
- razmijena izložbi, kazališnih predstava, folklornih skupina, zborova i drugih kulturnih programa.

Politički aspekti regionalne suradnje i zaštita etničkih manjina

Rasprave o liberalnoj demokraciji, kao konceptu i praksi, postaju osobito važne u 20. stoljeću, kad se afirmiraju ideje o ljudskim i manjinskim pravima kao temeljnoj vrijednosti međunarodnog sustava kao cjeline. Spomenute se ideje opredmećuju u konceptu međunarodnih odnosa, najprije u okviru Lige naroda i poslije UN-a. U tom konceptu rješavanje etničkih odnosa i sukoba bilo je od velike važnosti. To se posebno odnosi na područje jugoistoka Europe. U bliskoj prošlosti, ali i danas, etničke manjine u ovim zemljama susreću se s brojnim problemima od kojih su neki imali i sigurnosne implikacije. Ove probleme možemo podijeliti na nekoliko skupina, ovisno o intenzitetu i ciljevima pritiska na etničku manjinu. U osnovi to su sljedeće skupine problema: diskriminacija, kulturna podređenost, ekonomska podređenost i genocidna politika.

Polazeći od navedenih skupina problema, etničke manjine se nalaze u različitim situacijama u državama u kojima žive. Prva je situacija kada je etnička manjina uglavnom zadovoljna svojim položajem. Druga situacija je karakteristična za etničke manjine čiji su pripadnici u manjim skupinama razasuti u većem broju država i teško mogu iskazati nezadovoljstvo svojim položajem i asimilacijskom politikom (Romi). Treća je situacija kada je etnička manjina nezadovoljna svojim položajem zbog diskriminacije, traženja većih (kolektivnih) prava, instrumentaliziranosti od države matičnog naroda ili želje da se priključi državi matičnog naroda.

Iskustva zemalja na jugoistoku Europe ukazuju na međusobni utjecaj etničkih odnosa i problema te regionalnih odnosa i suradnje. Etnički sukobi i većinsko-manjinski odnosi opterećuju regionalnu suradnju, ali i sigurnost na jugoistoku Europe već više od desetljeća. Oni su istovremeno i unutarnji problem država, koje su ga morale ili ga moraju rješavati, rjeđe iz vlastitih političkih razloga, a mnogo češće pod pritiskom izvana. Kada se pregleda dosadašnja praksa, dolazi se do zaključka da je, s jedne strane, pitanje većinsko-manjinskih odnosa ostalo u suštini neriješeno na regionalnoj razini, te da se, s druge strane, vrlo malo zemalja može pohvaliti time da je u prošlosti pravilno postupalo s etničkim manjinama. I danas, kada su u većini zemalja regije zakoni o etničkim manjinama "bez greške", nešto ne valja u praksi, tako da nema etničke manjine koja je u potpunosti zadovoljna svojim statusom i koja ne traži nešto više.

REGIONALNA SURADNJA I MEĐUETNIČKI ODNOSI NA BALKANU

Poznato je da se država može raznim instrumentima međunarodne zajednice prisiliti da korektno regulira položaj etničkih manjina, ali time problemi nisu riješeni. Često se govori da država i njezina tijela uskraćuju ili krše prava etničkim manjinama. Time se previđa bitan dio problema, jer to u većoj mjeri mogu činiti razne skupine, organizacije, stranke i pokreti, pod utjecajem predrasuda i tradicija. Može se dogoditi da je vlada spremna štiti i unapređivati prava etničkih manjina, ali joj to onemogućava pritisak iz društva.¹

Naslijeđe ranijih vremena, daljih i bližih, u gotovo svim zemljama regije je takvo da se pripadnici različitih naroda (većinskog i manjinskih) ne mogu prostorno razdvojiti na takav način da bi se cjelina svih nadležnosti mogla prepustiti cjelini svakog naroda ponaosob. U državama koje imaju etničke manjine, a takve su gotovo sve zemlje na jugoistoku Europe, u teritorijalnom pogledu se često isprepliće odnos etničke većine i manjine. Nerijetko se nacionalna manjina na određenom prostoru nalazi u većini, iako je u državi u manjini, što dodatno otežava probleme. Vrlo složeni većinsko-manjinski odnosi pokušavaju se razriješiti na različite načine, od izdvajanja etničke manjine u zasebnu državu ili pripajanja etničke manjine državi matičnog naroda, što je gotovo uvijek popraćeno ratom, do vođenja politike tolerancije i povjerenja, koja omogućava svakom narodu i manjini, bez obzira kako je raspoređena u prostoru i izmiješana s drugim narodima, da održava kulturnu koheziju neophodnu za očuvanje identiteta.

Europski kontekst regionalne suradnje i zaštite etničkih manjina

U prevenciji sukoba, na području Europe i njezina susjedstva pitanje zaštite etničkih manjina postaje ključno područje u naporima za sprječavanje sukoba, bilo međudržavnih bilo unutardržavnih sukoba. Zaštita etničkih manjina u Europi smatra se važnom i za ostvarivanje regionalne suradnje. Međutim, dosadašnji mehanizmi koje pojedine europske organizacije (posebno EU) razvijaju, nisu se pokazali dorašlima toj zadaći.

U prvoj polovici devedesetih godina prošlog stoljeća, u pokušaju zaustavljanja ratova na području bivše Jugoslavije EU je pokušala primijeniti model dugoročnog rješavanja sukoba zasnovan na iskustvu zapadnoeuropske integracije nakon II. svjetskog rata, koji se temeljio na ekonomskoj integraciji. Međutim, situacija na području bivše Jugoslavije značajno se razlikovala u odnosu na situaciju u Zapadnoj Europi početkom pedesetih godina prošlog stoljeća. U slučaju zapadnoeuropskih zemalja, ekonomski su se integrirale odavno formirane državne zajednice koje su prihvatile proces ekonomske integracije kao mehanizam za prevazilaženje podjela i sukoba iz prošlosti, a cijeli proces je poticala i nadzirala vanjska sila koja je imala i volju i sredstva za tu ulogu (SAD). U slučaju bivše Jugoslavije situacija je bila dijametralno suprotna: primarni interes većine država nastalih raspadom SFRJ bio je očuvanje teško stečene državnosti, dok je za Srbiju i Crnu Goru cilj bio obratan - očuvanje dotadašnje državne zajednice ili (ako to nije moguće) redistribuciju teritorija u korist ove dvije države.

¹ Tatalović, S., *Regionalna suradnja i zaštita nacionalnih manjina, Međunarodne studije*. Vol. 5, broj 3, 2005., str. 63-70

Siniša Tatalović

U navedenim okolnostima nije se mogao postići nikakav konsenzus koji bi omogućio pokretanje procesa ekonomske integracije, regionalne suradnje i smirivanje situacije, te time postupno rješavanje otvorenih pitanja na način kako je u pedesetim godinama prošlog stoljeća u okviru EEZ omogućena normalizacija odnosa između Francuske i SR Njemačke. Također, nije postojala vanjska sila koja bi bila sposobna prisiliti sukobljene strane na odustajanje od borbe i traženje mirnog rješenja sukoba: SAD su u tom trenutku bile zaokupljene posljedicama pobjede Washingtona u hladnom ratu i inicijativu u Europi su prepustile EU, koja očito nije bila dorasla ovoj zadaći.

Navedeni primjer pokazuje kako se EU više ne može osloniti na tradicionalne integrativne mehanizme kao načine prevencije sukoba. Ovi mehanizmi bili su djelotvorni u slučaju procesa zapadnoeuropske integracije, te kasnijeg širenja EU na područje Srednje i Istočne Europe. Ali, sada pred EU stoji sljedeći veliki izazov - stabilizacija Zapadnog Balkana i tzv. područja šire Europe, odnosno niza zemalja koje se nalaze u susjedstvu europskog kontinenta.² Radi ostvarivanja tog cilja EU je stvorila 2004. godine mehanizam Europske susjedske politike (ENP, European Neighbourhood Policy),³ međutim dosadašnji rezultati ENP-a pokazuju kako je potrebno napraviti njegovu reviziju.

Navedeno znači da EU na političkom i sigurnosnom području mora započeti sa traženjem novih načina djelovanja. Jedna od mogućnosti je i primjena koncepta sigurnosne zajednice, odnosno stvaranja cijelog niza sigurnosnih zajednica koje će obuhvatiti zemlje područja šire Europe. Međutim, te sigurnosne zajednice ne mogu se temeljiti na klasičnoj koncepciji koju je prije pola stoljeća definirao Karl Deutsch, već to moraju biti drugačije koncipirane sigurnosne zajednice primjerene današnjim uvjetima. Mogućnost primjene koncepta sigurnosne zajednice kao jednog od mehanizama koje EU može upotrijebiti u uspostavljanju i razvijanju odnosa sa zemljama Zapadnog Balkana, što svakako može biti u funkciji regionalne suradnje i zaštite etničkih manjina.⁴

Regionalna suradnja kao zaštita etničkih manjina

Politiku tolerancije, kao alternativu etničkim sukobima i ratovima, nastoje poticati različite međunarodne organizacije. Ona je sve češće i predmet bilateralnih sporazuma kojima zainteresirane države poboljšavajući položaj etničkih manjina razvijaju međusobne odnose. Tako manjine u određenim slučajevima mogu postati činilac suradnje a ne sukoba među državama.

U poticanju politike tolerancije posebno su aktivne europske organizacije koje rade na stabilnosti zemalja na jugoistoku Europe, polazeći od principa liberalne demokracije, ljudskih prava i vladavine prava. Polazeći od aktivnosti u zaštiti ljudskih prava, iskustva na obrazovnom, kulturnom, socijalnom i drugim

² Vidi: Barić, Robert i Cvrtila, Vlatko, *Europska sigurnost na početku 21. stoljeća*,. U Tatlović, Siniša (urednik), Hrvatska i europsko sigurnosno okruženje, Centar za sigurnosne studije Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Politička kultura, Zagreb 2008., str. 11-25.

³ Vidi: *Wider Europe— Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours*, Commission of the European Communities, Brussels 11.3.2003.

⁴ Sigurnosnu zajednicu treba sagledavati na temelju modificiranog koncepta sigurnosne zajednice koji predlažu Emanuel Adler i Michael Barnett.

REGIONALNA SURADNJA I MEĐUETNIČKI ODNOSI NA BALKANU

poljima te fleksibilnosti i metodama rada, Vijeće Evrope je još uvijek jedna od najvažnijih organizacija za promicanje prava etničkih manjina.

Djelovanje međunarodnih, a napose europskih organizacija vezano za etničke manjine ostvaruje se posredstvom provedbe "mjera izgradnje povjerenja", a bazirano je na sljedećim principima:

- etničke manjine čine multikulturalnu prirodu europskih društava, zbog čega treba upravljati raznolikostima i koegzistencijom u europskim multikulturalnim društvima. To je bitno da se izbjegne razdor između Zapadne, Srednje i Istočne Evrope;

- različitost upravljanja zahtijeva visok politički pristup. To je pitanje poštovanja osnovnih principa europskih demokratskih sustava, koji u sebi uključuje ne samo slobodu izraza i podupiranje mišljenja većine nego, prije svega, poštovanje mišljenja manjine;

- mjere za poticanje povjerenja u najširem smislu moraju povesti računa o obrazovnom i kulturnom približavanju većinskih naroda i etničkih manjina;

- mjere za izgradnju povjerenja tumače se kao preventivne mjere s namjerom da eliminiraju napetosti koje prijete da se razviju u ozbiljne sukobe.

Etnokracije, koje su bile karakteristične za za Istočnu i Jugoistočnu Europu u prošlom stoljeću, ugrožavale su opstanak etničkih manjina, koje su refleksno tome pružale otpor. Etničke manjine različite veličine, smještene u različite političke uvjete, teško su se mogle povezati i zajednički nastupati u zalaganju za svoja prava. Čak se može govoriti da su etničke manjine u borbi za svoja prava bile često instrumentalizirane, kako od država matičnog naroda, tako i od država u čijim granicama žive. Jedini realan oslonac etničkim manjinama je međunarodno pravo i međunarodne organizacije. To pokazuje i analiza većinsko-manjinskih odnosa i položaja etničkih manjina u mnogim zemljama, a posebno u državama Zapadnog Balkana.

Unutarnji etnički sukobi u gotovo svim državama na jugoistoku Evrope bitno utječu na stabilnost i sigurnost tih država, ali i na stabilnost regije. Ovaj prostor je specifičan spoj različitih naroda, kultura, religija i jezika. Kroz čitavu svoju povijest to je bio prostor burnih događanja i ratova, koji su doveli do ujedinjavanja i razdvajanja. Samo u dvadesetom stoljeću, dva balkanska, dva svjetska i nekoliko lokalnih ratova potvrđuju, u povijesti poznatu, tezu da *Balkan proizvodi više povijesti, nego što može savladati*. Sve to je kontinuirano usložnjavalo etničke odnose u pojedinim državama na jugoistoku Evrope.

Danas, većina država ovog prostora ima mješovitu etničku strukturu. U njih pet, Bosni i Hercegovini, Makedoniji, Srbiji, Crnoj Gori i Bugarskoj, većinski narod čini manje od po 80% ukupnog stanovništva. Stoga se u tim zemljama može govoriti o "heterogenim društvima". Jedan od problema država na jugoistoku Evrope su i vjerski odnosi. Etničke i vjerske manjine, na ovom prostoru, uz manje iznimke, nikad nisu u punoj mjeri priznavane, niti su u pravnom smislu riječi uživale manjinska prava. U većini država uglavnom se vodila politika asimilacije etničkih (ili vjerskih) manjina u većinski narod određene države. To pokazuju analize međuetničkih odnosa u gotovo svim državama ove regije.⁵

⁵ Tatalović, S., *Etnički odnosi i sigurnost u jugoistočnoj Europi*, Godišnjak Šipan 2003., Čehulić, Lidija (ur.), Zagreb, Politička kultura, Atlantsko vijeće Hrvatske, 2003. Str. 173-185.

Dolaskom komunista na vlast nakon Drugog svjetskog rata u većini zemalja Jugoistočne Europe, etnički sukobi su nasilno potisnuti, ali ne i ukinuti. Oni su povremeno eskalirali uglavnom u području kulture, kao na primjer u SFRJ šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, da bi kasnije poprimali ekonomska i politička obilježja, te eskalirali u oružane sukobe devedesetih godina prošlog stoljeća. U uvjetima socijalnog beznađa i nemogućnosti da ih postojeći komunistički režimi, ali i nove demokratski izabrane vlasti uspješno riješe, pozivi političkih elita na nacionalno jedinstvo i na suprotstavljanje drugim narodima padali su na plodno tlo. Zbog toga je u većini država jugoistoka Europe došlo do uspostave demokratskih institucija koje nisu poklanjale potrebnu pažnju etničkoj (i vjerskoj) heterogenosti pojedinih država. Na naglašenu ovisnost država s heterogenom etničkom ili vjerskom strukturom o dobrim institucijama upozoravali su mnogi teoretičari demokracije. Prema njihovom mišljenju, ukoliko je kompleksnije i heterogenije društvo, održavanje političke zajednice postaje u većoj mjeri zavisno od djelovanja političkih institucija. Uvažavajući ovu pretpostavku, a u cilju smanjivanja mogućnosti izbijanja etničkih sukoba, dio država je svojim ustavima uspostavio određene političke institucije zbog boljeg ostvarivanja prava etničkih manjina.

Zaključak

Iako su sve države na Balkanu zasnovane na principima ravnopravnosti i nediskriminacije građana, njihov pristup rješavanju položaja etničkih manjina je različit. Suočene s različitim pristupima u definiranju svog položaja, ponašanje etničkih manjina u državama Jugoistočne Europe može se svesti na tri osnovne situacije. Prva situacija podrazumijeva ponašanje etničkih manjina koje odbijaju priznati državu u kojoj žive i opredijelile su se za postupno ostvarivanje političkih ciljeva usmjerenih na stvaranje vlastite države ili pripajanja državi matičnog naroda. U drugoj skupini su one etničke manjine koje načelno priznaju državu u kojoj žive, sudjelujući u društvenom i političkom životu, ali i koristeći određene oblike političke borbe za povećanje razine manjinskih prava. Treća skupina su uglavnom malobrojne etničke manjine koje priznaju državu u kojoj žive, koristeći omogućenu razinu ostvarivanja etničkih prava, prvenstveno putem kulturne i obrazovne djelatnosti.

Niz problema koji prate tranzicijske procese odnosi se i na neriješena etnička i manjinska pitanja. Ponajprije zbog toga, u današnjim uvjetima nijedna država na Balkanu nije do kraja riješila pitanje odnosa sa svojim susjedima. Ovaj dio Europe i dalje će se pojavljivati kao nestabilno područje, ispunjeno ekonomskim teškoćama i krizama, nacionalizmima i ksenofobijom. Hoće li u takvim uvjetima, kad se već otvoreno postavljaju liste neriješenih etničkih pitanja i narastaju razni nacionalizmi, biti moguće voditi racionalnu politiku koja bi trebala zemlje Balkana voditi u Europsku uniju? To je pitanje na koje ne traže odgovor samo države ove regije već i vodeće europske države i SAD. Sve to ima za cilj podizanje razine gospodarske razvijenosti ovog prostora i bolje regionalne suradnje, što su i osnovne pretpostavke rješavanja etničkih odnosa i podizanja ukupne razine stabilnosti i sigurnosti.

REGIONALNA SURADNJA I MEĐUETNIČKI ODNOSI NA BALKANU

Literatura

- Bašić G., *Demokratija i nacionalne manjine*, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd 2002.
- Brown E. M., Cote O. R., Lynn-Jones S. M. and Miller E. S., (ur.) *Nationalism and Ethnic Conflict*, The Mit Press Cambridge, London 1997.
- Grečić, V., Nacionalne manjine kao faktor međudržavnih odnosa na Balkanu, *Međunarodna politika*, broj 1051, 1996.
- Horowitz D., *Ethnic Groups in Conflict*, Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 1985
- Klemens L., *Leksikon etničkih manjina u Europi*, Panliber, Osijek-Zagreb-Split 2001.
- Kymlicka W., *Multikulturalno građanstvo*, Liberalna teorija manjinskih prava, Centar za multikulturalnost, Novi Sad 2002.
- McGarry J., and O'Leary B.,: *The Politics of Ethnic Conflict Regulation - Case Studies of Protracted Ethnic Conflicts*, Routledge, London and New York 1995
- Minorities in Southeast Europe: Inclusion and Exclusion*, Minority Rights Group, 1998.
- Poulton H., *The Balkans*, Minority Rights Group, London 1994
- Tatalović S., *Europska sigurnost i etnički sukobi*, Politička kultura, Zagreb 2003.
- Tatalović S., The War in Croatia and Security in Southeastern Europe, u *Security and Cooperation in Southeastern Europe* (Anton Grizold ur.), Faculty of Social Sciences, Ljubljana 2003.
- Tatalović, S., *Etnički odnosi i sigurnost u jugoistočnoj Europi*, Godišnjak Šipan 2003., Čehulić, Lidija (ur.). Zagreb, Politička kultura, Atlantsko vijeće Hrvatske, 2003. Str. 173-185.
- Tatalović, S., *Regionalna suradnja i zaštita nacionalnih manjina*, *Međunarodne studije*. Vol. 5, broj 3, 2005., str. 63-70
- Wider Europe— Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours, Commission of the European Communities, Brussels 11.3.2003.

Снежана Миљковић
Сандра Ђорђевић
Ирена Вељковић

**КВАЛИТЕТ МЕЂУЕТНИЧКИХ ОДНОСА, СВЕСТ О
НАЦИОНАЛНОМ ИДЕНТИТЕТУ И МОГУЋНОСТИ РЕГИОНАЛНЕ
САРАДЊЕ И ЕВРОПСКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ***

Анализа започиње разматрањем кључних појмова, што је предуслов разумевања комплексног питања идентитета и међуетничких односа народа који живе на простору Балкана и могућности њихове регионалне сарадње и укључења у процес евроинтеграција.

Савремена друштва су мултиетничка и мултикултурна. Етнички односи као интегрални део друштвених односа конституишу се у контексту социо-културне динамике у различитим фазама друштвених промена и могу достићи различит ниво квалитета. Подручје Балкана има особену геокултурну историју и велико етнорелигијско богатство. И поред тога, овај регион други више идентификују као поприште сукоба и зону конфликта. Томе много доприноси појам балканизације као процес стварања међусобно супростављених држава на малом простору. Термин балканизација настао је у другој половини XIX века да би се њиме означило настајање низа малих држава на рушевинама Турског царства, али већ средином XX века исти термин је у међународним оквирима попримио погрдно значење поставши синоним за подељеност, завађеност и искључивост. Народи који су били у саставу Империје створили су током њеног распада националне државе које нису биле засноване на демократским принципима, тако да су у друштвима Балкана присутне етнички мотивисане поделе на већину и мањину. Манифестације тих подела испољиле су се у стварању разних стереотипа и предрасуда. Етнонационализам овог простора егзистира на дугогодишњем непријатељству народа који су историјским нитима везани једни за друге. Међуетнички односи су се на овом подручју периодично мењали од затворених и монолитних, преко идеолошки програмираних, све до плуралних и отворених каквим се одликују грађанска и демократска друштва. Последњу деценију двадесетог века обележили су међуетнички сукоби на простору бивше Југославије. Национализам, ксенофобија, раширени стереотипи и предрасуде, недовољна правна заштита припадника националних мањина, политички системи неприлагођени мултиетничком карактеру друштва, негирање постојања националних мањина, само су неке од карактеристика. У том контексту је значајно питање статуса мањина, да ли мањине остварују своја права или се осећају “тесно у својој кожи” и у складу са тим да ли су извор сукоба, сметња сарадњи или се схватају као мост међу балканским друштвима.

* Рад урађен у оквиру пројекта “Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције” (149014Д), који се реализује у Центру за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

С. Миљковић, С. Ђорђевић и И. Вељковић

Модернитет укључује могућност различитости и разноликости у постојању, за разлику од непокретности и приписаног карактера животних услова у предмодерном свету. То отвара еманципацијске могућности за појединце и друштвене групе које увек имају могућност конструисања другачијих идентитета. Цена слободе коју доноси модернитет је “крхкост” и флуидност идентитета, повезана са аутономијом појединца који више није нужно и до краја одређен приписаним културним обележјима друштвене групе.

Током модернизацијских процеса, проблеми идентитета се непрестано заостравају, као што наглашава Ј. Friedman, друштвени поремећаји модерног света могу се схватити као основна фрагментација различитих аспеката друштвеног живота.

Уместо политичке и економске хегемоније, која је била карактеристична за раније фазе модернизације, превладавају мултицентрична политика и економска акумулација, а универзални модернистички идентитет замењује мултикултурални облици идентификације.

Споменути проблеми додатно су појачани распадом социјалистичких држава. Особине и колективне фрустрације које произилазе из често нереалних тежњи да се у кратком року достигне ниво модернизације најразвијенијих друштава имају за последицу додатну дестабилизацију саме основе идентификацијских процеса. У транзицијским процесима долази до одбацивања вредносног система који је настао као резултат индустријализације у бившем друштвеном поретку, а чији су битни елементи егалитаризам, интернационализам и сл. Такође, вредности карактеристичне за модерну грађанску државу и њој својствену индивидуалност, не успевају се уобличиити у нови вредносни образац будући да његове структуралне претпоставке тек морају бити створене. Резултат ових процеса су хетерогени и често противуречни вредносни системи који продубљују старе и генеришу нове црте сукоба. Немогућност задовољења основних потреба, које укључују потребе за преживљавањем, животним стандардом, али и потребе за аутономијом деловања и идентитетом, ствара одређене ситуације које повећавају шансе за настајање латентних и манифестних сукоба.

Поред тога што представља основну људску потребу, идентификација са социјалном групом има функционално значење за групу као главни извор групне солидарности. Успешна изградња колективних идентитета и самоидентификација појединца као члана групе основни су услови друштвене интеграције појединца, што значи да је идентитет битан услов самоодржања човека као друштвеног бића. Зато и поремећаји у конструкцији личних и колективних идентитета имају за последицу дубоке социјалне кризе као и кризе личности. Идентитет као осећај припадности заједници је такође важан елемент друштвених промена будући да је деловање друштвених актера основни услов промена. зато бројни аутори кризу идентитета претстављају и као кризу друштвеног развоја.

КВАЛИТЕТ МЕЂУЕТНИЧКИХ ОДНОСА, СВЕСТИ О НАЦИОНАЛНОМ...

“Осећање националног идентитета је моћно средство за одређивање и лоцирање појединачних “ја” у свету, кроз призму колективне личности и њене особене културе”¹.

На темељима етничких и националних осећања развијали су се сви облици етничке и националне свести, облици патриотизма и национализма, као и различите идеје о нацији и националној заједници. Национални идентитет је, од свих врста колективног идентитета, имао највећи утицај на историјске догађаје. Последњих година национални идентитет је био у средишту интересовања многих истраживача првенствено због политичких догађаја и честих сукоба који су били повезани са националном припадношћу, нарочито на просторима Балкана.

Скоро свуда у свету, процеси модернизације и глобализације нису умањили, већ напротив, увећали важност етничке лојалности и националне свести, идентитета и етничких односа. Супротно Веберовом предвиђању да ће са развојем процеса модернизације доћи до слабљења националне свести, на делу је био процес јачања националног идентитета и националистичких покрета пред крај прошлог и почетком овог века. Многи аутори указују да одговор на питање зашто је национални и етнички облик идентитета у периоду транзиције на Балкану заступљенији у односу на друге врсте идентитета можемо наћи у самом одређењу етничке заједнице. Етничке/националне заједнице јесу један облик друштвене организације. Социо-културни приступ занима који су њихови конститутивни елементи или на шта се односи етничка припадност. У том смислу Е. Гиденс констатује да етничка припадност подразумева “културна обележја по којима се једна група разликује од друге. Главна таква обележја јесу језик, историја или порекло, религија и начин облачења или украшавања (ношња). Етничке разлике у потпуности су научене, иако се понекад, мисли да су природне, то јест урођене”². Национални идентитет је дакле сложени конструкт који се ослања на више компоненти етничку, културну, територијалну, економску и правно-политичку. Антони Д. Смит као битна обележја националног идентитета истиче следеће: 1) историјска територија тј. домовина 2) заједнички митови и историјска сећања 3) заједничка масовна, јавна култура 4) заједничка законска права и дужности припадника нације 5) заједничка економија. Подвлачи дистинкцију између нације и државе истичући да је држава везана искључиво за јавне институције, док нација представља културну и политичку спону, политички уједињује оне који имају заједничку историјску културу и домовину.

Уколико се етничке разлике на основу којих настаје етнички идентитет успостављају на бази предрасуда и стереотипа могуће је да национална/етничка припадност постане одређујућа, а то значи искључивост, нетрпељивост, и може да води националном изолационизму као образцу традиционалистичке вредносне оријентације са ксенофобијом, која се противи реформама. По Џону Кину најбољи одбрамбени бедем доминацији национализма је јачање политике децентрализације и регионализације, као новог облика друштвеног организовања. Концепт регионализма добија све

¹ Антони Д. Смит, *Национални идентитет*, Библиотека XX век, Београд, 1998, стр.34.

² Ентони Гиденс, *Социологија*, Економски факултет, Чугура принт, Београд, 2003, стр. 283.

С. Миљковић, С. Ђорђевић и И. Вељковић

већи значај у констелацији међуодноса народа Балкана на путу њиховог укључивања у европске интеграције. Регионализам омогућава афирмацију посебности и води превладавању анимозитета који се јавља поводом културних и социјалних разлика, уз подсећање и уз опрезност да у одређеним условима може изнедрити нежељени национализам.

Уз национални изолационизам иде и етноцентризам - “сумњичавост према онима који не припадају истој групи, као и вредновање других култура на основу сопствене културе”³. Етноцентризам, прожет предрасудама и стереотипима, условљава да се други посматрају као туђини од којих вребају опасности и напетости које лако могу утицати на избијање етничких сукоба. Затвореност групе као процес који подразумева различите облике искључивања других етничких група, може да води у социјалну и културну ситуацију неједнаких могућности. На једној страни су привилеговане етничке групе, а на другој обесправљене етничке групе, при чему услов ове поделе није увек бројност припадника одређене етничке групе. Одбацује се дијалог са онима који су другачији. Отуда, етничка разноликост често води антагонизму између етничких група. Најближи пример су етнички конфликти на тлу бивше СФРЈ.

У таквим ситуацијама истраживачи говоре о регресивним формама идентификације и о ретрадиционализацији, јер уместо плуралитета идентитета преовлађује везивање за један облик идентитета (национални). У кризним ситуацијама, када је појачана егзистенцијална угроженост, испољава се национални идентитет, као традиционални модел идентитета, који нуди људима сигурност. Отуда и израженија национална идентификација у односу на друге облике идентификације. Пораст националне идентификације иде упоредо са јачањем етничке дистанце у односу на “друге”. Истраживачки налази⁴ показују да је етничка дистанца повезана са негативним етничким стереотипима. Такође, укупна етничка дистанца је, у великој мери, значајно одређена националном припадношћу.⁵ То је социјално-културни контекст

³ Видети: Михаиловић, С. (1998) “Етнички стереотипи и хетеростереотипи на Косову”, *Социологија*, LX, 3; Попадић, Д. и Биро, М.(1999), “Аутостереотипи и хетеростереотипи Срба у Србији”, *Нова српска политичка мисао*, VI, 1-2.

⁴ Реч је о истраживању “Квалитет међуетничких односа, свест о регионалном идентитету и могућности сарадње и интеграције на Балкану”, које је обављено 2003. године на узорку испитаника из Србије, Бугарске и Македоније, а у реализацији Института за социологију Филозофског факултета у Нишу. Реч је о једном сегменту истраживања које се односи на испитивање друштвене удаљености Срба од припадника других народа, националних мањина и етничких група у југоисточној Србији - са задатком да се утврди како већински, српски народ, види друге, колико је та слика позитивна или негативна? Резултати су показали да су стереотипне представе већинског народа засићене негативним атрибутима. Највећа дистанца се показује према Албанцима и Ромима, нарочито када је реч о склапању брака (са Албанцем не би ступило у брак 85,1% Срба., а са Ромом 83,5%). Велика дистанца је најзаступљенија код испитаника од 50 до 59 година старости – што даје наду, јер млађи становници су далеко толерантнији. (Видети: Л. Милошевић, “Срби о другима”, *Квалитет међуетничких односа, свест о регионалном идентитету и могућности сарадње и интеграције на Балкану* – прелиминарни резултати емпиријског истраживања у југоисточној Србији, Институт за социологију, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу, Свен, Ниш, 2004.).

⁵ Захаријевић, С. Д, Костић, С, Спасић, С, (2004) “Становништво у Македонији и Бугарској о Србима: етничке особине и етничка дистанца”, *Друштвене промене, културни и етнички односи и евроинтеграциски процеси на Балкану*. Институт за социологију, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу. Ниш: Свен, стр.263.

КВАЛИТЕТ МЕЂУЕТНИЧКИХ ОДНОСА, СВЕСТ О НАЦИОНАЛНОМ...

повољан за изражено социјално дистанцирање, квалификовање “других” преко негативних одредница и етничку нетрпељивост.

Сваки народ има неки скуп идентитетских обележја који се разликује, на основу кога се диференцирамо “ми” и “они”. Бранимир Стојковић ова обележја назива идентификаторима. Социолози су заинтересовани, пре свега, за групне идентификаторе које Б. Стојковић “идентификује” као расна, национална и религијска обележја. Национални идентитет препознајемо као комбинацију расне, националне, религијске припадности, језика и историје. У оквиру ових заједничких обележја, свака група се може дефинисати као национална, тј. етничка.

Национални идентитет је један од основних видова идентификације у савременом друштву. Питање је да ли је идентификација на основу националне и етничке припадности превазиђена. Немачки историчар Хаген Шулице у делу *Држава и нација у европској историји* истиче да и нације, као и националне државе још увек имају своје истакнуто место у конкретној историјској стварности Старог Континента. Оне су још увек жива културна и духовна бића и “израз оне разноврсности без које би Европа изгубила своју суштину” и да свако размишљање о развоју и перспективама европских интеграција мора узети у обзир нације, њихове историје, њихове језике и државе, али исто тако водити рачуна и о регионалним и локалним посебностима које су постале важне за социјални живот на европском полуострву⁶.

Владимир Цветковић⁷ истиче да је функција националног идентитета, као најобухватнијег и најсложенијег облика колективног идентитета у модерно доба, “укорењивање” модерног индивидуума у новоформирану заједницу (нација) и проналажење емоционалних садржаја и културног оквира за политичко деловање и егзистенцију у свету који је преобразио традиционалне облике друштвености. Модерност је расточила привид јединственог бивствовања (раскол дискурзивних пракси: морала и политике, власти и уметности, знања и моћи) што је условило настанак и трајање специфичне, системске модерне кризе у веома различитим видовима, од биолошке – еколошке, до политичке – друштвене и индивидуалне димензије. Једна од најизразитијих међу њима је *криза идентитета* која више није само индивидуални проблем (као тешкоће у процесу сазревања), већ добија друштвену димензију, почев од начина легитимисања постојећег света вредности, преко политичког и етичког самоодређења појединаца, до колективног идентитета група које траже начине за прилагођавање новим порецима светске моћи и регулације. Управо у том светлу по њему треба разумевати процес настајања и трајања нација, односно националног идентитета. Национални идентитет на тзв. спољашњем плану има задатак да одреди и обезбеди друштвени, економски и политички простор у коме припадници нације егзистирају, док се “унутрашње” функције националног идентитета огледају у процесу социјализације индивидуума за држављанина или грађанина одређене нације, што подразумева сарадњу супротстављених

⁶ www.komunikacija.org.yu

⁷ www.institfdt.bg.ac.yu

социјалних слојева и њихово прихватање заједничких вредности и традиција. Другим речима - јединствено колективно самодефинисање.

Процес транзиције као корените трансформације социјалистичког друштвено-економског уређења у друштво које карактерише правна држава, тржишна економија и компетитивна вишестраначка демократија одвијао се у земљама Балкана различитим темпом и достигао различит биланс. Аналитичари истичу да је у балканским друштвима где су у прошлости били присутнији цивилизацијски упливи са Запада (у виду политичке демократије, правне државе, економске мотивације), ова друштвена трансформација изведена брже и безболније. У другим, у којима ауторитарност, колективизам и специфична затвореност, представљају неке од базичних одлика “друштвеног” или “националног карактера”, те карактеристике се намећу и као највеће препреке успешној транзицији. Што се Србије тиче треба имати на уму две константе: прва која се огледа у супротности између партикуларизма и ауторитарности као основних и постојаних црта народног карактера и друга која се односи на колебање између источних и западних утицаја, при чему преовладавају први. Те две константе су присутне и у новијој историји Србије и у њеној савремености као династичке поделе, поделе на ослободиоце и издајнике, монархисте и републиканце, православне и невернике. Ове и многе друге тешкоће везане за процес транзиције у Србији и у земљама у окружењу међутим нису непремостиве, а са друге стране немају реалну историјску алтернативу. Прецизније, у случају да се процес реформе намерно заустави као последица би се појавили неразрешиви социјални проблеми који би довели до рестаурације недемократских режима, међународне изолације и економске рецесије. Истовремено Европска унија је развила и разгранала политику и стратегију уједињавања свих делова континента по принципу “регион по регион” укључујући и подручје Балкана (Југоисточне Европе). При том треба да се испуне стриктни услови који важе у земљама Уније. Примена ових услова, у значајном сегменту становника Балкана, често се доживљава и као недопустиво “мешање у унутрашње ствари њихових суверених држава”. У вези са неповерењем према Европској унији, не треба изгубити из вида да се улазак Србије у процес транзиције одвијао под изразито неповољним околностима након насилног распада “друге Југославије”, економских санкција и бомбардовања од стране Нато-а. Последице превирања у друштвеном, економском, културном и моралном погледу биле су ратно стање, санкције, изолација - регионална и глобална, хиперинфлација, пад животног стандарда, поремећен систем вредности. Такве прилике условиле су са једне стране, глобалне друштвене промене у којима мултикултуралност представља једну од полуга развоја, а са друге, пренаглашено инсистирање на етно-културним различитостима које представљају брану пред захтевом за универзализацијом вредности. Србија, као део европског и регионалног балканског мултикултуралног простора, настоји да дефинише своје место у општим и регионалним променама. При том, теоретичари напомињу, не треба изгубити из вида апстрактну националну политику и архаични друштвени образац који почива на патернализму, ауторитарности због чега Србија тешко и споро излази из вишегодишње кризе сопственог идентитета. Током периода, који је обухватио

КВАЛИТЕТ МЕЂУЕТНИЧКИХ ОДНОСА, СВЕСТ О НАЦИОНАЛНОМ...

неколико генерација, променило се неколико државних уређења, једино се није мењала, већ је друштвене односе константно прожимала етничка, културна, језичка и верска хетерогеност државе. У том смислу, динамични друштвени односи у њеној транзицији проткани су тананом нити етницитета. Појам етницитета увек иде под руку са појмом идентитета. Значење појма “етницитет” изводи се из племена као првобитног облика социјалне организације, заснованог на заједничком пореклу и на традиционалној митологији. Сваки етницитет, који може имати свој еквивалент у народу, нацији, етничкој групи, представља релативно заокружену целину народно-них и културних карактеристика, језичких, моралних, обичајних, религијских, естетских. Тиме се формирају колективна и групна расположења која стварају осећај припадности и заједништва, што се једном речју именује као идентитет. Припадници једног етницитета разликују се од припадника другог етницитета управо по идентитету. На простору Балкана тада говоримо о Србима, Бугарима, Албанцима, Хрватима, Грцима, Турцима, Румунима.⁸

Невидљива и неухватљива природа етницитета успела је да истка замршену мрежу друштвених односа у којој различитост нужно не представља друштвено богатство. У таквој констелацији мултикултуралност се поима као феномен који пре разара друштвене везе и подрива стабилност национално хетерогене заједнице, него што доприноси друштвеној кохезији. Често и већина и мањине гледају “преко плота” трагајући за примером монокултурне заједнице као њима препознатљиве и разумљиве основе развоја. Основни тип друштвених односа у таквој мултикултуралној заједници заснован је на културној и просторној сегрегацији етничких заједница и контроли етницитета кроз систем минимума институционално признатих права. Антидискриминацијска политика представља једно од средстава у борби против етничке нетолеранције и заштите права мањина. Европска унија ставила је ово питање на дневни ред за све државе које желе да постану њене пуноправне чланице.

Најактуелнији пример успостављања односа заједништва и сарадње, укључивање Балкана у евроинтеграционе процесе, оптерећен је страхом од губитка специфичних обележја њихових учесника. Превазилажење страхова, посебно страха од оног другог, није нимало лако оствариво, али је свакако индикатор напретка у изградњи културе мира. Пажњу многих теоретичара и истраживача у друштвеним наукама окупирао је питање ком облику заједништва вреди тежити у савременим условима. Неки од њих сматрају да је највредније тежити интеркултуралном заједништву. Културне разлике се посматрају са интересовањем и радозналости, као “занимљива одступања” која покушавамо да разумемо и тиме повећамо своје разумевање и своју хуманост (Ф. Вонг). О предности интеркултурализма, као активног концепта прожимања култура, говоре и наши аутори. Драган Коковић истиче да интеркултурализам води ка друштву у чијим се оквирима више култура

⁸ Наведено према: Н. Божиловић, “Културни, етнички и регионални идентитети и односи на Балкану”, у: *Квалитет међуетничких односа, свест о регионалном идентитету и могућности сарадње и интеграције на Балкану* – прелиминарни резултати емпиријског истраживања у југоисточној Србији, Институт за социологију, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу, Свен, Ниш, 2004, стр.34.

С. Миљковић, С. Ђорђевић и И. Вељковић

налази у фази дијалога и где се трага за “новом културном синтезом”. За разлику од њега мултикултурализам подразумева концепт друштва у којем равноправно коегзистира више култура. При том, интеркултурализам, према Коковићу, елиминише статичности и исказује се као политика окренута човеку и афирмацији мањинских култура.⁹

Резултати истраживања

У оквиру реализације пројекта *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције*, Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу спровео је током 2007. године емпиријско истраживање “Културне оријентације, етничка дистанца и култура мира у Србији и на Балкану”, на територији Србије, Бугарске и Македоније, на узорку од 1650 испитаника.

У раду ће бити интерпретирани резултати истраживања на подзорку Србије (550 испитаника) који су функционално везани за тему рада. У подзорку, поред Срба, као већинског становништва 69,9 % (384), заступљени су Роми 17,3,% (95), Бугари 10,9% (60), Албанци 0,5% (3), Македонци 0,4% (2) и Турци 0,2% (1).

Да би уопште могло да се говори о могућностима регионалне сарадње и интеграције, неопходно је било да се утврди чињенично стање, односно став који Срби, као већински народ заузимају према припадницима других националности. Испитаници су се изјашњавали о шест могућих социјалних односа, на основу чега је измерена етничка дистанца према: Албанцима, Бугарима, Македонцима, Ромима, Турцима и Власима.

Табела 1

Етничка дистанца Срба према другим народима

Етничка дистанца Срба према другим народима						
Категорија скора етничке дистанце	Албанцима	Бугарима	Македонцима	Ромима	Турцима	Власима
низак скор	38,5%	70,8%	88,8%	58,6%	56,8%	73,7%
средњи скор	27,3%	17,4%	6,0%	25,0%	21,6%	15,9%
високи скор	33,9%	11,2%	24,4%	16,1%	21,4%	9,9%

Највећу етничку дистанцу Срби показују према Албанцима у односу на етничку дистанцу коју показују према другим народима (висок скор у 33,9% случајева). Али с друге стране нешто је већи проценат Срба који показују мању дистанцу према Албанцима (38,5%). Најмању дистанцу Срби имају према Македонцима (88,8%), затим према Власима (73,7%) и Бугарима (70,8%).

⁹ Наведено према: Никола Божиловић, *Култура и идентитети на Балкану*, Филозофски факултет/Центар за социолошка истраживања, Ниш, Пунта, 2007, стр: 33-34.

КВАЛИТЕТ МЕЂУЕТНИЧКИХ ОДНОСА, СВЕСТ О НАЦИОНАЛНОМ...

Када је реч о мањинским народима на територији Србије, ми ћемо анализирати само етничку дистанцу припадника бугарске и ромске националности у Србији, с обзиром да је узорак обухватио, за анализу, недовољан број припадника других националности (Албанаца, Турака и других).

*Табела 2
Етничка дистанца Бугара према другим народима*

Етничка дистанца Бугара према другим народима						
Категорија скора етничке дистанце	Албанцима	Македонцима	Ромима	Србима	Турцима	Власима
низак скор	40%	96,7%	51,7%	96,7%	65%	63,3%
средњи скор	43,3%	3,3%	43,3%	3,3%	26,7%	36,7%
високи скор	16,7%	0%	5%	0%	8,3%	0%

Припадници бугарске националности који живе у Србији показују најмању етничку дистанцу према Србима и Македонцима (96,7%), а затим према Турцима (65%) и Власима (63,3%). За разлику од већинског становништва, Бугари у малом проценту изражавају велику дистанцу према другима. Поставља се питање да ли се ради о давању социјално пожељних одговора, социјалној мимикрији или о већој толеранцији за заједнички живот у друштву. На ово питање ће се свакако моћи дати прецизнији одговор након анализе етничке дистанце коју су показали Бугари на територији Бугарске.

*Табела 3
Етничка дистанца Рома према другим народима*

Етничка дистанца Рома према другим народима						
Категорија скора етничке дистанце	Албанцима	Бугарима	Македонцима	Србима	Турцима	Власима
низак скор	35,8%	66,7%	73,7%	96,8%	49,5%	49,5%
средњи скор	14,7%	33,3%	13,7%	2,1%	16,8%	18,9%
високи скор	48,4%	0%	11,6%	0%	32,6%	30,5%

Припадници ромске националности показују највећу дистанцу према Албанцима 48,4%, а најмању према Србима 96,8%.

Дистанца је највећа када је реч о односу који подразумева и највећи степен блискости, о склапању брака. 81,2% Срба не би ступило у брак са Албанцима, 79,2% са Ромима, 68,5% са Турцима, 50,3% са Бугарима, 47,7% са Власима и 27,3% са Македонцима. Процентуално је једино већи број пристајања (64,8%) на могућност склапања брака са Македонцима, у односу на проценат оних који одбацују такву могућност (27,3%) и оних који о таквој могућности на размишљају 7%.

С. Миљковић, С. Ђорђевић и И. Вељковић

Када је реч о успостављању пријатељских односа: 45,1% Срба не би желело Албанца за пријатеља, 28,4% Рома, 28,4% Турчина, 16,9% Бугарина 15,1% Влаха, 6,3% Македонца. Дакле, најпожељнији пријатељи Србима су Македонци у чак 91,1% случајева.

Најпожељнији суседи су такође Македонци, чак 92,4% Срба се изјаснило да би желело Македонце за суседе. Када је реч о Албанцима, већи је проценат Срба који би их желео за суседе 50,5% од процента који их не би желео 41,9%. Срби су у 78,6% случајева потврдно одговорили да би за суседе имали Бугаре, 92,4% Македонце, 69% Роме, 64,1% Турке, 78,9% Влахе.

Већи је проценат Срба који би прихватио Албанца за колегу 56,8%, од оних који то не би прихватили 36,5%. Када је реч о Бугарима као колегама, такву могућност прихвата 78,6% Срба, Македонце 92,2%, Роме 71,9%, Турке 66,1%, и Влахе 80,5%.

Албанци се прихватају у 58,9% случајева као суграђани, Бугари у 82%, Македонци у 91,9%, Власи у 82,3%, Роми у 79,9% и Турци у 70,3%.

Када је реч о животу у истој држави, Срби су се у 92,4% случајева изјаснили позитивно у односу на Македонце, 83,3% на Роме, 82% у односу на Бугаре, 80,7% на Роме, 72,1% у односу на Турке и 56,9% у односу на Албанце.

Да би смо могли да утврдимо да ли се и у којој мери дистанца коју Срби показују према припадницима других националности промењена у односу на дистанцу коју су показали 2003. године, упоредили смо податке добијене емпиријским истраживањем *“Квалитет међуетничких односа, свест о регионалном идентитету и могућности сарадње и интеграције на Балкану”*, које је обављено 2003. године на узорку испитаника из Србије, Бугарске и Македоније, а у реализацији Института за социологију Филозофског факултета у Нишу са подацима истраживања резултата емпиријског истраживања *“Културне оријентације, етничка дистанца и култура мира у Србији и на Балкану”*, које је спроведено 2007. године.

Табела 4

Одбијање ступања у социјалне односе са Албанцима

Врста социјалног односа	Одбијање ступања у социјалне односе са Албанцима	
	2003. година	2007. година
Брак	85,1%	81,2%
Пријатељство	49,6%	45,1%
Суседство	44,7%	41,9%
Рад у истој фирми	36,9%	36,5%
Живот у истом граду	35,8%	34,6%
Живот у истој држави	38,2%	32%

Табела 5

Одбијање ступања у социјалне односе са Бугарима

Врста социјалног односа	Одбијање ступања у социјалне односе са Бугарима	
	2003. година	2007. година
Брак	65,6%	47,7%
Пријатељство	23,8%	16,9%
Суседство	23,3%	15,4%
Рад у истој фирми	19,2%	13,8%
Живот у истом граду	20,2%	10,7%
Живот у истој држави	19,7%	11,2%

КВАЛИТЕТ МЕЂУЕТНИЧКИХ ОДНОСА, СВЕСТ О НАЦИОНАЛНОМ...

Табела 6
Одбијање ступања у социјалне односе са Македонцима

Врста социјалног односа	Одбијање ступања у социјалне односе са Македонцима	
	2003. година	2007. година
Брак	37,8%	27,3%
Пријатељство	9,3%	6,3%
Суседство	6,9%	5,5%
Рад у истој фирми	7,7%	4,9%
Живот у истом граду	5,7%	4,2%
Живот у истој држави	6,9%	4,7%

Табела 7
Одбијање ступања у социјалне односе са Ромима

Врста социјалног односа	Одбијање ступања у социјалне односе са Ромима	
	2003. година	2007. година
Брак	83,5%	79,2%
Пријатељство	31,8%	28,4%
Суседство	33,9%	27,1%
Рад у истој фирми	26,1%	23,2%
Живот у истом граду	20,2%	16,1%
Живот у истој држави	19,2%	15,9%

Табела 8
Одбијање ступања у социјалне односе са Турцима

Врста социјалног односа	Одбијање ступања у социјалне односе са Турцима	
	2003. година	2007. година
Брак	78,2%	68,5%
Пријатељство	34,4%	28,4%
Суседство	30,3%	26,6%
Рад у истој фирми	25%	24%
Живот у истом граду	25,4%	22,1%
Живот у истој држави	26,1%	20,8%

Табела 9
Одбијање ступања у социјалне односе са Власима

Врста социјалног односа	Одбијање ступања у социјалне односе са Власима	
	2003. година	2007. година
Брак	63,9%	47,7%
Пријатељство	28,4%	15,1%
Суседство	24,6%	13,3%
Рад у истој фирми	20,9%	11,5%
Живот у истом граду	18,8%	9,6%
Живот у истој држави	18,5%	9,6%

На основу ових показатеља види се да се проценат негативних одговора, односно дистанца према припадницима других националности смањује и то у свим врстама социјалних односа. Посебно је занимљив податак да је преполовљен проценат одбијања ступања у разне врсте социјалних односа са Власима. Као и истраживање спроведено 2003. године, истраживање спроведено 2007. године показало је ниску дистанцу Срба према Македонцима. Ови подаци не треба да чуде с обзиром да је заједничка карактеристика свих земаља Балкана настојање да се придруже Европској унији (сем оних које су већ постале чланице). У том контексту се говори о уласку у Европу при чему се пре свега мисли на улазак у европске интеграције.

С. Миљковић, С. Ђорђевић и И. Вељковић

Резултати показују да 72,6 % испитаника јесте за улазак у Европску унију, 16,6 % није, а 10,8 % испитаника нема став о том питању. Када се посматра дистрибуција одговора на ово питање у односу на националну припадност испитаника може се приметити да су се припадници свих националности у високом проценту определили за улазак земље у Европску унију (73,4 % Срба, 75,8 % Рома, 61,7 % Бугара; остале националности су заступљене у малом проценту у подузorkу). Испитаници који су се позитивно изјаснили очекују након уласка у ЕУ, пре свега, побољшање животног стандарда и смањење незапослености, потом смањење и разрешавање проблема корупције и криминала. Такође сматрају да ће се повећати лична сигурност грађана, али и одлазак у иностранство и усељавање странаца код нас.

*Табела 10
Улазак земље у Европску унију*

Националност	Да ли сте за улазак Ваше земље у Европску унију ?		
	Да	Не	Немам став
Срби	73,4%	17%	9,7%
Бугари	61,7%	16,7%	21,7%
Роми	75,8%	14,7%	9,5%
Албанци	66,7%	33,3%	/

Ту се намећу бројна друга питања која се тичу уласка балканских земаља у Европску унију: 68% испитаника се слаже да би међусобно повезивање региона у балканским државама омогућило њихову бољу сарадњу. 41,2 % испитаника се слаже да би подела на регионе у балканским државама омогућила националним мањинама очување културног идентитета, 22,6 % се делимично слаже, 25% се не слаже, а 11,3 % испитаника не могу да процене.

Показује се да регионални идентитет и регионална сарадња посматрају као претпоставка брже интеграције балканских земаља. Питање регионалне сарадње, коју је Европска унија предложила за све државе које желе да постану чланице, изузетно је важно за убрзање тог процеса. Побољшање међуетничких односа, имплементација норми позитивног права и мере за заштиту права националних мањина, укључујући и развој мултиетничког друштва, неки су од корака које је неопходно предузети како би се постигао напредак на овом подручју. Примери позитивне праксе из окружења могу бити од велике помоћи одговорнима за имплементацију закона и мера у ту сврху. И наравно, напредак зависи и од главних учесника у овом процесу, а то су државне и локалне власти.

Процеси сарадње међу балканским народима зависе од економских, политичких и културних услова, али су у великој мери одређени и делатношћу актера и њиховом спремношћу за ангажовањем и способностима да примене успешне модалитете и средства. Испитаници су негативно оценили улогу политичара и владе, као и представника верских заједница у процесу сарадње међу балканским народима, а позитивно су оценили улогу научних, културних и образовних институција, спортиста, привредника, невладиних организација и медија.

КВАЛИТЕТ МЕЂУЕТНИЧКИХ ОДНОСА, СВЕСТ О НАЦИОНАЛНОМ...

Табела 11
Права националних мањина

Националност	Националне мањине у мојој земљи остварују своја права?			
	Слажем се	Делимично се слажем	Не слажем се	Не могу да проценим
Срби	67,1%	20,9%	8,9%	3,1%
Бугари	46,7%	38,3%	8,3%	6,7%
Роми	15,2%	22,8%	57,6%	4,3%
Албанци	66,7%	/	/	33,3%

Какав је статус националних мањина у овом контексту-да ли оне остварују своја права или се осећају “тесно у својој кожи”, у и том смислу да ли представљају мост или сметњу сарадњи.

На питање да ли националне мањине остварују своја права испитаници су у великом проценту одговорили да се слажу са том тврдњом – 56,1%, делимично се слаже 23,1 %, 16,9% се не слаже, док 3,9 % не могу да процене. Дистрибуција одговора у односу на националну припадност показује следеће: 67,1 % Срба као већински народ се слажу да националне мањине остварују своја права, у великом проценту се са тим исказом слажу и Бугари и Албанци. Преко 50% испитаника ромске националности се не слажу да националне мањине остварују своја права.

Можемо закључити, на основу резултата истраживања, да се Србија сигурно налази на развојном путу у правцу отварања према свету и укључења у интеграционе процесе. Испитаници су оценили да сметње које постоје на том путу: низак ниво економског развоја, нерешена питања граница, неповерење међу балканским народима, недостатак безбедности, сукоби у прошлости и непознавање културе суседа јесу захтевне и потребан је напор да се савладају, али су решиве. Ниједна од њих није препозната као непремостива тешкоћа. Одређеност припадништвом културно-етничкој групи уступа место “умереном” мултикултурализму који схвата разлику између посебних култура као разлику која укључује релацију и интеракцију и утолико посебну културу, ма колико је посматрао као нешто што задржава своја специфична обележја, третира као ентитет који је отворен за спољашње утицаје и утолико као нешто што се до одржане мере хетерогенизује.¹⁰ На тај начин се постепено конституише Србија као држава са мултиетничком структуром, проналазећи модусе суживота у оквиру шире заједнице и модерније форме идентификације (не искључиво национална). Овај модел би могао да се означи и као “подељена национална везаност” (Н. Рот, Н. Хавелка) под којим се подразумева истовремена везаност за властиту нацију и за шире групе, и заступа идеја о коегзистенцији и сарадњи власти и

¹⁰ С. Дивјак, “Културно-етнички и политички идентитет”, *Револуција и поредак – о динамици промена у Србији*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2001, стр. 133.

С. Миљковић, С. Ђорђевић и И. Вељковић

других нација. То не значи потпуно одсуство етничке дистанце, али налази овога истраживања индиректно указују да је та дистанца умерена, што доказује сличност у размишљању без обзира на националност. Ове налазе можемо посматрати или као одличан пример социјалне мимикрије или да су на путу уклапања у мултиетничку и мултикултурну заједницу.

Претпоставке које постоје, у оквирима Балкана, а које могу бити добра основа за међусобно интеркултурно упознавање (и повезивање) је велики степен културне кохеренције. Захваљујући тој чињеници могуће је артикулисати заједничке, регионалне интересе. Са друге стране Србији, као и свим балканским земљама, на располагању је богато европско искуство. И, свакако битан предуслов стабилности и коегзистенције је да се предрасуде и политика национализма потисну у други ред, док би испред тога, у првом реду било препознавање посебних интереса који се остварују и у међусобној сарадњи, размени и дијалогу¹¹.

Литература

- Болчић, С. и Милић, А. (ур.) 2002. Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Божиловић, Н. 2007. Култура и идентитети на Балкану. Ниш: Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета и Пунта.
- Будон, Р. 2005. Иморализам – Сумрак морала? Сумрак вредности? Подгорица: ЦИД.
- Castells, M. 2002. Моћ идентитета. Загреб: Голденг маркетинг.
- Цветковић, В. (2002). Институције, држава, идентитет. Зборник (Ре)конструкција институција – Година дана транзиције у Србији. Београд: ИФДГ.
- Дивјак, С. (2001). “Културно-етнички и политички идентитет”, Револуција и поредак – о динамици промена у Србији. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију.
- Гиленс, Е. (2003). Социологија. Београд: Економски факултет.
- Голубовић, З. 1999. Ја и други: антрополошка истраживања индивидуалног и колективног идентитета. Београд: Република. Доступно на: www.yugore.com/zines/republika/
- Кин, Џ. 2003. Цивилно друштво (Старе слике, нове визије). Београд: “Филип Вишњић”.
- Културни и етнички идентитети у процесу глобализације и регионализације Балкана (прир. Митровић, Љ., Ђорђевић, Д и Д. Тодоровић) 2005. Ниш: Институт за социологију Филозофског факултета и Свен.
- Михаиловић, С. (1998). “Етнички стереотипи и хетеростереотипи на Косову”, Социологија, LX, 3;
- Попадић, Д. и Биро, М. 1999, “Аутостереотипи и хетеростереотипи Срба у Србији”, Нова српска политичка мисао, VI, 1-2.
- Рот, Н. и Н. Хавелка. 1973. Национална везаност и вредности код средњошколске омладине. Београд: Институт за психологију и Институт друштвених наука.
- Смит Д. Антони (1998). Национални идентитет. Београд: Библиотека XX век.
- Стојковић, Б. (1993). Европски културни идентитет. Ниш: Просвета.
- Захаријевић, Д., Божиловић, Н., Гавриловић, Д., Стевановић, Б. и С. Спасић, Идентитети у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције, 2006. У: Култура мира и геокултура развоја Балкана, приредили Љ. Митровић et al. Ниш: Институт за социологију Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

¹¹ Наведено према: Ђ. Јовановић, Србија на Балкану: дијалог или бег у идентитетско огњиште?, у: *Културни и етнички идентитети у процесу глобализације и регионализације Балкана*, Институт за социологију Филозофског факултета у Нишу, Свен, 2005, стр. 84.

**IV IZGRADNJA
NOVIH IDENTITETA**

Petko Hristov

**LABOUR MIGRATIONS
AND THE CONSTRUCTION OF (NEW) TRANSBORDER IDENTITIES**

The revelation of the reasons for labour mobility (temporary or permanent) in the various social groups, the study of labour migration processes and the dynamic of their progress, and the description how these changes have been reflected in the everyday culture of the migrants, in their concepts and mentality – Balkan history poses these questions among the researchers of migration topic. Of particular interest to historians and ethnologists is the complex research of labour mobility in the Balkans in historical and modern aspect - for centuries on the Balkans have existed traditional patterns of trans-border labour mobility, known as *gurbet* and/or *pechalbarstvo*, that involved the majority of the male population of entire regions in the peninsula. There was formed a specific model of *gurbet* subculture which the men brought with themselves to the big cities and which also transformed the traditional cultural patterns in their home villages. The main principle of the traditional temporary labour migrations of the men was that they earn “there” (the city or abroad, foreign country) but feed their families “here”, in the home villages. In its traditional version, known from the 19th and the first half of the 20th century, labour mobility is exclusively male and has a temporary (mainly seasonal) character, while the men’s families (women, children and elderly people) stay back at the home villages.

My article focuses on the socio-cultural phenomenon of temporary male labour mobility (*gurbet*) in its socio-cultural and ethnological aspects, showing its historical roots, specifics and stages of development, with the example of the Central Balkans regions. This issue became even more up-to-date in the last decade of the 20th century, a “decade of transition” for Eastern Europe, characterised by the movement of new waves of labour migrants and *gastarbeiters* to Western Europe and America. Still, migration researchers conclude that even during the 1990s in Bulgaria “temporary seasonal migrations dominates upon the permanent one” (Guentcheva, Kabakchieva and Kolarski 2003: 5).

Is it possible to speak of traditional cultural models of labour mobility in certain (mainly mountainous – cf. Brunnbauer 2004: 131) regions of the Balkans? Does continuity exist in the development of seasonal (temporary) labour migrations (mainly among the men – Palairt 1987: 33) during the centuries? How does this “life-in-moving” lead to changes in the everyday life and the cultural specifics of local communities in certain regions, as a consequence of the social and economic transformations during the 19th and the 20th ct.? Do the century-old cross-borders labour mobility and trans-borders temporary migrations of the men change, and how does it change, traditional regional identity?

I will briefly present the results of my historical investigation and ethnographical fieldwork in 2001 in these parts of the peninsula, where today the frontiers of three states come together – the Republic of Bulgaria, the Republic of Serbia and the Republic of Macedonia; the basic massive of data about my ethno-

historical research is gathered in the regions of Trăn in R. of Bulgaria, Pirot in R. of Serbia and Kriva Palanka and Kratovo in R. of Macedonia. This region is known from literature as *Shopluk* – a denotation with unclearly defined borders and cultural specifics (Hristov 2004-a: 67-82; Malinov 2008: 424-436).

When speaking of regional specifics on the Balkans, this region with differently defined borders shows common, stable cultural specifics, despite the fact that the local population shares different national identities over the last 150 years; it is a historical fact that during the last 125 years these regions have changed their state affiliation five times (Hristov 2002: 69-80). National and/or ethnic groups are not denoted once and for all, they change in the course of history and “by definition are modified after changes in state borders” (Prelić 1996: 115) – at least this is the way it has been on the Balkans. One of these stable traits of social life in the region during the entire 19th and 20th ct. is the seasonal labour mobility (*gurbet*) of male population that shaped the traditional cultural model of local communities – social organisation, feast calendar and the rituals of the lifecycle. This region has only sporadically been mentioned in previous studies of migrational movement on the Balkans (cf. Palairet 1987: 225-35).

Seasonal labour mobility and temporary cross-border (in the sense of trans- ethnic, religious, cultural borders and later – state frontiers on the Balkans) migrations of large groups of male population from the home place to other (“foreign”) regions within the frames of the Balkan peninsula (typical for the second half of the 19th c.), and trans-border migrations to Europe and America (from the beginning of the 20th c.) are traditionally denominated in Balkan languages as *gurbet*, *gurbetlāk* and/or *pečalbarstvo*. In general, as known from historical sources, temporary labour migrations (“*gurbetlāk*”¹) during the last decades of existence of the Ottoman Empire, could be connected to a broad range of economic activities in the agricultural sector and in a number of specific crafts (Palairet 1987: 225-35; Brunnbauer 2004: 141-142).

In the agricultural sphere, seasonal migration represented mainly movement of labour force from mountain regions (according to Fernand Braudel – zones, characterised by “archaism and poverty”) to the rich lowlands and river valleys in the season of crop harvesting (compare with the Bulgarian “*slizane na Romanya*” - ‘at harvest’) – a typical process for the entire Balkan and Mediterranean area (Braudel 1998: 30, 40-43, 51-53). The scarce land and its insufficient fertility very often forced mountain villages to open to the market, for example through (seasonal) labour migration and development of trade and handicraft (Brunnbauer 2004: 134).

In the agrarian sector, seasonal hired shepherding (fixed in the traditional calendar between the feasts of St. George and St. Demetrius), combined with different kinds of agricultural labour, was also typical of the 19th and the first decade of the 20th ct. These seasonal migrations for agricultural labour had their age specifics and gender characteristics in the different parts of the Balkans, but their female version (‘at harvest’) was exclusively maiden’s (Hristov 2005: 87-88).

¹ Denomination in South Slavic languages from Arabian-Turkish *gurbet* – “foreign country”. At the end of the 19th c., according to N. Gerov’s Dictionary, in Bulgarian the verb *gurbetuvam* means “go abroad” (Gerov 1895: 26), and *gurbetčija* is “foreigner” (Gerov 1908: 83).

LABOUR MIGRATIONS AND THE CONSTRUCTION OF (NEW)...

The Shopluk mountain regions were a constant source of seasonal maiden workers that migrated towards the lowland regions (the lowlands around Sofia in Bulgaria and Ovche pole in North-eastern Macedonia) at the time of crop harvesting. But traditionally, after marriage, the woman stayed with her husband and new family at home – the patrilocal model of post-marital residence dominated in the mentioned regions even until the middle of the 20th century.

The intensifying of agricultural production during the first decades of the 20th century put an end to the seasonal maiden mobility; yet, the growing needs of the new bourgeois society in the capital forced the quick development of new types of temporary maiden labour – being a maidservant in a rich urban family became important for the socialization of girls from a number of villages near Sofia (Palaret 1987: 34). The well-known *Sluginski Pazar*, maidservant market in Sofia, organised twice (a week after St. George's day and after St. Demetrius's day) every year at the *Djulgerska piazza* (where during the rest of the year gathered the men – hired workers), became an important topos in the capital of Bulgaria after World War One (Hristov 2005: 87).

In the mountain regions of the central and the eastern part of the peninsula male craftsman's labour away from home (*gurbet* or *pečalbarstvo*) was popular and traditionally prestigious (Bobčev 1908: 107; Petrović 1920: 18; Cvijić 1931: 134). This referred especially to the region in the heart of the Balkans, known as *Shopluk*: legends are still told about masters who can "shoe the flea and split the sole-leather into nine" (Cvijić 1906: 194). It is from here that the master masons came – those, about whom people say that built the newly proclaimed capitals of the young Balkan countries – both Belgrade and Sofia.

Men's labour mobility, their seasonal absence from the local village community and their continuous work beyond the home region resulted as well in the proverbial strength of kinship networks in these regions. An important condition for the continuous conservation and the great significance of family-kin structure for the entire life of the village was the traditional form of organization of the migrants' groups (*pečalbarska tajva*) of construction workers. They were based upon kinship principle and up to the beginning of the 20th c. did not know any written form of regulation (of the guild type); not earlier than the 19th c., the first attempts were made for centralised regulation of the traditional craft of construction (*dung'erstvo*) in these regions. After the 1890s in Crna Trava (Serbia) in the winter period special three-month courses were organised for the preparation of master-constructors (Petrović 1920: 23) and in 1903 in Trăn (Bulgaria) a Construction School was opened, which was well known all over the country and has been functioning up to this day.

The annual journeys of men from the central part of the Balkans "at work" and "for gain" developed in the course of years specific features of the feast-ritual system and folklore of the population from these regions (a developed song cycle of the type "I go abroad, I leave paradise"). The most important family-kin feasts (of the *svetac* type – the feast of the family patron-saint, cf. Peševa 1960: 739) were grouped in the period from St. Demetrius's Day to St. John's Day, reaching their culmination on the feasts of *Randželovdän* (St. Michael the Archangel's Day), *Nikuldän* (St. Nicolas's Day) and *Božič* (Christmas) (Hristov 2001: 193). The weddings were similarly concentrated in the winter period. Along with that, local

folk tradition shows a stable “migrant” ritual complex, connected with seeing off and meeting the construction groups (*tajva*) of men-workers. Seeing off the migrants took place in the following way: on both sides of the house gate the eldest woman of the household scattered live coals from the fireplace, which the men had to go over to acquire magical protection, just like in traditional wedding the wedding guests from the man’s side (*oglednici*) were sent to bring the bride and her dowry (*ruba*) (Mironova-Panova 1971: 181).

Women used to accompany their husbands and sons far away from the bounds of the settlement to a traditionally fixed place, marking the region boundary, where the groups of the leaving men got together. The toponyms of those pečalbar’s spots are most often connected with lamentation and describe touching scenes of (temporary) family separation. These migrant “toponyms of separation” were a type of “*lieux de mémoire*”, if we use Pierre Nora’s terminology, an important part of regional migrant culture. Probably connected to the traditional migrant’s destinations and rituals of seeing off / meeting is the origin of the old name of the *Kurbet* Mountain, separating the region of Nišava from the valley of the Morava River (Ireček 1978: 48).

The directions, destinations and character of seasonal labour of male migrant groups changed several times in the 19th and the first decades of the 20th c. in accordance with the turbulent and complicated historical destiny of this part of the Balkans (Manolova-Nikolova 1997: 159-173; Stojančević 1995: 283-331). Before the Liberation of Bulgaria (1878) the main attractive centres for the migrants’ groups from the regions of Crna Trava, Trăn, Caribrod (today Dimitrovgrad), Pirot, Leskovac, Vranje, Lužnitsa, Kumanovo, Kratovo and Kriva Palanka, were Serbia and *Vlaško* (Wallachia, today’s Southern Romania), which were already free at the time, and the Empire capital Istanbul. The main stream of construction workers used to set out for Istanbul. They started their journey on some of the great spring feasts before Easter, according to tradition - on the first Monday of Long Lent. Up to the middle of May - St. Constantine and Helen’s Day - they were already ‘at work’ (*u rabotu*) (Petrović 1920: 14).

The gurbet’s groups for Wallachia used to gather in the town of Godeč in Bulgaria. Through the Petrohan pass, the town of Lom and the ports of Turnu Severin and Četatja on the Romanian bank of the Danube, they reached the villages in today’s Southern Romania (Hristov 2007: 465-473). These builders were famous for their houses of rammed earth (*bienica* or *punjenica*), especially popular among the local Wallachian population (Mironova-Panova 1971: 69-70). Particularly widespread was the seasonal hired labour in the estates of the Wallachian “boyars” for the male population of the Timok region and Zaglavak – here’s what Marinko Stanojević wrote about Zaglavak in the early 20th ct.: “The best workforce goes in waves to Romania (“u Vlaško”), to barely earn enough to pay their taxes and feed themselves. (Stanojević 1913: 16-17). Compared to the hired agrarian workers who spent the entire day on the field and were only fed with “mamaliga” once in the evening, the builders in Wallachia had a much higher prestige as craftsmen – they were both better fed and better paid for their work (always in gold) (Petrović 1920:18).

Meeting points for Serbia before 1878 were the (at that time) border settlements of Smederevo, Paračin, Jagodina and Čuprija, from where the groups

LABOUR MIGRATIONS AND THE CONSTRUCTION OF (NEW)...

of seasonal migrant constructors went around all over Šumadija. One of the first big construction contractors in Serbia and in the capital Belgrade came from the region of Crna Trava (today in Serbia) and Trăn (today in Bulgaria) (Petrović 1920: 23). As examples, the local legends say that the famous master-builder Grozdan Iliev Nasalevski (called “*Captain Grozdan*” for his participation in the National Liberation Wars), who came from the village of Nasalevci, Trăn region, used to lead every year large groups of 500 – 1000 construction workers to Serbia. From the meeting point they split up into groups of ten and went along the roads of Šumadija.

Labour mobility among these men from the central regions of the Balkans and the resulting possibility for them to often pass the frontiers between the Ottoman Empire and the already autonomous (i.e. “free”) Orthodox Serbia and Wallachia gave them the opportunity to actively organise and join National Liberation struggles on the Balkans, hoping for political independence from the rule of the Empire. At this moment the predominantly Bulgarian population made a priority its Christian and Slavic identity – the connections already established due to the labor mobility were the basis for the joining of these masters and their construction groups in the Liberation Wars; it is in Čuprija in 1862, soon after the founding of the First Bulgarian Legion in Belgrade, where Grozdan Nasalevski, at the request of Georgi Stojkov Rakovski, formed three Bulgarian volunteer detachments of constructors from Trăn, which had to take part in the forthcoming war of the Serbs against the Ottoman Empire (Petričev 1940: 140).

Some of the leaders of these male pečalbar’s groups acquired military ranks in the Serbian army and later participated actively in the Serbian-Turkish War of 1876-1877 as volunteers in the “Slavic” Corps of the Russian General Mihail Černjaev. During the Russo-Turkish War of 1877-1878, which led to the liberation of Bulgaria and the independence of Serbia, local workers, formerly seasonal workers in Serbia, were the main motive power of the Šop (or “Trăn”) Uprising, which resulted in the liberation of their home lands. Although divided by the new political frontiers, the *Shopluk* population in many aspects kept for decades its common traditional specifics as a cultural region in the heart of the Balkans.

After the Liberation of Bulgaria (1878) the new capital Sofia quickly became an attractive centre for temporary labour migrants from the central part of the Balkans. The main part of the seasonal construction workers in Sofia were from mountain villages in the border regions between Bulgaria and Serbia and from the regions of Kratovo and Kriva Palanka, which remained within the boundaries of the Ottoman Empire. The most famous construction contractors in the Bulgarian capital were born in Trăn or in Macedonia (Petrović 1920: 23). Let’s not forget what Jovan Cvijich wrote in the beginning of the previous century – the road from Macedonia to Sofia via Kriva Palanka was called by his contemporaries “*Pechalbarski drum*” (“Migrants route”), since every spring more than 10 000 men carried the crosses of their seasonal migrant’s destiny (Cvijić 1906: 197) to the capital of Bulgaria; the famous revolutionary Gjoreche Petrov writes that more than 3000 builders in Bulgarian capital came from the villages near Kriva Palanka (Petrov 1896: 593).

According to Jelenko Petrović’s approximation, during the last decade of the 19th and the first decade of the 20th century (until 1912), from Eastern Serbia to

Sofia annually came about 8000 people, 2000 of whom came from the Pirot region (excluding the villages around Caribrod, part of Bulgaria until 1919). (Petrović 1920: 28). In a number of villages in Southeastern Serbia, up to ¼ of the male population was in Bulgaria “to gain for a living” (“у печалби”), mainly in Sofia. We can understand the large scale of the *gurbet* in these regions from the interesting fact that during the first decade of the 20th ct. (after 1905), the currency in the Pirot villages included equally both Bulgarian and Serbian bills (Petrović 1920: 27); this became a reason for active administrative measures by Serbian authorities in the region. As a building entrepreneur during the 1880s, together with Tzvetko Radov from Tran, the renowned Serbian politician Nikola Pasic worked in Sofia during the years of forced exile after the Zaječar uprising (*Zaječarska buna*); they created the City garden in Sofia (Hristov 2003: 115).

Organised on kinship and/or local principle, the groups of temporary migrants (*pečalbarski tajvi*) developed their specific subculture in the big cities (Istanbul, Belgrade, Sofia). In Bulgarian capital the seasonal workers had “their own” gathering and hiring spot – as *Djulgerska Piazza* (which came to be an important topos in the capital city as early as the end of the 19th c. – cf. Hristov 2005: 86), as the famous “*Znepole*” Hotel (for the builders from Trăn) and the “*Razlog*” restaurant (for the workers from Macedonia). Their specific dialect came to be their language marker (and an original “secret” language) both in Bulgaria and in Serbia (Cvijić 1922: 219); the local population on both sides of the (political) frontiers also accepted the migrants’ groups as specific communities and their seasonal moving “from early spring to late autumn” was compared to the flocks of migratory birds (“*kurkavci*”, ‘cranes’ – cf. Hristov 2005: 85).

These male craftsman’s communities were traditionally closed in their specific subculture – the penetration of workers from other regions into their construction groups was a rare exception even in the 1940s; it is still told in Sofia that you can only “steal” but not learn the craft from the Trăn masters. At the beginning of the 20th c. the construction workers were still “seasonal guests” in the big city – they worked and earned in the capital, but spent the winter months in their home villages. On the other hand, men in a number of regions in Eastern Serbia spoke fluent Romanian and Bulgarian, which they learned during *gurbet*, during seasonal labour in Wallachia (Nikolić 1910: 28) and in Sofia (Petrović 1920).

In the beginning of the two Balkan Wars and during World War One many of these *pečalbars* from the central regions emigrated to America to avoid military service. As early as the end of the 19th c., America became an attractive place for free labour force from the region – at first from Macedonia, and later on from Bulgaria and Serbia (Petrov 1909: 3-6). Part of these “*Americans*” returned to their homes in the 20s, but most of them remained in America as immigrants.

The new political borders on the Balkans after the Balkan Wars and World War One, the restrictive national legislation in the individual countries, and the complex political environment in most Balkan countries (both victorious and defeated in the wars), only further intensified by nationalist propaganda, lead as a consequence to a drastic decrease in trans-border labour mobility of the men from the studied regions. During the period between the two world wars the Balkan market for seasonal trans-border migrants virtually collapsed – not only was the USA closed as “the pechalbar Eldorado”, but also the social situation in Bulgaria,

LABOUR MIGRATIONS AND THE CONSTRUCTION OF (NEW)...

the Kingdom of Yugoslavia and Greece drastically cut down the opportunities for labour migrations (Palairt 1987: 34). This led to a change in the model of temporary labour among the men from these regions – their seasonal movement was redirected towards the big cities at the hearts of their own countries. Still, this labour mobility had the traditional characteristics of temporary labour – the men were earning in the city but their families stayed at their home villages throughout the *Shopluk* were the men spent the inactive winter months. The increase of the “internal” temporary labour migrations, however, prepared the social conditions for the permanent emigration towards the cities that became a fact after World War Two and was stimulated by the intense industrialization of the new socialist governments of Bulgaria and Tito’s Yugoslavia.

After the end of World War Two the regions from the central part of the Balkans went into the borders of the new “People’s republics”, which dramatically changed the situation on the labour market and the character of labour relations in Bulgaria, Serbia and Macedonia. The accelerated industrialization of the 50s of the 20th ct. turned the seasonal migrants into “socialist workers” and resulted in the mass depopulation of villages. Becoming city dwellers, the builders brought to big cities their families and gradually lost their connection to the land. Only elderly people remained in the villages.

The century-old model of seasonal labour migration was reversed again during the second half of the 20th century in the regions of former Yugoslavia. Starting in the 1960s it began with the recruitment of migrant workers by some Western European countries and, through family reunification in the 1970s, the process then continued, with most Western European countries successively becoming countries of immigration (Guentcheva, Kabakchieva and Kolarski 2003: III). During this period, temporary migrants from the territory of former Yugoslavia (specifically the builders from Southeastern Serbia and the Kriva Palanka region in Macedonia) settled down permanently in Western Europe, mainly in FRG. This was a consequence of the new policy and the new possibilities, given by the legislation of some European countries, such as West Germany. Being invited as legal workers for a certain period of time because of the need of labour force in some economic sectors, the *gastarbeiters* from the Balkans soon brought their families along and emigrated permanently in the host country. West Germany “shared” the model and the designation “*gastarbeiter*” of the “temporary” labour migrants with the rest of the West-European countries. This also radically changed the model of the (temporarily) separated families in the regions I have studied, especially in Macedonia. The traditional *gurbet* model of seasonal migrations and labour outside the region, was transformed from the beginning of the 1970s into the *pečalbar*’s model of the *gastarbeiter* culture.

Many of these *pečalbar*’s villages are already deserted. Nevertheless, the nostalgia for the home place still remains – some of these *gastarbeiters* in the end of their lives return from all over the world to their villages in order to die “at home”. In Bulgaria, Serbia and the Republic of Macedonia there are also villages, which have been completely abandoned for decades, but every year the local people get back there for the patron saint’s feast in order to make the collective offering (*kurban*) and the common table “as if the village were still there” (“*Kato da postoi seloto*” – cf. Bocev 2001: 113-119; Hristov 2004-b: 117-118). However, the break-up

of the former Yugoslav Federation, accompanied by wars and ethnic conflicts, the formation of new independent states in the Western Balkans and the drawing of new state frontiers, which are difficult to cross, changed in many respects the traditional *pečalbars/ gastarbeiters* model, generating new life strategies and expectations among the young generations.

In Bulgaria, in the years of transition during the last decade of the 20th c., labour mobility of the Bulgarians reproduced a number of features of the described trans-frontier *gurbet* model, but with some new elements, known from the *gastarbeiters* culture of the temporary labour migrants from former Yugoslavia. At first groups of several men (recently more and more often also groups of women) leave their home places to work in the countries of Western Europe and send money for the support of their families in Bulgaria. During the 1990s the predominant trans-border labour migration away from Bulgaria was illegal – men and increasingly often women arrived at the host country as “tourists” and their families stayed back in their home places on the Balkans. Later, temporary labour migration developed on the classical scheme of “chain migration”. In some cases their families come to live with them in the accepting country, but even then, the aspiration to return to the Fatherland, including the desire to demonstrate the success, achieved “in *gurbet*”, still remains. What happens, however, to these temporary labour migrants is the object of another research, and the future will show what their perspectives are in the new conditions of the Bulgarian membership in the EU. Just as example we can mention the quickly growing number of people from the Republic of Macedonia, who are applying for Bulgarian citizenship.

In conclusion I may summarise that the traditional male temporary migrations from the mountain regions in the central part of the Balkans generated specific transformations in the entire traditional socio-cultural model of the local population – in the social organization, as well as in the specific family models and marriage strategies, connected to prolonging the cycle of complexity of the family households, and in the specifics of the gender roles. The Balkan Wars from the beginning of the 20th c. changed the destinations of these temporary migrations and the new policy towards the migrants in Europe from the beginning of the 1970s transformed the entire character of the social relations in the regions emitting *pečalbars (gastarbeiters)* from the Balkans.

The changed socio-economic situation on the peninsula in the last decade of the 20th c. turned some Balkan countries like Greece from countries emitting migrants into host countries for seasonal/ temporary labour migrants. At the same time the *pečalbar* traditions and the specific *gurbet* mentality show remarkable stability in a number of regions in the Balkans, which are a source of new waves of *gurbetčias (pečalbars)*, who, under the influence of the new circumstances in the region, settle permanently in the accepting countries and become immigrants. The entire socio-economic development in the Balkans and the geopolitical future of the separate states will determine to a great extent whether the *pečalbars* from the region will become permanent emigrants or continue to aspire for returning to their old home places.

References

- Bobčev, S. 1908: Бобчев, Стефан. Сборник български юридически обичаи. Ч. II, София, 1908
- Bocev, V. 2001: Životot vo pustoto selo Paravnica [Life in the abandoned village of Paravnica]. In: The Border. Vol. 1, Sofia: DIOS, 113-119.
- Braudel, F. 1998: Бродел, Фернан. Средиземно море и средиземноморският свят по времето на Филип II. Кн. I, София: АБАГАР, 1998 (= Braudel, F. La Méditerranée et le monde méditerranéen a l'époque de Philippe II. Liv. 1, Paris)
- Brunnbauer, U. 2004: Brunnbauer, Ulf. Environment, Markets and the State: Human Adaptation in the Balkan Mountains, 19th – early 20th Century. In: Ethnologia Balkanica, 8, 2004, 129-154.
- Свијиќ, Ј. 1906: Свијиќ, Јован. Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије. Београд, 1906
- Свијиќ, Ј. 1922: Свијиќ, Јован. Балканско полуострво и јужнословенске земље. Књ. прва, Београд, 1922
- Свијиќ, Ј. 1931: Свијиќ, Јован. Балканско полуострво и јужнословенске земље. Књ. друга, Београд, 1933
- Геров, Н. 1895: Геров, Найден. Речник на българският език. Ч. 1, Пловдив 1895
- Геров, Н. 1908: Геров, Найден. Дополнение на българският речник от Найден Геров. Пловдив, 1908
- Guentcheva, R., Kabakchieva P. and Kolarski, P. 2003: Sharing Experience: Migration Trends in Selected Applicant Countries and Lessons Learned from the 'New Countries of Immigration' in the EU and Austria. Vol. I, Bulgaria, Vienna: IOM, 2003
- Hristov, P. 2001: Hristov, Petko. Ahnenkult in Westbulgarien: das Fest des Schutzheiligen. In: Brunnbauer, U. and Kaser, K. (Hg.) Vom Nutzen der Verwandten. Soziale Netzwerke in Bulgarien (19. und 20. Jahrhundert). Böhlau, Wien, 2001, 187-199.
- Hristov, P. 2002: Hristov, Petko. The Use of Holidays for Propaganda Purpose. The "Serbian" *Slava* and/or the "Bulgarian" *Sabor*. In: Ethnologia Balkanica, 6, 2002, 69-80.
- Hristov, P. 2003: Христов, Петко Никола Пашиќ и негово деловање у емиграцији у Бугарској. – В: Развитац. Бр. 213-214, Зајечар, Год. XLIII/ 2003, 113-120.
- Hristov, P. 2004-a: Христов, Петко. Границите на "Шоплука" и/или шопи без граници. – В: Сикимиќ, Б. (ур.) *Скривене мањине на Балкану*. Београд, 2004, 67-82.
- Hristov, P. 2004-b: Христов, Петко. Празникот на пустото село (Слики од ритуалниот процес во Р. Македонија и Р. Бугарија). – В: Македонски фолклор, 62, Скопје, 2004, 105-122.
- Hristov, P. 2005: Hristov, Petko. The Market and the Piazza for Hired Hand in Sofia as Places to Exchange Cultural Stereotypes. In: Ethnologia Balkanica, 9, 2005, 82-90.
- Hristov, P. 2007: Христов, Петко. "Влашко" како важна дестинација за сезонните работници (*печалбари*) од централната част на Балканите. – In: Probleme de filologie slava, XV, Editura de Vest, Timisoara, 465-473
- Ireček, K. 1978: Иречек, Константин. История на българите. София, 1978 (II изд.)
- Malinov, Z. 2008: Malinov, Zorančo. The Macedonian Shops (*Shopi*): Borders, Identity and Perspectives. – In: Marushiakova, E. (Ed.) Dynamics of National Identity and Transnational Identities in the Process of European Integration. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2008, 424-436.
- Manolova-Nikolova, N. 1997: Манолова-Николова, Надя. Средна Западна България 1877-1879 г. Преходът между две епохи в Трънско-Брезнишкия край. – В: Родина, кн. III-IV, София, 1997, 159-173.
- Mironova-Panova, S. 1971: Миронова-Панова, Станка. Трънският край. София, 1971
- Nikolić, V. 1910: Николиќ, Васа. Из Лужнице и Нишаве. – В: СЕЗ, кн. 16, Београд, 1910
- Palaret, M. 1987: Palaret, Michael The Migrant Workers of the Balkans and Their Villages (18th Century – World War II). – In: Roth, K. (Hg.) Handwerk in Mittel- und Südosteuropa. München, 1987, 23-46.
- Petrichev, L. 1940: Петричев, Лев. Трънските доброволци в Србско-турската война – 1876 година. – В: Трънски край. С., 1940, 147-162
- Petrov, G. 1896: Петров, Ѓорче. Материали по изучавањето на Македонија. София, 1896
- Petrov, G. 1909: Петров, Ѓорче. Емигрантското движење за Америка в Македонија. – В: Културно единство. София, 1909, 3-6
- Petrović, J. 1920: Петровиќ, Јеленко. Печалбари, нарочито из околине Пирота. Београд, 1920

Petko Hristov

- Pesheva, R. 1960: Пешева, Райна. Един старинен семеен празник (празнуване на "светец" в Северозападна и Западна България. – В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. София, 1960, 731-754
- Prelić, M. 1996: Младена Прелић. После Фредерика Барта. Савремена проучавања етницитета у комплексним друштвима. – В: ГЕИ САНУ, Књ. XLV, Београд, 1996, 101-121
- Stojančević, V. 1995: Стојанчевић, Владимир. Срби и Бугари 1804-1878. Нови Сад, 1995
- Stanojević, M. 1913: Станојевић, Маринко. Заглавак. Насеља, IX, Београд

Slaviša Raković

**TECHNOHUMANITIES? – AN OPPORTUNITY FOR AN IDEOLOGICAL
TRANSFORMATION OF CULTURAL POLICY
AND IDENTITY POLITICS IN SERBIA**

No cultural history of the conflicts in the Middle East can be written without an eye to the uses of “the other” in our respective self-definitions: Westerners and Easterners, Christians and Muslims, Jews and Arabs, Zionists and anti-Zionists.¹

The Realm of the *Us* vs the Realm of the *Them*

The same could be told for the Balkans. The *Other* was a very constitutive part of our own self definitions throughout our history. Identity politics in Serbia was pretty much determined through the position of the *Our* identity towards the identity of the *Them*. One of the definitions of the notion of cultural identity reads that identity is: “*self consciousness of the members of a group that historically develops depending on the criteria that the group builds in relation to other social groups*”². Therefore, relation to other groups is of a significant importance: the *Other* is there for *Us*. Would there be the *Us* if there were not the *Other*? The *Them* are constitute of the *Us* politically, culturally (etc.) argues Chantal Mouffe³. What is the relation of the *Them* and the *Us*? Do we really need to stigmatize the *Other* in order to see who “the *Brother*” is? Our recent experience from the nineties indicates that the stigmatization was a policy, a way of controlling the bodies and minds of the *Us* in perception of the *Them*. This *culturally hegemonic*⁴ approach gave birth to **identity politics** that struggled to cement the imagined *Us* which put the *Them* in the position of a culturally stigmatized **homo sacer**⁵. Foucault would call it **biopower**⁶ as an application of political power on different aspects of human life⁷. Hence upon the dissolution of the previous system (communism), a new paradigm of **cultural citizenship** was introduced. In this context cultural citizenship is understood in Foucauldian terms as “*self making and being made by power relations that produce consent through schemes of surveillance, discipline, control and administration*”⁸. Thus, biopower in the successor states of former

¹ Wilkes, George R. A review of the book of Gil Anidjar “The Jew, the Arab: A History of the Enemy”, Canadian Journal of History, December 2004. Available at: <http://www.bnet.com> (Accessed on August 30, 2008)

² Stojković, Branimir. Evropski kulturni identitet. Beograd: Prosveta, 1993.

³ Mouffe, Chantal. A lecture delivered at the Faculty for Media and Communications in Belgrade. May 22, 2008.

⁴ In Gramscian terms

⁵ Agamben, Giorgio. *Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: Stanford University Press, 1998. (*Homo sacer is a person banned from the political community, with no rights*)

⁶ Repertoire of governmental techniques that would render the physical self under the control of state sovereignty

⁷ Fuko, Mišel (Foucault, Michel). Istorija seksualnosti. Beograd: Prosveta, 1988.

⁸ Foucault, Michel. 1989. “The Subject and Power”. Michele Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics. Ed. by H.L. Dreyfus and P. Rainbow. Chicago: Chicago University Press

Yugoslavia was incarnated through a specific policy of ethnification of the public space, the policy of recovering the purity of our own group. Hence we succumbed to the imagined Self in Andersonian terms⁹; notwithstanding, we needed the *Them* so we could finalize the formation of the *Us*, i.e. to “become” “self –conscious” within the imagined romanticized territorial, cultural and spiritual borders of the *Ourdom*.

However, the *Other* not only stayed far over there in the *Theirdom*, to be just overlooked from the heights of the *Ourdom*, but remained here as a burden, as a remnant of the *conquerors* from the past. We, however, have realized that to some point we needed the *Other* (the *Them*); otherwise how would we know who belongs to the *Us*. But, on the other side, the *Other* (although dwindled in numbers) is seen as something that distracts the *Realm of the Us*. In order to keep the other at distance we employed a peculiar identity politics as a range of activity and theorizing founded in the shared experiences of injustice to the members of the *Us*.¹⁰ This kind of identity politics engaged in a demarcation *who is who* and in setting up the criteria on how an individual could become a part of the *Realm of the Us*.

This policy of melting the *Other* into the *Us* reminds of a policy towards the Jews at the wake of their emancipation in the Central Europe, i.e. it reminds of the discussion over criteria which they needed to satisfy in order to become part of the wider society (i.e. *the Realm of the Us/Germans*). At the time German theologian Bauer in his essay *Die Judenfrage/The Jewish Question* argued that the abolition of Judaism would lead the Jews towards political emancipation and inclusion into the German society as such¹¹. Soon after, his former student Karl Marx wrote comments in the well known text *Zur Judenfrage/ On the Jewish Question*, noting that “*the limits of political emancipation are evident at once from the fact that the state can free itself from a restriction without man being really free from this restriction, that the state can be a free state...without man being a free man*”.¹² Detlev Claussen, German anthropologist and our contemporary interpreted these two views arguing that Bauer perceived the Jews as **Objects** of emancipation, whereas Marx identified them, alongside other forces in society, as **Subjects** of overall human emancipation.¹³ Therefore, Bauer, an advocate of Jewish integration, maybe unconsciously wanted to see no Jews after emancipation;¹⁴ Bauer argued that giving up their identity was the only way to become part of the German society. Identity politics in the *Realms of the Us* in the nineties matches this Bauer’s position on Jewish emancipation from Judaism. The difference is that we consciously wanted to erase the *Other*, to emancipate them from their self-consciousness.

⁹ Anderson, Benedict. *Nacija- zamišljena zajednica*. Zagreb: Školska knjiga, 1990.

¹⁰ Identity Politics. Extracted from the Stanford Encyclopedia of Philosophy. Available at: <http://plato.stanford.edu> (Accessed on August 27, 2008)

¹¹ Bruno Bauer. Extracted from the Stanford Encyclopedia of Philosophy. Available at: <http://plato.stanford.edu> (Accessed on August 15, 2008)

¹² Marx, Karl. *On the Jewish Question*. Available at: <http://www.marxists.org> (Accessed on August, 13, 2008)

¹³ Klausen, Detlef (Claussen, Detlev). *Granice prosvetiteljstva*. Beograd: XX vek, 2003

¹⁴ Many years later British journalist Isaac Deutscher mounted the expression “*Non-Jewish Jew*”, maybe completely unaware of Bauer’s 19th century image of an emancipated Jew.

TECHNOHUMANITIES? – AN OPPORTUNITY FOR AN IDEOLOGICAL...

Discussing over similar issues Hannah Arendt in her biography of Rahel Varnhagen noted that in a society in which Jews were regarded as enemies, the only possible assimilation was assimilation into anti-Semitism¹⁵, thus self-making through being made by those who hold power. Here in *the Realm of the Us* the only way for someone who is not of our blood to become part of the *Us* was to undergo an identity lobotomy and adopt and nurture our cultural practices, our pride, our fears of the *Them*. Such an identity politics in Serbia got incarnated through media, school curricula, the national anthem, the national flag, the language etc. An exclusive cultural **governmentality**¹⁶ performed by the guardians of the *Serbness* gave birth to an exclusive *Realm of the Us*, leaving a little room for *the Other* (minorities). As of October 2000 the situation has changed significantly but the fear of small numbers (of the *Other*) has remained since minorities are still, by some forces of the society, perceived as challengers to social cohesion and homogeneity¹⁷.

This state policy of ethnicization in the nineties created the setting of perceiving the state as an exclusive “primary cultural container”¹⁸, as the prime spatial unit of organization “in which time passes and life happens, where people love and live, work and die, a container in which society, politics, culture and economy, each have their specific place and a specific history”¹⁹. However, the impulsion of globalization, of social changes, of migrations challenges this *container*, our perceptions of the *Us* as well as our perceptions of the *Them*. Homogeneity, of whatever kind, is difficult to achieve in a globalizing world of dissenting voices and identity recognition self. Collective integrity based on common cultural experience is more and more questioned by diversification of life styles. Ethnic identity as a social relation²⁰, whether it is guarded by the state or not, is becoming variable and is difficult to define (in the long run). But, it is here, it is part of our lives, and it seems it will not disappear soon due to the endurance of identity policies despite globalization.²¹ Therefore, the state cultural biopolitics in this globalizing world does purport identity politics that is based on common memories of a collective as well as it does purport there will be a surplus (*the Other*) after we define who *the Us* is. In times of ruptures this surplus becomes a *homo sacer*, especially in those societies that went through social disintegration, as Serbia did. What is the way to overcome future shatters in society across ethnic identity? How to make minorities become part of *the Us* without treating them as *Objects* (in

¹⁵ Arendt, Hannah. *Rahel Varnhagen: The Life of A Jewess*. Baltimore: John Hopkins University, 1997

¹⁶ Foucault, Michel. “On governmentality”. *The Foucault effect*. Ed. by G. Burchell, C. Gordon and P. Miller. Chicago: Chicago University Press (Governmentality- a specific economy of power; the construal of individuals in relation to different sites- family, school, business, establishment)

¹⁷ Appadurai Ardzun (Appadurai, Arjun). *Strah od malih brojeva*. Beograd, XX vek, 2008.

¹⁸ In terms of Immanuel Wallerstein’s understanding of this notion.

¹⁹ Berking, Helmut. “Ethnicity is Everywhere: On Globalization and Transformation of Cultural Identity”. *Current Sociology*, 51, 2003. Available at: <http://www.sagepublications.com> (Downloaded on November 8, 2007)

²⁰ Eriksen, Tomas Hilan (Eriksen, Thomas Hylland). *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: XX vek, 2004.

²¹ Barbero, Jesus Martin. “Identities: Traditions and New Communities”. *Media Culture and Society*, 24, 2002. Available at: <http://www.sagepublications.com> (Downloaded on November 8, 2007)

Slaviša Raković

Bauerian sense) but as *Subject* of overall social integration²². An inclusive cultural policy, a practical strategy for the enrichment of the core societal values through measures that take into account cultural claims and needs of distinct groups, could serve as a tool for the promotion of diversity.

Serbia has been taking efforts in order to comply by the “European” standards. This country has adopted a series of measures (most of them purely legal) that tackle minority issues. To some extent there is a will to overcome the legacy of denial of *the Them*. However, there is still a hidden, maybe unconscious, policy of defining the *Us through* the notions of ethnicity. In the following pages I will explore the current state affairs as regards Serbia’s turbulent experience of multiculturalism and examine the strategies for a multicultural cultural policy this country could apply as a tool for the management of its, at times, hectic diversity. Having done this, I will look at the ways for a performative transformation of cultural policy and to this policy pertinent diplomacy as tools for building up an inclusive collective self in a dialogically orientated multicultural environment.

The *Them* among the *Us*: Politics of the Policies in Serbia

*Truly political activities... cannot be performed at all without the presence of others, without the public, without a space constituted by the many*²³

As already noted above, regarding minority rights Serbia (i.e. state institutions) has been experiencing particular situations from ignoring/disapproval (period of conflict/war) through tolerance (post conflict period) to at least official respect of minority rights and related issues (current state of affairs). Given that ethnic distance in the Balkans, particularly in the post-conflict areas, is still high and that multiculturalism remains a fact (a state of affairs) and not a sustainable policy, an inclusive intercultural cultural policy turns to be a need.

Certain moves in this regard have been happening as of 2000. Serbia has become a member of the Council of Europe and party to the Framework Convention for the Protection of National Minorities as well as party to the UNESCO Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions. Generally speaking, Serbia strives to become part of the European Union. This creates a room for minorities themselves to improve their position and fight against discrimination. Furthermore, minority rights related provisions of the EU (Copenhagen political criteria 1993 etc.) and of Council of Europe and the UN foresee state actions for the protection of minorities. Most of the state actions so far in Serbia were, more or less, related to the creation of a legal framework for the protection of minorities (adoption of laws on minority rights, rearrangements of the governing state bodies aiming at inclusion of minority representatives, educational policy reform etc). In addition, the participation of minorities is being

²² Within the notion of human emancipation (Here I have just borrowed the Marxian notion of human emancipation in literal meaning of the term. This, however, has nothing to do directly with Marxism as a doctrine)

²³ Arendt, Hannah. “The Crisis in Culture: Its Social and Political Significance”. *Between Past and Future*. London: Penguin, 1993

TECHNOHUMANITIES? – AN OPPORTUNITY FOR AN IDEOLOGICAL...

mostly seen by decision makers as political participation and as minority participation in those sectors that are of their concern (institutions that provide them preserve their identities).

The Law on the Rights and Freedoms of National Minorities that came into force as a federal law of the dismantled Federal Republic of Yugoslavia in 2002 prescribed formation of national councils of national minorities and vested them with right and duty to develop cultural policies concerning their respective minority peoples (a sort of cultural autonomy). However, positive actions towards dialogue between different cultural groups have not taken place.

In the Serbian Ministry of Culture there is a task force for the artistic production (folklore) of national minorities; in 2007. the Commission for Intercultural Dialogue was established by the Ministry. As of 2000 the Ministry has been supporting various cultural activities of certain national minorities, but more on individual minority group basis, not as a result of a policy that would involve matters related to all national minority groups (some minorities remained excluded). However, some experts have made a remark that, despite positive changes that have happened thus far, there is no a coherent cultural policy, nor instruments to foster links between the cultures of the minorities and the culture of the majority²⁴.

Although I am not here in the position to question the good will of the authorities to provide environment for integration of different cultural practices and to overcome the legacy of exclusive nationalism it seems, however, that societal *Life* is managed through the sphere of political techniques in Agambenian terms.²⁵ In the field of social cohesion many indicators show that there is no a viable inclusive policy that would ensure the welfare of all members of the society, minimize disparities and avoid polarization. If we thoroughly scrutinize governmental minority inclusion related actions we can easily say that they fall mostly within “the rights framework” and rarely go towards the mainstreaming of the minority issues into the general policies that would help accomplish social cohesion in diversity.²⁶ This “only minority rights approach” creates a situation in which the state officially declares that it respects minority rights and fights against discrimination, however it does little to go towards a wide-range inclusion of minority groups into the public life that would help achieving a true intercultural environment. As regards cultural policy, multicultural Serbia still dominantly prescribes national culture (majority defined). Moreover, minority culture related projects are mostly orientated towards the preservation of identity of a minority group with not much consideration of its minority’s cultural position and visibility in society or of majority/minority relations. Consequently we mostly see “identity preservation” projects that are designed particularly for one minority group, whereas there is no much space for intercultural dialogue. Furthermore, sometimes

²⁴ Look more at: <http://www.culturalpolicies.net/web/serbia.php?aid=421>

²⁵ Agamben, Giorgio. *Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: Stanford University Press, 1998.

²⁶ For instance, although we pay the “broadcast tax” sometimes it seems that the Public Broadcasting Service (RTS) looks as if it is a sort of a digital museum for the protection and preservation of the Serbian ethnic culture. Apart from few editions that deal with religious culture of the so called traditional churches and religious communities, viewers rarely see programmes that cover issues related to minority groups (it seems that in this moment Albanian minority from South Serbia is in the worst position in this respect).

Slaviša Raković

it seems that these “identity projects” inadvertently contribute to the so called stabilization of identity that puts individuals of a minority group within the folklore and tradition with not much space for cross-cultural activities. Such projects, although may be designed *bona fide*, do not contribute to the enhancement of intercultural competence of the population in Serbia. A primordial cultural policy of official multiculturalism that leaves no space for intercultural communication can incite cracks in societies that went through ruptures in their recent past. Such a policy officially recognizes diversity; it provides groups with an opportunity to cherish their identities and enjoy their culture; however it could be vulnerable to social alienation since it opens room to different culturally homogenous *Gemeinschaft*^{27-s} to act as selfish individuals within the wider society. Therefore, there is a need for both institutional and policy change in this respect as well as there is a need for an *ideological* change in identity politics performed by the state.

A shift towards the *Significant Other*

This ideological shift presupposes transcendence of the state sovereignty in identity preservation attempts, i.e. the move towards the post-sovereignty in cultural policy and politics where the state is only a manager of participative decision making over identity issues (either there are ethnic/national or of any other kind). In such an environment the state gives up its disciplinary techniques and provides space for a dialogical transformation of the current communication paradigms of essentialization of collective memories into a deliberative forum in which an identity turns to be more of a deconstructed changeable choice and less of a normative essence. Regarding majority and minority identity in Serbia this kind of policy could lead to the erasure of both majority and minority discourses and go towards the establishment of a societal space which give birth to ***one supra-group inclusive Gemeinschaft*** that implies discourses that go “beyond contested interests and values” of diverse groups²⁸ and that overcome alienation. This policy should imply also transcendence of *Objects* into *Subjects* that overcome the position of *homo sacer*, the position of the enemy that threatens the unity of the *Us*.

On the level of multicultural cultural policy and diplomacy this ideological shift purports actions of rising above the historical Self of different groups through intercultural learning, i.e. through achievement of intercultural competence that leads towards the establishment of emotional attachments of members of an ***one supra-group inclusive Gemeinschaft***. Such emotional attachments in a polity could be incarnated through two major emotions: security and belonging.²⁹ In a brand new *Realm of the Us* that has transcended ethnicity as a social relation and immersed into a brand new inclusive paradigm of convergence of collective and

²⁷ A concept of Ferdinand Tonnies. Extracted from: Truzzi, Marcello. *Sociology: The Classic Statements*. New York: Oxford University Press, 1971. Available at: <http://www.cardiff.ac.uk> (Accessed on July 15, 2008)

²⁸ Habermas, Jurgen. *Between Facts and Norms*. Cambridge MA: MITPress

²⁹ Uberoi, Varun. *Society Unity in Britain*. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 33. Routledge, 2007

TECHNOHUMANITIES? – AN OPPORTUNITY FOR AN IDEOLOGICAL...

individual *Subjects*' memories in which they, in terms of the Marxian *Zur Judenfrage*, emancipate from the legacy of societal culturally exclusionism. This policy is achievable through the employment of the approaches of contemporary cultural studies in examining the currents in cultural practices of the spatially and chronologically extended modernity in the Balkans i.e. through the examination of power and its relation to cultural practices of ghettoized and tribal *Gemeinschaft* (examination of the relation between the structure and the agency³⁰).

In the examination of official multiculturalism I will here borrow Judith Butler's argument in her critique of feminism. Butler argued that feminism performed "an unwitting regulation and reification of gender relations"³¹; I here argue that official multiculturalism reifies relations of ethnically distinct groups and that, following Butler's argumentation as regards gender relations, ethnicity as a social relation does not exist behind expressions of collective memories. In the examination of the relation between the structure and the agency of very help could be looking at what exists prior to the expressions of collective memories as well as what the power (bipolitics) has to do in building up the structure of ethnicized social relations. In sum, a polity that craves for sheltering emotions such as security and belonging on its way towards the **one supra-group inclusive Gemeinschaft** that comprises post-ethnicity relations of its subjects should examine its power structure and concurrent cultural expressions.

Alongside empirical data collection on cultural practices and their relation of power, there is a need for an intervention of scholarly findings into the societal life i.e. there is a need for a creative and transformative intervention within the culture itself (culture understood as creation). Alongside political activity that aims to transform society (into whatever direction and shape) I will here introduce Mikhail Epstein's of so called **technohumanities**³² as the practical extension of humanities (culture-human science). Arguing that unlike natural and social sciences the creative aspect of humanities has not yet gained its recognition, Epstein suggests there is a need for a practical branch of humanities that would provide human science with transformative status. Epstein coins the portmanteau word *technohumanities* arguing that:

³⁰ "Agency means to intervene in the world, or to refrain from such intervention, with the effect of influencing some process or state of affairs...For Giddens, agency means both to act purposefully or intentionally, and to monitor these actions reflexively. It relates to situations in which the person is the actor. Human agents exercise power, will, and choice, namely, to carry out actions, which make a difference to a preexisting state. Structure, the other concept in Giddens's duality, is a feature of social institutions and is relatively stable and enduring across time and space. It relates to recursively organized sets of rules, habits, and resources that are necessary for the maintenance and reproduction of the social system. Structures, according to Giddens, are both constraining and enabling. They provide opportunities or boundaries for human agents, whereas individuals, out of their own beliefs and desires, frequently take actions despite the social structures that underlie their life course. Thus, individual agents shape the social world through their actions, at the same time that they are reshaped by society". Extracted from: Lieblich, Amia et al. Narrating Human Actions: The Subjective Experience of Agency, Structure, Communion and Serendipity. *Qualitative Inquiry*, 14, 2008. Available at: <http://www.sagepublications.com> (Accessed on August 30, 2008)

³¹ Butler, Judith. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge, 1990.

³² Epstein, Mikhail. *Towards the Techno-Humanities: A manifesto*. Available at: <http://www.artmargins.com> (Accessed on August 17, 2008)

Slaviša Raković

*“It includes the art of building new intellectual communities, new paradigms of thinking and modes of communication rather than simply studying or criticizing the products of culture. We should bear in mind that the humanities constitute the level of meta-art, different from the primary arts of painting, poetry, or music, all of which comprise the object of humanistic inquiry. The fact that the humanities belong to this meta-discursive level does not preclude their practical, productive orientation. The humanities do not produce works of art but rather new cultural positions, movements, perspectives, and modes of reflexivity”.*³³

Epstein insists that “in distinction from the humanities, which study existing cultures, the *technohumanities* explore that which does not yet exist. They project and produce possible cultural objects and forms of activity including new artistic and intellectual movements, new disciplines, research methodologies and philosophical systems, new styles of behavior, social rituals, semiotic codes, and intellectual trends”³⁴. Therefore, *technohumanities* are prospecting the modes of communication through a transformative humanistic discourse that “is directed not to material objects or social masses, but to creative and responsive individuals, engaging them in the events of creative communication”.³⁵ In this respect, post-sovereignty agency is an actor in a new intellectual community that dismantles power relations in the structure and to social relations pertaining biopower.

Regarding multicultural cultural policy in Serbia, *technohumanities*, as practical extension of humanities that open space of brand new modes of reflexivity, could provide space for building up a *Gemeinschaft* that goes beyond contested interests and values (in Habermasian terms). This *Gemeinschaft* is truly supra-group (post-ethnic); hence it does not deny either groups or individuals, it is simply a forum of communication of different *Others* which are, through communication, becoming **Significant Others** (be they groups or individuals) to the participants in communication. Through dismantling the power relations in identity politics performed by the state disenfranchised *homo sacer* is getting out of the cultural ghetto; the position of the enemy is transcended. The positions of the *Them* and the *Us* are not dissolved but surpassed by a new mode of communication that includes both, but on equal footing.

³³ Ibid. “The concept of “*technohumanities*” does not imply that the humanities should adopt the idea of “techno” from scientific technology; on the contrary, it was technology that usurped “techno” (Greek *techne* - “art, skill, craft”) which originally embraced all arts and crafts including those based on non-scientific knowledge. For example, some “*techne*” mentioned in Plato are medicine, housebuilding, horsemanship, huntsmanship, farming, calculation, geometry, generalship, piloting a ship, chariot-driving, political craft, prophecy, music, lyre-playing, flute-playing, painting, sculpture, carpentry, weaving, pottery, smithing, and cookery. Now it is time for re-appropriation of “*techne*” in the humanities. By utilizing this term, we do not intend to “scientize” the humanities, but, on the contrary, to draw them closer to art, to creativity in the sphere of ideas and communications. When offering a certain theory, we need to ask ourselves if it is able to inaugurate a new cultural practice, an artistic movement, a disciplinary field, a new institution, life style, or intellectual community”.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

References

- Agamben, Giorgio. *Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: Stanford University Press, 1998.
- Anderson, Benedikt (Anderson, Benedict). *Nacija- zamišljena zajednica*. Zagreb: Školska knjiga, 1990.
- Appadurai, Arjun. *Strah od malih brojeva*. Beograd, XX vek, 2008.
- Arendt, Hannah. "The Crisis in Culture: Its Social and Its Political Significance". *Between Past and Future*. London: Penguin, 1993
- Arendt, Hannah. *Rahel Varnhagen: The Life of a Jewess*. Baltimore: John Hopkins University, 1997
- Barbero, Jesus Martin. "Identities: Traditions and New Communities". *Media Culture and Society*, 24, 2002. Available at: <http://www.sagepublications.com> (Downloaded on November 8, 2007)
- Berking, Helmuth. "Ethnicity is everywhere: On Globalization and Transformation of Cultural Identity". *Current Sociology*, 51, 2003. Available at: <http://www.sagepublications.com> (Downloaded on November 8, 2007)
- Bruno Bauer. Extracted from the Stanford Encyclopedia of Philosophy. Available at: <http://plato.stanford.edu> (Accessed on August 15, 2008)
- Butler, Judith. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge, 1990.
- Claussen, Detlev. *Granice prosvetiteljstva*. Beograd: XX vek, 2003
- Cultural Policies and Trends in Europe. Council of Europe Compendium. Available at: <http://www.culturalpolicies.net> (Accessed on July 15, 2008)
- Epstein, Mikhail. *Towards the Techno-Humanities: A manifesto*. Available at: <http://www.artmargins.com> (Accessed on August 17, 2008)
- Eriksen, Thomas Hylland. *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: XX vek, 2004.
- Foucault, Michel. 1989. "The Subject and Power". *Michele Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics*. Ed. by H.L. Dreyfus and P. Rainbow. Chicago: Chicago University Press
- Foucault, Michel. "On governmentality". *The Foucault effect*. Ed. by G. Burchell, C. Gordon and P. Miller. Chicago: Chicago University Press
- Foucault, Michel. *Istorija seksualnosti*. Beograd: Prosveta, 1988.
- Habermas, Jurgen. *Between Facts and Norms*. Cambridge MA: MIT Press
- Identity Politics. Extracted from the Stanford Encyclopedia of Philosophy. Available at: <http://plato.stanford.edu> (Accessed on August 27, 2008)
- Lieblich, Amia et al. *Narrating Human Actions: The Subjective Experience of Agency, Structure, Communion and Serendipity*. *Qualitative Inquiry*, 14, 2008. Available at: <http://www.sagepublications.com> (Accessed on August 30, 2008)
- Marx, Karl. *On the Jewish Question*. Available at: <http://www.marxists.org> (Accessed on August, 13, 2008)
- Mouffe, Chantal. *A lecture delivered at the Faculty for Media and Communications in Belgrade*. May 22, 2008.
- Stojković, Branimir. *Evropski kulturni identitet*. Beograd: Prosveta, 1993.
- Truzzi, Marcello. *Sociology: The Classic Statements*. New York: Oxford University Press, 1971. Available at: <http://www.cardiff.ac.uk> (Accessed on July 15, 2008)
- Uberoi, Varun. *Society Unity in Britain*. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 33 (Sussex University) Routledge, 2007
- Wilkes, George R. A review of the book of Gil Anidjar "The Jew, the Arab: A History of the Enemy", *Canadian Journal of History*, December 2004. Available at: <http://www.bnet.com> (Accessed on August 30, 2008)

**КОНСТРУКЦИЈА ИДЕНТИТЕТСКИХ КАТЕГОРИЈА У ЗАВИСНОСТИ
ОД ПОРОДИЧНОГ ВРЕДНОСНОГ ОБРАСЦА И
СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКИХ КАРАКТЕРИСТИКА***

Увод

У фокусу интересовања је конструкција идентитетских категорија која се сагледава преко идентификовања и самоидентификовања, односно интересовања и самопредстављања у контексту вредносних породичних матрица и социјално-економског миљеа. У једном и у другом случају реч је о личном ставу према сврставању у неку идентитетску категорију, о две стране истог процеса где је поимање припадности битна одредница и указује на преовлађујућу свест о своме “ја”. Придавање важности некој димензији идентитета (властитог/другог) упућује на њихове агенсе, али и пројекцију “свести о себи”, при чему сигурно треба имати у виду испреплетеност “личног” и “заједничког” као и то да је битна одредница идентитета “принцип разлике”. З. Голубовић нас подсећа на изреку Klakhona (Kluckhohn) и Мареја (Murgau) “да је сваки човек у извесном смислу као сви други људи (примарни идентитет као хуманитет), да је сваки човек као неки други људи (социокултурни идентитет – категоризација, спецификација) и да је као ниједан други човек (самоидентификација)” (Голубовић, 2007: 510) Отуда, најмање два проблема: одвајање “Ја” од “Ми” и разликовање самопредстављања од сопственог доживљавања. Проблеми су уголико већи што се шири лепенеза могућих “избора”.

Полазећи од незаобилазног питања “како дефинисати себе” у односу на друштво, друге, професију, породицу.., (као важне изворе идентитета) долазимо до прихватљивог Кастелсовог (Manuel Castells) одређења идентитета под којим он подразумева “процес стварања смисла на темељу културног атрибута или сродног низа културних атрибута којима је дана предност у односу према другим изворима смисла” (Castells 2002: 16), при чему за сваког актера може постојати мноштво идентитета. Ово мишљење дели и З. Голубовић истицањем да идентитет није стање већ процес, и каже: “Појединац, као и група, мора да уобличи свој идентитет кроз дуготрајан и мукоотрпан процес прилагођавања и дистанцирања, прихватања и одбијања, самоидентификације и шире колективне (друштвено-културне) идентификације” (2007: 504).

Чини се да савремено доба отежава спознају и себе и других, стога је јакo важно, по мишљењу Гиденса (Entoni Gidens) да људи разумеју себе и оно

* Рад урађен у оквиру пројекта “Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције” (149014Д), који се реализује у Центру за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Драгана Стјепановић-Захаријевски

шта је за њих значајно. “То разумевање остварује се у вези с одређеним атрибутима који имају предност над другим изворима значења” (2003: 32). У мрежи вишеструких идентитета потребно је установити шта има приоритет. На тај начин се дефинише сопствени процес развоја идентитета и долази до одговора на питање о примарном припадању. З. Голубовић мисли да је битно утврдити на шта се своди егзистенција људи и колико се они препознају као индивидуе, а колико се заклањају иза неке групе (2003: 161-173). Ово је покушај да се одговори и на то питање.

Конструкција идентитетских категорија

Разоткривање конструкције идентитета захтева разумевање друштвено-културног контекста који представља оквир у којем се одвија идентификација и формирају идентитети. За конституисање персоналног и групног идентитета нужно је сагледати културни референтни оквир (норме, вредности, знања и др.) или, њихово утемељење тражити у социо-културном миљеу. Тај оквир подразумева вредносне матрице које се упознају и присвајају кроз социјализацију. Питање је колико је особа свесна својих индивидуалних интересовања и колико је спремна да “угрози” оно што је културно пожељније, да учини одређену дистанцу између заједничког и индивидуалног идентитета, или јој, пак, идентитет представља само начин да “побегне од неизвесности” (Bauman, 1996:18). Модерна идентификација иде уз плуралистичко друштво и израженије индивидуалне форме идентификације.

Процес грађења и развоја идентитета у теоријским концептима различито се сагледава с обзиром на то да се фокусирају само неки услови, или поједине димензије идентитета. Чини се да је за овај истраживачки подухват од користи концепт који произилази из теорије социјалног идентитета Тајфела и Тарнера (Tajfel and Turner) према којој се “грађење идентитета одвија кроз категоризовање (себе и других)” и подложно је “правилма којих појединци не морају да буду свесни” (Н. Поповић, 2005: 169). Дакле, грађење идентитета јесте процес у којем се сусрећу индивидуе, социјалне, економске и културне матрице, свесна и несвесна дешавања, норме - тако да происходе одређене категорије идентитета у одређеном друштвеном времену и простору. Резултат комбинације извесних карактеристика јесте идентитет. Отуда разоткривање идентитета захтева да се процес обликовања идентитета контекстуализује и у исто време посматрају предодређујући агенси, али и услови који ограничавају њихову изградњу. С обзиром на то да је лични став према сврставању у неку идентитетску категорију битна димензија разоткривања идентитета овде се пропитује, пре свега, шта је у личном ставу оцењено као битно. Отуда, израженија оцена битности одређених информација (димензије идентитета) указује на превладавање неких идентитетских категорија (породични, етнички, верски, политички...и други).

Обликовање идентитета се одвија у културном и друштвеном окружењу, при чему “кључан значај у том обликовању имају индивидуално делање и

КОНСТРУКЦИЈА ИДЕНТИТЕТСКИХ КАТЕГОРИЈА...

избор”(Gidens 2003:33). Традиционална друштва не остављају простор за избор, па, како вели Гиденс, диригују формирање идентитета, док се људи са модерним друштвима, уз слабљење утицаја наслеђених правила ослобађају “чврсто повезаних, релативно хомогених заједница из прошлости, у којима су се обрасци културе преносили на један строго утврђен начин с генерације на генерацију” (33), што је створило простор да остали извори човековог осећања идентитета добију већу улогу, постану бројнији а човек слободнији у избору. Кастелс сматра да изградња идентитета “раби грађевне материјале из повијести, земљописа, биологије, продуктивних и непродуктивних институција, колективног памћења и особних фантазија, апарата моћи и вјерских открићења”(17). Све то је потребно обрадити. “Обрађивање материјала” се врши кроз процес самоизграђивања и индивидуације, тако да конституисани идентитети “организују смисао” сваки пут изнова са променом друштвеног и културног контекста. Ако је тако, онда је могуће према преовлађујућим идентитетима закључивати о квалитету друштвених промена, и обрнуто, на основу карактеристика постојећих друштвених услова претпоставити који ће идентитети бити најзаступљенији. Преко идентитета спознајемо о социјално-културним и другим разликама према другима, али оно што је важно рећи “сам идентитет није настао из других” (Penda 2005: 55-62). Идентитети заузимају “простор” између друштвеног и индивидуалног очекивања – тако да је могуће говорити о два нивоа идентитета. Питање је да ли су и колико супротстављени? Да ли по сваку цену осећај припадности или сигурности? Живети у складу са друштвеним очекивањима или у складу са властитим интересима, у складу са властитим развојем? Колико су културни и друштвени миље полазна тачка за индивидуалну оријентацију, односно, релевантни конструкти идентитета?. Под околином, између осталог, требало би подразумевати социјално-демографске, економске и културне чињоце који у мањој или већој мери условљавају конституисање идентитета. Па ипак фундаментални значај има *социјализација*, нарочито рана, где се субјективитет конструише (а не аутоматски производи). У том смисли З. Голубовић социјализацију види као процес “где се повезују самоидентификација и идентификација од стране других” (2007: 505-506) имајући у виду Мидову (George Herbert Mead) теорију којом се указује на социјално порекло конституисања представе о себи (самоидентитета). Јасно је да би требало имати у виду чињеницу да је човек персонално и социјално биће, тако да из односа једне и друге компоненте следи конструкција специфичних идентитета. У сваком случају важно је да “идентитет настаје у интеракцији између организма, индивидуалне свести и социјалне структуре” (510)

Долазимо до питања конституисања идентитета и *значаја породице* и породичног вредносног система. Наиме, примарни процес прилагођавања и идентификације се дешава управо у породици. Преузимањем породичних модела понашања и породичних вредносних образаца започиње конституисање идентитета. Идентификација и имитација у примарној социјализацији каналишу формирање идентитета, при чему важну улогу играју вредности које се негују у породици. Вредносни обрасци одолевају брзим променама, показују стабилност и спорји ток промене од неких других карактеристика личности и друштва. Отуда је значајно посматрати идентитете у миљеу

вредносних образаца јер они “одсликавају садашњост, укључујући и везу са прошлошћу, а с друге стране садрже потенцијал за превазилажење стварности, што подразумева и окренутост ка будућности” (Pantić, 2003). Вредносни обрасци у породици имају тенденцију промене у складу са друштвеним дешавањима, па, стога, социолози често полазе од тих промена како би објаснили докле је у свом развоју дошло друштво. То, наравно није лак задатак јер “док сва узбуркана збивања и њихови ефекти имају тенденцију дисперзије у многобројне делове система и подсистема, и групације на друштвеној равни, у породици они имају тенденцију згрушњавања, услед интензивног прикупљања и надавања једних на друге проузрокујући много дубље и потмулије потресе него што је то видљиво на најширој друштвеној равни” (Милић, 2003).

Кастелс говори да је дошло време у којем су традиционални породични идентитети нефункционални па тај глобални тренд дефинише као “деконструкцију патријархалне обитељи” наводећи неке индикаторе: каснији улазак у брак, повећан број развода, кохабитације, повећан удео жена на тржишту рада и друго (Castells, 1997). Са овим променама се стварају услови конструисања различитих идентитета и веће доступности различитих потенцијала.

Истраживачке релације и налази ¹

Овим истраживањем се испитују различити аспекти идентитета кроз утврђивање доминантног односа према идентитетским категоријама. Упоредивањем идентитетских категорија код самопредстављања и интересовања за “другог”:

- региструје се однос према различитим аспектима личног и колективног идентитета;
- испитује повезаност идентитетских категорија (етничка припадност, професионални, политички идентитет, сексуална оријентација и друго, са карактеристикама породичног вредносног обрасца (традиционални/модерни);
- испитује повезаност идентитетских категорија са социјално-економским и демографским карактеристикама

Однос испитаника према различитим аспектима личног и колективног идентитета испитује се преко одговора на питања : 1/ “Шта најпре желите да сазнате о особи коју сте тек упознали?” 2/ “Колико је за Вас важно да људи о вама знају”, при чему првим питањем се прикупљају информације о

¹ Емпиријско истраживање под називом “Културне оријентације, етничка дистанца и култура мира у Србији и на Балкану“ рађено је у оквиру реализације макропројекта *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције*“ (149014Д) којим руководи проф. др Љ. Митровић, а у координацији др Д. С. Захаријевски, ванредног професора, и доц др Д. Гавриловић спроведено је током 2007. године на узорку од 1650 испитаника равномерно распоређених на територијама три града: Пловдив (Бугарска), Скопље (Македонија) и Ниш (Србија). Овде је реч о налазима који се односе на подзорак Србије и део анкетног упитника који испитује идентитете (N=550).

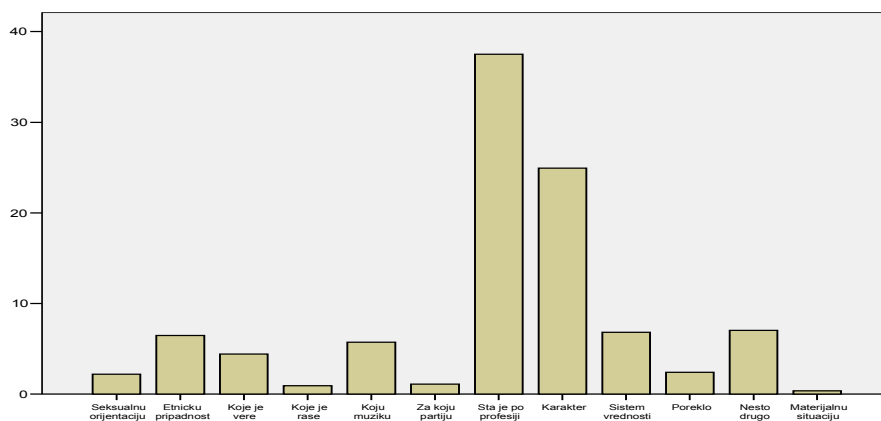
КОНСТРУКЦИЈА ИДЕНТИТЕТСКИХ КАТЕГОРИЈА...

“интересовању”, а другим о “самопредстављању” чиме се омогућава закључивање о димензијама преовлађујућег идентитета.

Интересовање и самопредстављање

Испитаницима су се нашли пред понуђеним информација са задатком да издвоје оне које су у фокусу њиховог интересовања за особу коју су тек упознали. Те информације се дефинишу као идентитетске категорије. Налази показују на нивоу целокупне испитиване популације на подзорку Србије, да је преовлађујуће интересовање за *професију* (36,9%) и *карактерне црте* (24,5%). (Графикон 1). Важно је рећи и то да су испитаници уз понуђене димензије дописивали и одлучивали се за компоненте индивидуалног идентитета (карактер, систем вредности, порекло).

Графикон 1: Шта најпре желите да сазнате о особи коју сте тек упознали?

Однос испитаника према различитим аспектима личног и колективног идентитета детектује се и преко истицања идентитетских категорија у самопредстављању (Табела 1).

Табела 1
Колико је за Вас важно да људи о вама знају:

Да имате децу	375	68.9	1.57
Да сте ожењени/удати	320	58.8	1.73
Коме народу припадате	249	45.5	1.98
Шта сте по професији	227	41.4	2.05
У ком граду живите	219	40.0	2.10
Да сте Балканац	210	38.3	2.10
Које сте вере	205	37.5	2.11
Да сте Европљанин	204	37.2	2.11
Коју музику слушате	143	26.1	2.30
Ваше политичко опредељење	59	10.8	2.66

"битно ми је" – фреквенције, %, средње вредности

Поређењем процентуалних и средњих вредности за модалитете одговора у којој мери је испитаницима у представљању властитог идентитета битно да о појединим његовим аспектима сазнају други издвајају се две најважније информације: о деци (68.9%) и брачном стању (58.8%). Овај налаз потврђују и добијене средње вредности за сваку димензију идентитета: "да имају децу" (1.57) и "да су ожењени/удати" (1.73)²

Јасно се уочавају три групе идентитетских категорија: доминантне "породичне", потом оне које се групишу око етничких, верских, територијалних карактеристика и трећу групу чине "политичко-културне". Преовлађујућа породична идентификација истиче породична обележја. "Деца" и "брачно стање" представљају најчешће бирану опцију, што значи да је преовлађујућа *породична идентификација*. Надаље се намеће питање на којим вредносним обрасцима се базира ова идентификација - на патријархалним или модерним вредностима, које се у овом истраживању нуде као два идеално-типска породична вредносна обрасца.

² Ове налазе потврђује и дистрибуција мод – одговора (најчешће бирана опција). С обзиром на то да су понуђени одговори "битно ми је" (1), "равнодушан сам" (2), "није ми битно" (3) и "нисам размишљао о томе" (4), усмерена је пажња на оне идентитетске карактеристике код којих се најчешће бира опција "битно" (1). Вредности ближе јединици упућују на значајност избора идентитетске категорије.

Породични вредносни обрасци (традиционалне/модерни)

“Најрадије бих живео у породици у којој” – је питање којим се пропитује наклоњеност испитаника одређеном вредносном обрасцу у оквиру породице (традиционални/модерни). Груписањем исказа и њиховим поређењем добија се слика преовлађујућег пожељног модела породице у којој би испитаници желели да живе.

Као индикатори традиционалног породичног вредносног обрасца понуђени су ставови: “Најрадије бих живео у породици у којој жена брине о деци и домаћинству а мушкарац зарађује”, “Најрадије бих живео у породици у којој мушкарац има последњу реч”, “Најрадије бих живео у породици у којој последњу реч има онај ко више доприноси домаћинству”; док су као индикатори модерног породичног вредносног обрасца понуђени следећи ставови: “Најрадије би живео у породици у којој партнери једнако брину о деци и домаћинству”, “Најрадије бих живео у породици у којој партнери једнако доприносе издржавању домаћинства” и “Најрадије бих живео у породици у којој партнери равноправно одлучују о свему”.

Табела 2

Породични вредносни образац (традиционални/модерни)

“Најрадије бих живео у породици у којој”		
Једнако брину	491 (90.1)	1.12
Равноправно одлучују	475 (87.2)	1.17
Једнако доприносе	467 (85.5)	1.19
Мушкарац ради, а жена брине о деци	206 (37.8)	2.05
Мушкарац има последњу реч	110 (20.2)	2.48
Последњу реч има онај ко више доприноси	52 (9.6)	2.72

“слажем се” – фреквенције, %, средње вредности

Компарацијом фреквенција, процентуалних и средњих вредности уочава се да преовлађује “модерни” породични вредносни образац. Вредности које карактеришу демократски модел породице фокусиранији су ка оцени “слажем се” (1) него што је то случај са вредностима које припадају традиционалном обрасцу, које се крећу од “делимично се слажем” до “не слажем се”. Потврда овога налаза је и преовлађујућа вредност мод-одговора (1) и то код свих исказа који илуструју демократски тип породице. Речено је: преовлађујући избор представља *модерни вредносни образац* чије су битне одреднице: родна равноправност (равноправно распоређене обавезе око деце и домаћинства, економска самосталност партнера и равноправан допринос издржавању домаћинства, равноправно одлучивање о свему).

Ставови традиционалног вредносног модела се крећу на скали од “делимичног слагања” ка “не слагању”, па иако нема потпуног слагања са понуђеним патријархалним вредностима вредно је истаћи ипак извесно оправдавање полне/родне поделе сфера деловања: при чему жени припада

Драгана Стјепановић-Захаријевски

“приватна” а мушкарцу “јавна” сфера - што јесте карактеристика традиционалног модела породичног живота који се изнова репродукује репродуковањем патријархалних вредности. Иако је преовлађујући модерни породични вредносни образац ипак у Србији постоје они који призивају “златна прошла времена” у којима се некако “знао ред” и “знало се где је коме место”.

Предочени налази јасно показују да је у Србији на Балкану израженија перцепција модерног/демократског образаца породичног живота који даје веће шансе равноправном уважавању родних идентитета, а иза себе оставља полну/родну асиметричност и патријархалне агенсе. Требало би нагласити да су ови налази базирани на питањима о жељама (“најрадије би живео/а у породици у којој”...) што би онда и требало посматрати као размишљања, а не и потпуно остварену опцију. Међутим, и то је нешто!

Кључни налаз овога истраживачког напора своди се на констатацију да данас у Србији преовлађују *индивидуалне форме идентификације, породична идентификација и модерне породичне вредности*. Иако уз породични идентитет најчешће иде квалификација “традиционалан”- овим истраживањем је доказано да породични идентитет јесте модерна форма идентификације.

Конструкција идентитета и вредносни породични модел

Надаље ће бити речи о конструкцији идентитета у вези са породичним вредностима. Очекује се да постоје разлике у избору информација (димензије идентитета) код “интересовања” и “самопредстављања” онда када је преовлађујући један од породичних вредносних модела.

У претходним анализама је речено да испитивану популацију Србије највише интересују професија и карактерне црте “других”. У највећим, изједначеним процентима, око ових димензија идентитета се групишу независно од вредносног породичног обрасца. Све остале информације су далеко мање значајне и са малим разликама. На пример, уз патријархалне вредности чешће иде истицање значаја етничке (13,1% према 4,0%) и верске припадности (10,8% према 2,8%) као битних информација, док је код “модернијих” израженије интересовање за професионални идентитет (43,8% према 21,5%).

Констатовано је да су у самопредстављању најдоминантније информације о деци и брачном статусу. Ове одреднице сопственог идентитета подједнако и приоритетно истичу сви, независно од вредносног миљеа који подржавају. Све остале информације (идентитетске категорије) имају далеко мањи значај, па ипак мале разлике се појављују у односу на неке: “патријархални” су, у односу на “модерне”, заинтересованији да истакну своју етничку (51,1% према 43,5%) и верску припадност (45,9% према 35,3%), док су они чија је перцепција породичних вредности модернија више заинтересовани да открију чиме се баве (43,1%: 38,3%).

Конструлција идентитета и социјално-економске карактеристике

Овде ће само илустративно бити анализирани подаци који се односе на неке карактеристике социо-културног миљеа, донекле контролисане полом, као демографском карактеристиком.

Самопредстављање и пол

Досадашње анализе су показале да су у представљању властитог идентитета целокупној испитиваној популацији најбитнији аспекти њиховог породичног идентитета. Надаље нас интересује да ли постоје неке значајније разлике у самопредстављању у односу на пол/род.

Разлике су јако мале, тако да није могуће говорити о различитим дефиницијама полног/родног самопредстављања. Можда је ипак интересантно то да мушкарци нешто чешће у односу на жене истичу као битније своје политичко опредељење (11,2% : 9,8%) и професију (43,5% : 39,2%), као и то у ком граду живе (43,8% : 35,4%), или, пак, да су Балканци (41,7% : 34,3%). Интересантан налаз је да су све димензије самопредстављања у већим процентима везане за мушкарце. Чини се исправним и основаним закључити да су жене *уздржаније* у откривању свог идентитета особи коју су тек упознале. Питање је зашто? Да ли прораде традиционални стереотипи – *културно је неприхватљиво да жене комуницирају са странцима!*

Интересовање и пол

Речено је: испитивана популације Србије у интересовању за “друге” најчешће истиче професију (36,9%) и карактер (24,5%). Надаље се пропитују полне/родне разлике у вези са интересовањем за неке идентитетске карактеристике. Уочава се да не постоје стистички значајне разлике: *не постоји изражена полна/родна диференцијација*. Ако ипак хоћемо да укажемо на неке заиста мале разлике онда се оне могу видети код, на пример, следећих димензија: мушкарци су, у односу на жене, заинтересованији да сазнају “сексуалну оријентацију” (4,0% према 0,4%) и етничку припадност (7,7% према 4,9%) док су жене заинтересованије за то шта је по професији особа коју су тек упознале (45,7% према 30,1%).

Вредносни систем (породични) и пол

Преовлађујућа “модерна” матрица на нивоу целокупне популације Србије јесте један од кључних налаза овога истраживања. Да ли извесне разлике постоје у односу на пол? Постоје: жене су “модерније”! (Табела 3)

Табела 3
Вредносни систем (породични) и пол

		Pol ispitanika:	
		Muski	Zenski
vrednosni sistem (porodicni)	moderni	154 56,4%	197 73,8%
	patrijarhalni	80 29,3%	53 19,9%
	neodredjeni	39 14,3%	17 6,4%
Total		273	267

Самопредстављање и социјално-економске карактеристике

“Да имате децу”- ова информација је доминантна на нивоу целокупне популације Србије (“битно ми је” сматра 68,2%). Иако је реч о универзалном избору ипак неке разлике постоје: ова идентитетска карактеристика је најбитнија онима са нижим степеном образовања (80%), запосленима 72,2% према незапосленим 66,1%, или, пак, руководиоцима 84,2% према НКВ радницима 85,5%.

“Ожењен/удат”- 58,2% целокупне популације истиче брачно стање као битну информацију у самопредстављању. Примећују се мале разлике: са вишим образовањем опада значај ове информације (основна школа 80,0% према виша и висока 52,6%); незапосленима је нешто битнија у односу на запослене (59,3% према 58,1%); онима који су на врху друштвене лествице, такође је то мање битна информација у самопредстављању (руководилац 42,1% према пољопривредник 80%).

Интересовање и социјално--економске карактеристике

Разлике које се уочавају нису значајно дискриминативне, али се ипак појављују. Интересовање за професионални статус расте са порастом степена образовања (високо образовани 44,8% према онима који имају само основно образовање 22,5%). Карактерне особине интересују грађане без обзира на образовни статус, али нешто израженије интересовање показују они који имају основно школско образовање (38,0%), док су други скоро изједначени у интересовању. Битност етничке припадности опада са већим степеном образовања (непотпуна основна 11,3% према виша/висока 3,0%). Запосленима је израженије интересовање за професионални статус (44,9% : 32,1%), док је незапосленим израженије интересовање за карактерне црте (29,85:17,3%). Остале димензије интересовања су уједначене. Уочава се тенденција да уз виши друштвени статус иде веће занимање за професију “другог” (нпр. руководилац (47,4% према пољопривредник 25%). Али је зато потпуно обрнута ситуација са интересовањем за карактерне црте (пољопривредник 50,0% према руководилац 21,1%).

Закључак

Аналитичка деконструкција идентитетских категорија, базирана на истраживању популације Србије, показује да преовлађују породична идентификација, породични идентитет, истицање значаја професионалног статуса и карактерних особина. На основу ових налаза је изведен закључак о преовлађујућим индивидуалним формама идентификације³ и значају идентитетских категорија које чине “први круг” човековог бивствовања. Изречено лично мишљење и очекивање у вези са испитиваним димензијама идентитета јесу резултат преовлађујућих “избора”, који су у доброј мери “поунутрени”, те тако квалификовани као показатељи модернијих форми диференцираних идентитета. Установљени доминирајући модерни породични вредносни образац додатно је отклонио изречену дилему у односу на најизраженији породични идентитет: није реч о ретрадиционализацији већ о индивидуалности! Утврђено је да се људи све чешће препознају и представљају као индивидуе. “Избор” је услов изградње сопственог идентитета, али, као што показује и ово истраживање, није довољно само желети већ је потребно у процесу изградње идентитета препознати и деловати.

Литература

- Bauman, Zygmunt (1996): *From Pilgrim To Tourist or a Short History of Identity*, u: S. Hall, Du Gay, P. /ur./ *Questions of Cultural Identity*. London, New York: Sage.
- Gidens, E. (2003) *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet, Čugura.
- Голубовић, З. (2003) “Како се грађани идентификују” у: З. Голубовић, И. Спасић, Ђ. Павићевић (приредили), *Политика и свакодневни живот Србија 1999-2002*. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију.
- Голубовић, З. (2007) *Антропологија*. Београд: Службени гласник
- Голубовић, З. (2006) “О идентитетима у процесу евроинтеграције” (рецензија) у *Култура мира и геокултура развоја Балкана*. Ниш: Институт за социологију, Филозофски факултет, Круг
- Castells M. (2002) *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
- Castells, M. *The Information Age: Economy, Society and Culture vol 2: The Power of Identity* Blackwell, 1997..
- Milić, A. (2003) “Porodični bilansi i političke vrednosne orijentacije” у *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost – okrugli sto*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka, Libra. <http://ekonomskapi.edu.zu/download/tranzicija>
- Pantić, D. (2003) “Budućnost tranzicije u Srbiji zavisno od promena vrednosti” у *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost – okrugli sto*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka, Libra. <http://ekonomskapi.edu.zu/download/tranzicija>
- Поповић, Н. (2005) “Неки проблеми одређивања колективног идентитета (групног, социјалног, културног) у емпиријским истраживањима” у Митровић Љ, Ђорђевић Д, Тодоровић Д. (прир.) *Културни и етнички идентитет у процесу глобализације и регионализације Балкана*. Ниш: Институт за социологију Филозофског факултета у Нишу, Свен.
- Penda, Altaras Ivor (2005) “Identitet kao osobno pitanje” *Revija za sociologiju*, Vol.. XXXVI No 1-2.

³ До сличних налаза су дошла још нека новија истраживања. Видети на пример резултате истраживања које је обављено у оквиру реализације пројекта “Политика и свакодневни живот: промене у мотивацији и очекивањима грађана Србије” обављено 2001. и 2002. године; Голубовић З, Спасић И, Павићевић Ђ. (2003) *Политика и свакодневни живот – Србија 1999-2002*. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију.

Natalija Jovanović
Lela Milošević
Suzana Marković-Krstić

ULOGA OBRAZOVANJA U RAZVIJANJU TOLERANCIJE I SARADNJE NA BALKANU*

Uvod

U savremenom društvu značaj obrazovanja posebno raste zbog usložnjavanja svih formi života i uvođenja visokih tehnologija. Obrazovanje je poprimilo zadatke šireg društvenog značaja – da uputi ljude na poštovanje ljudskih prava, na estetske, moralne, etničke, nacionalne, kulturne i humanističke vrednosti, na neophodnost međunarodne saradnje i očuvanje svetskog mira kao uslova egzistencije svih ljudi. Nedostaci u obrazovnom sistemu mogu u velikoj meri da utiču na kvalitet tekućih socijalnih procesa, a nedovoljan nivo obrazovanja i opšte kulture može da dovede kako do lokalnih, tako i do globalnih posledica (Sorokina 2004).

Obrazovanje, kao socijalni podsistem, utiče na kulturnu orijentaciju pojedinca i na uređenje socijalnog života. U vaspitno-obrazovnom procesu prenose se i usvajaju društvene vrednosti što pomaže individui u otkrivanju novih formi ponašanja, aktivnosti, inicijativnosti, ciljeva delovanja. Zahvaljujući obrazovanju stvaraju se uslovi za razvoj zdravog, otvorenog i demokratskog društva promovisanjem tolerancije i poštovanja kulturne različitosti. U tom smislu, uloga škole kao vaspitno-obrazovne institucije ogleda se u pružanju mogućnosti mladim ljudima da preko određenih nastavnih predmeta i sadržaja upoznaju druge kulture i druge religiozne i etničke grupe, uz očuvanje i negovanje svojih nacionalnih obeležja i vrednosti.

Živimo u vreme ubrzanih promena i pluralizma vrednosti, ali i u vreme kada se na nacionalnom i međunarodnom nivou javljaju i diskriminacija i nasilje. Reč je o društvenim okvirima u kojima se oseća nesigurnost u pogledu ostvarivanja ljudskih prava, ispravnog postupanja i delovanja. To upućuje na nužnost primene strategija koje su usmerene na razvijanje i osiguranje ljudskih prava, tolerancije, mira i demokratije. S obzirom na to da je savremeni svet pun protivurečnosti, može se postaviti pitanje koliko i na koji način obrazovanje može da utiče na izbegavanje konflikata ili njihovo rešavanje mirnim putem, uz razvijanje svesti o “drugima”, o postojećoj međuzavisnosti, rizicima i izazovima koja ona nosi sa sobom, a koja će ljude pokrenuti na međusobnu saradnju.

U ovom radu analiziraju se i interpretiraju rezultati empirijskog istraživanja *Kulturne orijentacije, etnička distanca i kultura mira u Srbiji i na*

* Rad urađen u okviru projekta “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu eurointegracije” (149014D), koji se realizuje u Centru za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

Balkanu, koje je realizovano u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj, o doprinosu obrazovanja i vaspitanja razvijanju kulture mira na Balkanu.

Obrazovanje kao podsticaj tolerancije i saradnje među balkanskim zemljama

Obrazovanje je jedno od moćnijih sredstava za kulturno, moralno, profesionalno formiranje ličnosti; ono je *spiritus movens* društvenog i humanističkog razvoja. Njegov zadatak nije samo prihvatanje novina i sticanje znanja, što dovodi do proširenja intelektualnih i profesionalnih mogućnosti pojedinaca i utiče na pogled na svet, već i očuvanje izvornih moralnih i kulturnih vrednosti.

Posebno je važno da se u vaspitno-obrazovnom procesu stvaraju preduslovi za razvijanje tolerantnosti i kulture dijaloga u savremenom društvu. Sinkler (Sinclair 2004, nav. prema Pavlović 2006) ističe da je suština obrazovanja u XXI veku usvajanje vrednosti uvažavanja drugih, poštovanje ljudskih prava i odgovornosti i nenasilno razrešavanje konflikata. Vrednosti kao što su solidarnost i tolerancija mogu se promovisati putem nastavnih sadržaja i metoda, kao i menjanjem odnosa između učesnika u vaspitno-obrazovnom procesu. Tako se učenici pripremaju da sprečavaju konflikte ili da ih rešavaju na miran način uz uvažavanje kulturne različitosti. Kreiranje klime tolerantnosti i uvažavanja u vaspitno-obrazovnim institucijama podstiče razvijanje demokratske kulture. Ohrabrivanje i podsticanje učenika da aktivno učestvuju u funkcionisanju škole, usvajanje odgovarajućih nastavnih sadržaja o miru, saradnji, toleranciji, uvažavanju različitosti i mirnom prevazilaženju konfliktnih situacija uz primenu savremenih nastavnih metoda, predstavljaju *koncept učenja za zajednički život*.

U Tabeli 1 prikazani su rezultati empirijskog istraživanja realizovanog 2008. godine u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj na uzorku od 1650 ispitanika, starosti od 18 do 95 godina, koji ukazuju na značaj vaspitanja i obrazovanja mlade generacije za mir za uspostavljanje mira u svetu.

Tabela 1

Doprinos vaspitanja i obrazovanja mlade generacije uspostavljanju mira u svetu (%)

	Srbija	Makedonija	Bugarska
Slazem se	94,4	79,6	88,2
Neodlučan sam	2,4	11,1	8,2
Ne slažem se	1,8	2,6	0,9
Ne mogu da procenim	1,5	6,7	2,7

Većina ispitanika smatra da vaspitanje i obrazovanje doprinosi uspostavljanju mira u svetu, kako u Srbiji, tako u Bugarskoj i Makedoniji. Učenje za zajednički život može da doprinese uspostavljanju stabilnosti i poretka u društvu, tako da slogan *učiti za zajednički život* treba da postane temeljna okosnica školskih reformi.

Može se postaviti pitanje ko ima najveću ulogu u podsticanju saradnje među balkanskim narodima. Podaci dobijeni istraživanjem, koji se odnose na *Srbiju*, pokazali su da se najveći značaj, preko 90%, pripisuje naučnim ustanovama,

ULOGA OBRAZOVANJA U RAZVIJANJU TOLERANCIJE I SARADNJE...

kulturnim ustanovama, sportistima i obrazovnim ustanovama, za razliku od političara i vlade (30%), predstavnika verskih zajednica (44,9%), medija (52,4) i privrednika (77,1%). U *Makedoniji* veliki broj ispitanika nije odgovorio na ovo pitanje, a na osnovu dobijenih odgovora može se uočiti nešto veći značaj privrednika (54,9%), sportista (54,7%), kulturnih ustanova (47,8%) i obrazovnih ustanova (33,3%), dok se u manjoj meri ističe značaj NVO (28,4%), naučnih ustanova (26,9%), medija (18%), političara i vlade (15,8%) i predstavnika verskih zajednica (13,6%). *Bugarska* ima nešto drugačiju distribuciju odgovora. Preko 50% ispitanika odgovorilo je da nije u mogućnosti da proceni ko ima najveću ulogu u podsticanju saradnje među balkanskim narodima. Najveći značaj se pridaje kulturnim ustanovama (49,5%), privrednicima (41,8), obrazovnim ustanovama (38,5%), sportistima (37,3%), političarima i vladama (33,8%) i naučnim ustanovama (31,5%), za razliku od medija (28,5%), NVO (20,5%) i predstavnika verskih zajednica (6,0%). U Tabeli 2 prikazani su rezultati istraživanja koji pokazuju mišljenje ispitanika o ulozi obrazovnih ustanova u podsticanju saradnje među balkanskim narodima.

*Tabela 2
Uloga obrazovnih ustanova u podsticanju saradnje među balkanskim narodima (%)*

	Srbija	Makedonija	Bugarska
Podstiču saradnju	91,8	33,3	38,5
Koče saradnju	5,6	6,5	1,3
Ne mogu da procenim	/	12,7	59,8
Bez odgovora	2,5	47,5	0,4

Razvoju sveukupnih odnosa među balkanskim zemljama može doprineti saradnja u oblasti ekonomije (industrija, trgovina, turizam, carinska politika), izgradnje i infrastrukture (putevi, železnica), bezbednosti i vojne saradnje, kulture, nauke i obrazovanja i u oblasti zaštite životne sredine. U kojoj meri, prema mišljenju ispitanika, saradnja u svakoj od ovih oblasti može da doprinese razvoju sveukupnih odnosa među balkanskim zemljama, utvrđeno je tako što su ispitanicima ponuđena četiri modaliteta odgovora: *značajno doprinosi*, *delimično doprinosi*, *ne doprinosi* i *ne mogu da procenim*. U Tabeli 3 prikazani su podaci koji se odnose na prvi ponuđeni modalitet – *značajno doprinosi*, s ciljem da se napravi komparacija, kako u pogledu značaja koji se pridaje pojedinim oblastima (ekonomiji, izgradnji i infrastrukturi, kulturi, nauci i obrazovanju itd), tako i među zemljama.

*Tabela 3
Razvoju sveukupnih odnosa među balkanskim zemljama može značajno doprineti saradnja u navedenim oblastima (%)*

	Srbija	Makedonija	Bugarska
Ekonomija (industrija, trgovina, turizam, carinska politika)	80,0	85,6	82,0
Izgradnja i infrastruktura (putevi, železnica)	80,2	76,2	78,2
Bezbednost i vojna saradnja	70,5	52,5	64,5
Kultura, nauka i obrazovanje	82,5	61,5	72,9
Oblast zaštite životne sredine	64,4	55,6	62,9

Na osnovu podataka dobijenih istraživanjem može se videti da postoje razlike među zemljama s obzirom na to kojoj oblasti se pridaje najveći značaj za doprinos razvoju sveukupnih odnosa među balkanskim zemljama. U Srbiji se najveći značaj (82,5%) pridaje *kulturi, nauci i obrazovanju*, dok ispitanici iz Makedonije (85,6%) i Bugarske (82,0%) smatraju da *ekonomiji* pripada prvo mesto u pogledu značaja za razvijanje sveukupnih odnosa među balkanskim zemljama. Rezultati ovog istraživanja potvrđuju da se obrazovanju i obrazovnim ustanovama pridaje veliki značaj, tako da se obrazovanje može smatrati integracionim faktorom saradnje među balkanskim zemljama. Istovremeno, druga naučna istraživanja, kao i iskustva u praksi, ukazuju na ulogu obrazovanja i obrazovnih ustanova ali i na neophodnost nastavljanja reformskih procesa u oblasti obrazovanja.

Reforma obrazovanja – put ka promenama i razvoju

Mnoga stručna i naučna promišljanja i diskusije ukazuju na potrebu razvoja, reforme ili transformacije sistema obrazovanja, kao i na potrebu iznalaženja odgovarajuće strategije za njenu realizaciju. Neophodno je da transformacija obrazovnog sistema bude usklađena sa promenama društva u celini, posebno ako je društvo u tranziciji. Tako se nameće potreba nastavljanja reformskih procesa uz kontinuirano redefinisane njegovih ciljeva i zadataka i uvažavanje progresivnih i humanih vrednosti.

Sistem obrazovanja je ključni činilac za osposobljavanje generacija za zajednički život u svetu koji se stalno menja. Kvalitetnim nastavnim sadržajima, primenom adekvatnih nastavnih metoda i stvarenjem pozitivne klime u obrazovnim ustanovama mogu uspešno da se prevaziđu političke, verske, kulturne i druge predrasude. Obrazovanje za zajednički život zahteva kritičko razmišljanje, kreativnost, sposobnost rešavanja problema, toleranciju, razumevanje i uvažavanje drugih, tako da je reforma obrazovanja jedan od koraka na putu ka promenama i razvoju zemlje.

Svakodnevno se uviđa da obrazovanje bitno zaostaje za brzim i čestim promenama, zbog čega se teza o *permanentnoj reformi obrazovanja* može smatrati potpuno prihvatljivom. Otuda i stalno opravdano pitanje o mogućim pravcima promena u obrazovanju, ili konkretnije – kako razvijati obrazovni sistem koji bi bio u saglasnosti sa promenama u drugim sferama života i rada? Iako se polazi od različitih paradigmi u projekciji razvoja obrazovanja: *obrazovanje za prilagođavanje* (u francuskim nacionalnim ciljevima obrazovanja), *obrazovanje za solidarnost i adaptaciju* (Engleska i Amerika), *obrazovanje za efikasnost* (Australija i Novi Zeland), ravan sa koje se polazi u fokusiranju svih ciljeva obrazovanja je ravan ekonomskog razvoja (Knežević-Florić 2004).

Rezultati istraživanja *Kulturne orijentacije, etnička distanca i kultura mira u Srbiji i na Balkanu* pokazali su kakav je odnos istraživane populacije prema reformama u različitim sferama društvenog života (ekonomskoj, pravosuđu, socijalnom osiguranju), odnosno koliki je doprinos reformi promenama u društvu i razvoju zemlje.

Tabela 4
Doprinos reformi promenama i razvoju zemlje (%)

Reforme:	Srbija				Makedonija				Bugarska			
	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV
Reforma pravosuđa	22,8	22,8	26,3	28,0	36,8	35,9	21,5	5,7	23,6	25,3	28,5	22,5
Reforma obrazovanja	13,0	28,0	30,2	28,8	11,2	26,7	38,3	23,8	10,0	22,4	34,9	32,7
Ekonomska reforma	40,8	28,9	21,1	9,2	43,6	27,4	25,1	3,9	45,9	24,0	17,7	12,4
Reforma socijalnog osiguranja	24,4	20,7	22,7	32,2	8,9	10,7	15,0	65,4	22,4	27,3	18,4	32,0

I – najvažnija, II – druga po važnosti, III – treća po važnosti, IV – četvrta po važnosti

Prikazani podaci u Tabeli 4 mogu se analizirati na dva načina: prema učestalosti odgovora posebno za svaku reformu (horizontalni nivo) i prema učestalosti odgovora posebno za svaki rang (vertikalni nivo). Prvi način analize pokazuje da se u svim zemljama koje su obuhvaćene istraživanjem najveći značaj pridaje ekonomskim reformama (u Srbiji 40,8%, u Makedoniji 43,6% i Bugarskoj 45,9%). Reforme obrazovanja su po učestalosti dobijenih odgovora treće po važnosti za promene i razvoj zemlje (u Srbiji 30,2%, u Makedoniji 38,3% i Bugarskoj 34,9%). Drugi način analize podataka, koji se odnosi na učestalost odgovora posebno za svaki rang, pokazuje da je ekonomska reforma najvažnija za promene i razvoj zemlje (prvo mesto) u svim zemljama obuhvaćenim istraživanjem (u Srbiji 40,8%, u Makedoniji 43,6% i u Bugarskoj 45,9%). Komparacija podataka koji se odnose na drugi rang (druga reforma po važnosti) za svaku zemlju posebno pokazuje interesantnu distribuciju odgovora ispitanika i značajne razlike s obzirom na to koja je reforma rangirana kao druga po važnosti. U Srbiji je druga po važnosti ekonomska reforma (28,9%), ali i reforma obrazovanja ima skoro isti broj odgovora (28,0%). U Makedoniji drugi rang pripada reformi pravosuđa (35,9%), a u Bugarskoj reformi socijalnog osiguranja (27,3%).

Naše polazne pretpostavke o ulozi i značaju obrazovanja za promene i razvoj zemlje su opravdane, jer se pokazalo da se reformi obrazovanja u Srbiji pridaje veliki značaj (odmah nakon ekonomskih reformi), u Makedoniji nešto manji, dok se najmanji značaj ovoj reformi pridaje u Bugarskoj (najmanji broj ispitanika je odgovorio da je ova reforma najvažnija, dok joj je najveći broj pripisao četvrto/poslednje mesto po važnosti).

Koliko reforma obrazovanja, prema mišljenju ispitanika, može da doprinese ekonomskom napretku, kulturnom napretku, razvijanju tolerancije i uvažavanju različitosti, mirnom prevazilaženju konfliktnih situacija i saradnji među narodima nekih zemalja Balkana pokazuju rezultati istraživanja prikazani u Tabeli 5.

Tabela 5
Doprinos reforme obrazovanja (%)

		Ekonomski napredak	Kulturni napredak	Razvijanje toler. i uvažavanje različitosti	Mirno prevaz. konf. situacija	Saradnja među narodima
Srbija	Može više od drugih	71,6	89,9	81,5	77,7	79,0
	Može manje od drugih	23,6	9,1	15,2	16,3	18,1
	Ne može	4,8	0,9	3,3	6,0	2,9
Ukupno		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Makedonija	Može više od drugih	53,6	66,9	37,9	36,2	41,8
	Može manje od drugih	25,4	27,3	44,2	43,4	45,9
	Ne može	21,1	5,8	17,9	20,5	12,3
Ukupno		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Bugarska	Može više od drugih	55,2	70,6	61,1	53,0	59,6
	Može manje od drugih	32,5	19,2	23,2	26,7	24,6
	Ne može	2,6	2,0	4,0	7,3	3,7
	Ne mogu da procenim	9,7	8,2	11,7	13,0	12,1
Ukupno		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Ukoliko se posmatra doprinos reforme obrazovanja pojedinim sferama društvenog života može se uočiti da se njen doprinos najviše ogleda u kulturnom napretku. Kako su se naše polazne pretpostavke bazirale na ulozi obrazovanja u razvijanju tolerancije i uvažavanju različitosti, mirnom prevazilaženju konfliktnih situacija i saradnji među narodima, analiziraće se podaci o doprinosu reforme obrazovanja toleranciji i saradnji na Balkanu.

Komparirajući rezultate, uočava se da u Srbiji najveći broj ispitanika smatra da reforma obrazovanja može više od drugih reformi da doprinese razvijanju tolerancije i uvažavanju različitosti (81,5%), mirnom prevazilaženju konfliktnih situacija (77,7%) i saradnji među narodima (79,0%), za razliku od Bugarske u kojoj je manji broj ispitanika ovu reformu ocenio kao značajniju od drugih, dok u Makedoniji čak dvostruko manji broj ispitanika smatra da je reforma obrazovanja značajnija od drugih.

Može se postaviti pitanje da li su uočene razlike rezultat specifičnog društvenog konteksta pojedinih balkanskih zemalja ili pozitivnog/negativnog iskustva u vezi sa dosadašnjim reformama u obrazovanju?

Umesto zaključka

Da bi obrazovanje doprinelo razvoju tolerancije i saradnje na Balkanu u obrazovnim sadržajima treba da bude objektivno prikazano ono što je zajedničko svima na Balkanu, ali i ono što je različito u kulturama etničkih zajednica. "Obrazovanje takođe podrazumeva duboko razumevanje razloga zbog kojih se naš svet menja, onog što nam je zajedničko – kao i onog što deli kulture, klase i nacije" (Kenedi, 1997:372). Proširivanje sadržaja koji se odnose na obrazovanje za prihvatanje različitosti je jedna od strategija prevazilaženja sukoba između pojedinaca i grupa, negovanja kulture dijaloga i odbacivanja nasilja kao oblika rešavanja konflikata.

Za razvoj zdravog, otvorenog i demokratskog društva neophodno je da tolerancija i respekt prema drugima, kao osnove demokratskog života, budu jedan od ciljeva obrazovanja. Ideja tolerancije zasniva se na poštovanju drugih kultura. Poštovanje drugih kultura predstavlja osnovu za saradnju i nenasilno rešavanje problema.

Imajući u vidu kompleksnost problema sa kojima se sva društva suočavaju, socijalnu nejednakost i konflikte unutar i između zemalja, koncept *obrazovanja za zajednički život* postaje nezaobilazna potreba u svim zemljama. U tom smislu, jedan od glavnih izazova obrazovanja za XXI vek je – naučiti kako živeti zajedno.

Literatura

- Delor, Ž. (1996) *Obrazovanje – skrivena riznica*. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije.
- Kenedi P. (1997) *Pripreme za dvadesetprvi vek*. Beograd: Službeni list SFRJ.
- Knežević-Florić (2004) "Suštinski aspekti društvenog diskursa kao opšte smernice za transformaciju obrazovnog sistema", *Nastava i vaspitanje*, broj 4-5, Beograd.
- Nenadić, M. (1997) *Novi duh obrazovanja*. Beograd: Prosveta.
- Pavlović, B. (2006) "Činioci i izazovi uspešnog obrazovanja za građansko društvo". *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, broj 1.
- Šušnjić, Đ. (1994) *Dijalog i tolerancija: iskustvo razlike*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića.
- Лисовский, Т. В. и др. (1996) *Социология молодежи*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.
- Сорокина, Д. Н. (2004) *Образование в современном мире (социологический анализ)*. Москва: Экономика и финансы.

Весна Милтојевић
Ивана Илић

ЕКОЦЕНТРИЗАМ КАО ИНДИКАТОР МЕЋУЕТНИЧКЕ ТОЛЕРАНЦИЈЕ У СРБИЈИ*

Увод

Почетак трећег миленијума обележавају бројни глобални проблеми. Пренасељеност планете, исцрпљивање природних ресурса, нарушавање еколошке равнотеже, разоружање, мир, превладавање заосталости, али и међународни тероризам, продаја наркотика и многи други, су проблеми са којима се сусреће савремено човечанство. Без обзира на многобројност, разноврсност и специфичност испољавања проблема у различитим државама и регионима, сваки на свој начин доводе у питање не само опстанак људске врсте и развој, већ и опстанак планете Земље.

Узроци глобалних проблема су многобројни и међусобно се прожимају, те могу да се истражују са различитих становишта (економског, политичког, безбедносног, и тд) па и са становишта неадекватног односа човека према природи и човеку према човека, чију основу чини поглед на свет и вредносна оријентација појединца или групе. У контексту наших разматрања, узрок неадекватног односа човека према природи леж и у антропоцентризму, а последица је постојање еколошке кризе као глобални проблем. Антропоцентрични поглед на свет темељи се на идеји о човеку као господару света, при чему се пренебрегава чињеница да је човек део природе и да су природа и друштво елементи јединственог и функционалног система “природа-друштво”, уз потенцирање неопходности задовољавања све многобројнијих и разноврснијих потреба доминантне врсте – *homo sapiens*, као највише вредност. У складу са полазним ставом и многобројни сукоби и рагови се могу посматрати као последица погледа на свет и вредносне оријентације у којој уверење у супериорност нације којој се припада и уздржаност према другим нацијама, а често и њихово омаловажавање, заузимају високо место у скали личних вредности, односно припадника исте нације.

Имајући у виду да у последњим деценијама прошлог века екоцентризам као поглед на свет добија на значају, поставља се питање да ли ова вредносна оријентација са својом доминантном вредношћу – поштовањем живота, може да допринесе како опстанку људске врсте, остваривању услова за здрав живот свих људи, заштити животне средине, тако и решавању сукоба мирним путем (без убијања), поштовању минимума грађанских, политичких, економских и културних права и остваривању права народа и етничких група на културну различитост и различите начине живота, односно може ли да допринесе међуетничкој толеранцији.

* Рад урађен у оквиру пројекта “Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције” (149014Д), који се реализује у Центру за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Екоцентризам и међуетничка толеранција

Антропоцентризам као поглед на свет и вредносна оријентација прожима читаву историју људског друштва. Као доминантан поглед на свет, чију основу чини систем вредности у коме у хијерархији вредности прво место припада човеку – господару природе, а друго материјалном благостању, уз многобројне друге чиниоце, свакако представља један од узрока еколошке кризе. Међутим, крајем 20. века добија на значају поглед на однос човека и друштва према природи који је етички супростављен антропоцентризму – екоцентризам. Основу овог полазишта чини *живот* као највиша вредност, вредност *sui generis*, која се огледа у бризи за целину, а не само за поједине њене делове. Екоцентрични приступ заправо захтева удаљавање од истицања примарности људског рода и подразумева “уверења да екологија мора имати примарну улогу у нашем разумевању и вредновању природе. Примарни заокрет екоцентричног приступа садржи истицање еколошких целина и удаљавање од појединачних биљака и животиња.”¹ Инсистирање на признавању моралног статуса читавом низу амбијенталних бића која нису индивидуална, него системска, подразумева ширење етике на цео живи свет, али и на неживи, односно на свет у целини.² Ново етичко полазиште захтева да сва друштва преиспитају своје важеће доминантне вредности и вредносне системе.

Вредности као идеје, идеали, циљеви којима теже човек и друштво могу бити општеприхваћене на одређеном ступњу историјског развоја. Међутим, с обзиром да су вредности обједињене у систем вредности који има хијерархијску структуру, поставља се питање да ли постоји и која је то вредност која заузима примарно место у скалама вредносних система различитих друштава, а може да буде општеприхваћена на планетарном нивоу. Франкл говори о универзалним вредностима у које спадају љубав, престиж, поштовање, безбедност, знање, новац, предмети, припадност нацији, слобода, здравље; социјалним вредностима и индивидуалним (личним) вредностима.³ Р. Инглехард пак све вредности дели на материјалне и постматеријалне. Материјалне вредности повезује са економским успехом тј. потребом заштите и материјалним обезбеђењем, а постматеријалне вредности са социјалним, естетским и еколошким аспектима човековог живота, односно са основним људским правима које укључују читав спектар права укључујући и право на живот у здравој животној средини.⁴ Посебно су интересантна истраживања Шварца о вредностима. Његова теорија вредност садржи две концептуалне шеме, прву која омогућава истраживање вредности на нивоу личности и друга на нивоу култура, кроз културно истраживање вредности.⁵

¹ Džozef R. De Žarden. 2006. *Ekološka etika: Uvod u ekološku filozofiju*. Beograd: Službeni glasnik. Str. 281.

² Видети опширније: Rajnhart Maurer. 1984. О проблему еколошке етике. *Трећу програм*, бр. 60 – I (199 – 200).

³ В. Франкл. 1990. *Человек в поисках смысла*. Москва.

⁴ R. Inglehard. 2000. *Globalization & Postmodern Values*. The Washington Quartely. Vol.23. N. 1. Pp. 215-228.

⁵ О теорији вредности С. Х. Шварца видети нпр. следеће радове овог аутора: Basic Human Values. Their Content and Structure across Countries. Pp. 21-64. In: *Values and behavior in organiyations*, ed.

ЕКОЦЕНТРИЗАМ КАО ИНДИКАТОР МЕЂУЕТНИЧКЕ...

Имајући у виду степен угрожености природне компоненте животне средине и упозорења многобројних научника и стручњака о опасностима које угрожавају не само развој, већ и опстанак, појединачна друштва ће надаље морати своју будућност да граде на квалитативно новим вредностима у чијој скали доминантну улогу добија живот уопште, а онда живот људске врсте. Развој свести (индивидуалне и друштвене) мора бити у функцији очувања Живота, опстанка и развоја људског друштва у складу са другим облицима живота у природи, при чему своје место мора имати и људска одговорност и сазнање да једино човек поседује свест.

Међутим, једно од кључних обележја савремене цивилизације јесу и стални сукоби између људи. Они се углавном базирају на етничким разликама и непостојању толеранције у међусобним односима. Многи аутори упозоравају да етнички идентитет лако прелази у “национализам”, када постоји социопсихолошка спремност да се реагује националистички, тј. када групни идентитет ствара обрасце по којима се изнутра група хомогенизује и супротставља другим изнутра хомогенизованим групама. Овај однос супротстављености у мултиетничким заједницама прераста у прави антагонизам када се све што се доживљава као “друго” и “другачије” од нас пројектује као непријатељско и угрожавајуће по судбину сопственог идентитета. “Етноцентризам” (етноцентричност) подразумева скуп ставова и уверења који укључује не само везаност за властиту нацију већ и уверење о њеној супериорности, праћено уздржаним односом према другим нацијама, па и њиховим омаловажавањем. То значи стављање свог етницитета у центар властите пажње, високо (некада на врх) на листи властитих вредности, што подразумева колективно самољубље, “заљубљеност у своју етничку грапу, осећање задовољства и поноса због њене посебности и њених културних одлика. Та убеђеност у супериорност етничког “ми” са којим се појединци идентификују, нужно производи инфериорност “другог”.⁶

Критеријуми за (не)прихватање припадника других друштвених група јесу “ставови” које припадници једне друштвене групе имају према другим друштвеним групама. Сами ставови су резултанта великог броја друштвених фактора на којима су засновани, као такви представљају диспозиције тј. одликује их одређена чврстина заснована како на знањима тако и на емотивним и вољним садржајима. Сваки став, у основи, представља “уверење” које почива на механизму симплификације и стереотипне перцепције. Ово су кључни разлози услед којих између друштвених група постоје прилично “солидни” (чврсти и дуготрајни) ставови који одређују природу и дубину комуникације и односа између друштвених група.

Данас су на цени разлике а не сличности и човечанство је платило високу цену за овакав став. Сличности се не примећују да би им се истакла вредност, већ да би им се она оспоравала: оне су нека врста досадног обрасца понављања истог.⁷ Баш зато што скрећемо пажњу од онога што нам је

A. Tamayo, J. B. Porto. 2005. Brazil: Petropolis; *Values Hierarchy Across Cultures. Taking Similarities Perspective*. Journal of Cross-Cultural Psychology. 2001. Vol. 32. N 3. Pp. 268-290.

⁶ Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998, str. 34.

⁷ Опширније видети текст Ђуре Шушњића, У: *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 1184.

Весна Милтојевић и Ивана Илић

заједничко и исто, ми се све мање разумемо и поштујемо. Претерано истицање разлика доводи до нетрпељивости и мржње, а занемаривање разлика води у сивило и досаду. *Б. Шушњић* сматра да развијена духовност уједињује обе крајности, јер су јој обе потребне. Ма колико се појединци разликовали, они увек имају нешто заједничко, а то је живот, и баш то представља основу за разумевање и сарадњу. Данас су дијалог и толеранција захтеви времена, јер је свет подељен на све могуће начине. Нема јединственог погледа на свет, а ипак се мора заједно живети и трагати за оним што нас спаја.

Основна полазна претпоставка овог рада је постојање везе између екоцентризма, у чијој основи је поштовање живота, као вредност по себи, и међуетничке толеранције.

Екоцентризам као индикатор међуетничке толеранције грађана републике србије

Крај 20-ог и почетак 21-ог века, је период у Србији који је обележен различитим конфликтима, пре свега етничким сукобима и мржњом међу припадницима различитих друштвених група. Услед оваквих друштвених превирања, многи теоретичари су покушавали да објасне насталу ситуацију. Неки су сматрали да су разлози сукоба спољашњи фактори, док су други проблем видели унутар самог српског друштва. Међутим, једно је извесно: на конфликте у Србији су утицали и спољашњи у унутрашњи фактори.

Дуго година се постављало питање шта може утицати на побољшање међуетничке толеранције у Србији и смањење етничке дистанце међу њеним грађанима. Неоспорно је да поглед на свет и вредносни систем грађана Србије утичу на међуетничку толеранцију. Промена вредносног система појединаца, може утицати на промену њиховог понашања према другим члановима друштвене заједнице. Кључни проблем од кога су аутори пошли у овом раду је постојање повезаности, између екоцентризма као вредносне орјентације грађана Србије и степена међуетничке толеранције. С обзиром да је основа екоцентризма поштовање живота уопште, пошло се од претпоставке да грађани који су усвојили екоцентричну вредносну орјентацију, имају мању етничку дистанцу према припадницима различитих етничких група. За доказивање хипотезе, коришћени су подаци добијени емпиријским истраживањем које је спроведено у оквиру пројекта *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције (14901Д)*, који се изводи на Филозофском факултету у Нишу, а финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

Интерпретација и анализа емпиријских података

Постоје претпоставке да екоцентризам као вредносна оријентација у Србији није заступљена, а да су на то утицала протекла збивања на њеној територији. Међутим, подаци добијени истраживањем показују супротно. Антропоцентрична, односно екоцентрична оријентација испитивала се кроз степен слагања, тј, неслагања са одређеним ставовима. (Табела бр. 1).

*Табела 1
Вредносне оријентације испитаника о односу човек-природа*

Став		0	1	2	3	4	укупно
Човек је господар природе и може да је искоришћава по властитој вољи	ф	5	134	66	324	21	550
	%	0.91	24.36	12.0	58.91	3.82	100.0
Човек може без природе да опстане захваљујући развоју технологије	ф	5	50	46	420	29	550
	%	0.91	9.09	8.36	76.36	5.27	100.0
Поштовање живота (биљака, животиња и људи) и свега што нас окружује су највише моралне вредности	ф	6	453	59	14	18	550
	%	1.09	82.36	10.73	2.55	3.27	100.0
Ради свог опстанка и опстанка будућих генерација људи треба штедљиво да се односе према природним богатствима	ф	4	494	31	3	18	550
	%	0.73	89.82	5.64	0.55	3.27	100.0
Човек је само једно од природних бића и мора се покоравати законима природе	ф	6	435	69	18	22	550
	%	1.09	79.09	12.55	3.27	4.0	100.0
За човекову средину није опасно ако технолошки развој угрожава природу	ф	4	37	28	451	30	550
	%	0.73	6.73	5.09	82.0	5.45	100.0

0 – без одговора; 1 – слажем се; 2 – делимично се слажем; 3 – не слажем се; 4 – немам став

Из података приказаних у табели 1. види се да се највећи проценат испитаника сложио са понуђеним ставовима који указују на екоцентричну оријентацију, односно највећи проценат је исказао неслагања са антропоцентричним ставовима. Наиме, 79.09% сматра да је човек само једно од природних бића и да мора да се покоравати законима природе. Нешто већи проценат испитаника, 82.36% се слаже са ставом да је поштовање живота (биљака, животиња и људи) и свега што нас окружује највиша морална вредност, а чак 89.82% да ради свог опстанка и опстанка будућих генерација људи треба штедљиво да се односе према природним богатствима. Истовремено, 58.91% се не слаже са ставом да је човек господар природе и да је може искоришћавати по властитој вољи. Још већи проценат, 76.36% и 82.0% се не слаже са ставовом да човек може без природе да опстане захваљујући развоју технологије, односно да за човекову средину није опасно ако технолошки развој угрожава природу.

На основу добијених резултата није уочена битна разлика у степену не/слагања у зависности од националне припадности испитаника са ставовима који указују на њихову екоцентричну оријентацију. Као што је приказано у Табели бр. 2, без обзира на националну припадност највећи број

Весна Милтојевић и Ивана Илић

испитаника прихвата став да је поштовање живота и свега што нас окружује највиша морална вредност. Слични одговори су добијени и за остале вредносне ставове.

Табела 2
Национална припадност и екоцентрична оријенација

	Које сте националности?									Total	
	о	Алба- нске	Буга- рске	Маке- донск е	Ро- мске	Ср- пске	Турске	Нешто друго	Не жели да одговор и		
Поштовање о живота и свега што нас окружује су највише моралне вредности	0	1	0	1	0	1	3	0	0	0	6
Слажем се	0	2	45	2	60	339	1	3	1	453	
Делимично се слажем	0	1	11	0	15	32	0	0	0	59	
Не слажем се	0	0	1	0	4	9	0	0	0	14	
Немам став о томе	0	0	2	0	15	1	0	0	0	18	
Total	1	3	60	2	95	384	1	3	1	550	

Мада можемо бити задовољни добијеним резултатима, ипак треба истаћи да кад се ради о степену не/слагања са ставовима који указују на вредносне оријентације, неке разлике постоје између испитаника ромске и других националности.

Табела 3
Вредносне оријентације ромских испитаника о односу човек-природа

Став		0	1	2	3	4	укупно
Човек је господар природе и може да је искористи по властитој вољи	Ф	1	31	10	36	17	95
	%	1.05	32.63	10.53	37.89	17.89	100.0
Човек може без природе да опстане захваљујући развоју технологије	Ф	1	7	14	47	26	95
	%	1.05	7.37	14.74	49.47	27.37	100.0
Поштовање живота (биљака, животиња и људи) и свега што нас окружује су највише моралне вредности	Ф	1	60	15	4	15	95
	%	1.05	63.16	15.79	4.21	15.79	100.0
Ради свог опстанка и опстанка будућих генерација људи треба штедљиво да се односе према природним богатствима	Ф	0	69	7	1	18	95
	%	0	72.63	7.37	1.05	18.95	100.0
Човек је само једно од природних бића и мора се покоравати законима природе	Ф	0	67	8	3	17	95
	%	0	70.53	8.42	3.16	17.89	100.0
За човекову средину није опасно ако технолошки развој угрожава природу	Ф	0	14	13	42	26	95
	%	0	14.74	13.68	44.21	27.37	100.0

0 – без одговора; 1 – слажем се; 2 – делимично се слажем; 3 – не слажем се; 4 – немам став

ЕКОЦЕНТРИЗАМ КАО ИНДИКАТОР МЕЂУЕТНИЧКЕ...

Наиме, проценат испитаника који нису могли да изразе степен не/слагања са понуђеним ставовима код других националности се креће од 0.52% до 3.33%, док се код ромске популације креће од 15.79% до 27.37% (Табела бр. 3) Но, без обзира на неодлучност одређеног броја Рома, ипак се процентуално велики број испитаника слаже са екоцентричним, односно не слаже са антропоцентричним ставовима.

Прихватање, односно неприхватање одређених ставова нам говоре да је живот као вредност *sui generis*, опште прихваћена код грађана Србије, те се може закључити да проблеми везани за нарушену еколошку равнотежу, без обзира на многобројне друге проблеме нису маргинални за становнике Србије. У прилог овом закључку иду и подаци који говоре да највећи број испитаника 75.8% сматра да загађење животне средине представља велики проблем, при чему 72.2% има активистички однос и жељу да предузме нешто у циљу смањења загађења, а чак 56.4% би пристао да се од њихових примања одбије неки проценат ако би се новац сигурно утрошио на заштиту човекове животне средине.

Већина испитаника је на основу добијених података везана за властиту нацију. Нешто више од половине испитаника, 53.5%, сложило се са ставом да су везани за властиту нацију. Међутим, 35.6% испитаника сматра да национална припадност само оптерећује човека. (Табела бр. 4)

Табела бр. 4: Национална припадност само оптерећује човека

	Ф	%
о	8	1.5
Слажем се	196	35.6
Делимично се слажем	119	21.6
Не слажем се	198	36.0
Не могу да проценим	29	5.3
Укупно	550	100

Интересантан је податак који показује да 90.5% грађана који су се изјаснили да им је сопствена националност потпуно небитна, мисли да је поштовање живота и свега што нас окружује највећа морална вредност. Подаци у Табели бр. 5 показују на постојање корелације статистичке значајности на нивоу 0.01. Но, постојање позитивне корелације, ипак не показује шта је узрок а шта последица. Тачније на основу ове анализе не можемо тврдити да искључиво екоцентрична орјентација утиче на одсуство осећаја значаја националне припадности или обрнуто.

Табела 5
Екоцентризам и осећај националне припадности

	Поштовање живота и свега што нас окружује су највише моралне вредности	Сопствена националност ми је потпуно небитна?
Пирсонова корелација	1.000	.186**
Поштовање живота и свега што нас окружује су највише моралне вредности	N	550
550.000		
Сопствена националност ми је потпуно небитна?	Пирсонова корелација	.186**
	N	550
		550.000

** Корелација је статистички значајна на нивоу 0.01

На основу добијених података можемо са сигурношћу тврдити да степен прихватања екоцентричних вредности може бити један од индикатора међуетничке толеранције и одсуства етноцентризма, као и да може допринети остваривању мира на глобалном нивоу.

Табела 6
Екоцентризам и остваривање мира у свету

	Миру у свету може да допринесе поштовање живота без обзира на верску, националну и етничку припадност и окончање насиља	Поштовање живота и свега што нас окружује су највише моралне вредности
Пирсонова корелација	1.000	.217**
Миру у свету може да допринесе поштовање живота без обзира на верску, националну и етничку припадност и окончање насиља	N	550
550.000		
Поштовање живота и свега што нас окружује су највише моралне вредности	Пирсонова корелација	.217**
	N	550
		550.000

** Корелација је статистички значајна на нивоу 0.01

У табели бр. 6 приказани су резултати који указују на постојање статистички значајне корелације између схватања о основним претпоставкама за остваривање мира и прихваћености једне од основних вредности екоцентризма – поштовања живота и свега што нас окружује.

ЕКОЦЕНТРИЗАМ КАО ИНДИКАТОР МЕЂУЕТНИЧКЕ...

Корелација истоветне статистичке значајности добијена је и у односу на други става који експлицитно указују на екоцентричну вредносну оријентацију: ради свог опстанка и опстанка будућих генерација људи треба штедљиво да се односе према природним ресурсима. (Табела бр. 7)

Табела 7

Мир у свету и однос према природним ресурсима

		Миру у свету може да допринесе поштовање живота без обзира на верску, националну и етничку припадност и окончање насиља	Ради свог опстанка и опстанка будућих генерација људи треба штедљиво да се односе према природним ресурсима
Миру у свету може да допринесе поштовање живота без обзира на верску, националну и етничку припадност и окончање насиља	Пирсонова корелација	1.000	.154**
	N	550.000	550
Ради свог опстанка и опстанка будућих генерација људи треба штедљиво да се односе према природним ресурсима	Пирсонова корелација	.154**	1.000
	N	550	550.000

** . Корелација је статистички значајна на нивоу 0.01

Закључак

Добијени резултати истраживања указују да је највећи проценат испитаника Србије, без обзира на националну припадност екоцентрично оријентисана. Мада се већина испитаника изјаснила да је везана за своју нацију, није занемарљив проценат оних који сматрају да национална припадност само оптерећује човека. Деведесет процената оних који су се тако изјаснили су екоцентрично оријентисани. Истовремено резултати указују на постојање позитивне корелације између екоцентричне оријентације и сватања да миру у свету може да допринесе поштовање живота без обзира на верску, националну и етничку припадност.

Колико је познато ауторима рада на нашим просторима до сада није истраживан однос екоцентризма и међуетничке толеранције, те се изнети подаци могу сматрати као иницијални за даља истраживања, јер развијањем екоцентризма као погледа на свет може се утицати на однос човека према природи, али с обзиром на основну вредност екоцентризма, и на однос човека према човеку и подспешити међуетничка толеранција.

Литература

- De Žarden, Dž. R. 2006. *Ekološka etika: Uvod u ekološku filozofiju*. Beograd: Službeni glasnik.
- Франкл, В. 1990. *Человек в поисках смысла*. Москва.
- Inglehard, R. 2000. *Globalization & Postmodern Values*. The Washington Quartely. Vol.23. N. 1. Pp. 215-228.
- Schwartz, S. H. 2005. Basic Human Values. Their Content and Structure across Countries. Pp. 21-64. In: *Values and behavior in organiyations*, ed. A. Tamayo, J. B. Porto. Brazil: Petropolis.
- Schwartz, S. H. 2001. *Values Hierarchy Across Cultures. Taking Similarities Perspective*. Journal of Cross-Cultural Psychology. 2001. Vol. 32. N 3.
- Brown, M. E. 1997. *Causes and implications of ethnict conflicts*, Polity Presse, Cambridge.
- Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović, M. 1995. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: IFDT i Filip Višnjić.
- Енциклопедија политичке културе*. 1993. Београд: Савремена администрација.
- Keduri, E. 2000. *Nacionalizam*. Podgorica: CID.
- Mauger, R. 1984. *О проблему еколошке етике*. Трећи програм, бр. 60 – I.
- Smit, D. A. 1998. *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Supek. R. 1992. *Nacionalizam i društvene predrasude*. Globus: Zagreb.
- Šiber, I. 1998. *Psihologijski aspekti međunacionalnih odnosa*. Zagreb: Kultumo prosvjetni Sabor Hrvatske.
- Шмелева, И. А. 2006. *Психология экологического сознания*. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского Университета.

BELEŠKA O AUTORIMA

- Bešić Miloš**, docent Fakulteta političkih nauka u Podgorici, Crna Gora.
- Božić Milorad**, redovni profesor Pravnog fakulteta u Nišu, istraživač na projektu “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Baklanu u procesu evrointegracije (14901D)”.
- Veljković Irena**, istraživač na projektu “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Baklanu u procesu evrointegracije (14901D)”.
- Vukadinović Srđan**, vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Nikšiću, Crna Gora.
- Gavrilović Danijela**, docent Filozofskog fakulteta u Nišu, istraživač na projektu “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Baklanu u procesu evrointegracije (14901D)”.
- Golubović Srđan**, vanredni profesor Pravnog fakulteta u Nišu, istraživač na projektu “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Baklanu u procesu evrointegracije (14901D)”.
- Đorđević Dragoljub B.**, redovni profesor Mašinskog fakulteta u Nišu, istraživač na projektu “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Baklanu u procesu evrointegracije (14901D)”.
- Đorđević Sandra**, istraživač na projektu “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Baklanu u procesu evrointegracije (14901D)”.
- Ilić Ivana**, asistent Fakulteta zaštite na radu u Nišu.
- Jovanović Đokica**, vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu, istraživač na projektu “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Baklanu u procesu evrointegracije (14901D)”.
- Jovanović Natalija**, vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Nišu, istraživač na projektu “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Baklanu u procesu evrointegracije (14901D)”.
- Klopčič Vera**, naučni savetnik Instituta za narodna pitanja u Ljubljani, Slovenija.
- Lošonc Alpar**, redovni profesor Tehničkog fakulteta u Novom Sadu.
- Marković-Krstić Suzana**, asistent Filozofskog fakulteta u Nišu, istraživač na projektu “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Baklanu u procesu evrointegracije (14901D)”.
- Milošević Lela**, asistent Filozofskog fakulteta u Nišu, istraživač na projektu “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Baklanu u procesu evrointegracije (14901D)”.
- Miltojević Vesna**, vanredni profesor Fakulteta zaštite na radu u Nišu, istraživač na projektu “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Baklanu u procesu evrointegracije (14901D)”.
- Miljković Snežana**, istraživač na projektu “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Baklanu u procesu evrointegracije (14901D)”.
- Mitrović Ljubiša**, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Nišu, rukovodilac projekta “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Baklanu u procesu evrointegracije (14901D)”.
- Raduški Nada**, viši naučni saradnik Instituta društvenih nauka u Beogradu.
- Raković Slaviša**, istraživač Centra za istraživanje etniciteta u Beogradu.

Весна Милтојевић и Ивана Илић

Stjepanović-Zaharijevski Dragana, vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Nišu, istraživač na projektu “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Baklanu u procesu evrointegracije (14901D)”.

Tatalović Siniša, redovni profesor Fakulteta političkih nauka u Zagrebu, Hrvatska
Hristov Petko, viši naučni saradnik Etnografskog instituta i muzeja Bugarske akademije nauka u Sofiji, Bugarska.

Cvitković Ivan, akademik, redovni profesor Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, BiH.

